

T. C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARİH DÜŞÜNÇESİ

MEHMET KAAH ÇALEH

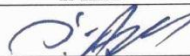

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. İBRAHİM SEZGİN

EDİRNE 2013

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

MEHMET KAAN ÇALEN tarafından hazırlanan II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARİH DÜŞÜNCESİ Konulu DOKTORA Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 23.-24. maddeleri uyarınca 31.01.2013 Perşembe günü saat 14.30'da yapılmış olup, tezin Kabul Edilmesine..... OYBİRLİĞİ/AYÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
PROF.DR. İLKER ALP	Kabul Edilmesine	
DOÇ.DR. İBRAHİM SEZGİN (DANIŞMAN)	Kabul Edilmesine	
DOÇ.DR. KEMALETTİN KUZUCU	Kabul Edilmesine	
DOÇ.DR. AHMET ŞİMŞEK	Kabul Edilmesine	
DOÇ.DR. YÜKSEL TOPALOĞLU	Kabul Edilmesine	

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	459983
İşlem Türü	İşlemde
Yazar Adı / Soyadı	Mehmet Kaan Çalen
Uyruğu / T.C.Kimlik No	T.C. 16327949236
Telefon / Cep Telefonu	
e-Posta	mkc_celen@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARİH DÜŞÜNCESİ
Tezin Tercümesi	THE IDEA OF HISTORY IN THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA
Konu Başlıkları	Tarih
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Tarih Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2013
Sayfa	232
Tez Danışmanları	Doç. Dr. İbrahim SEZGİN
Dizin Terimleri	Tarihçilik=Historiography Tarih araştırmaları=History research Tarih metodolojisi=History methodology Tarih bilinci=Historical consciousness Tarih araştırmacıları=History researcher Meşrutiyet II=Constitutional Monarchy II
Önerilen Dizin Terimleri	Tarihyazını=Historiography Tarih Düşüncesi=Idea of History
Yayımlama İzni	☐ Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Ertelenmesini istiyorum [3 Yıl]

b. Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının 08.02.2016 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezime ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.
NOT: (Ertelene süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

08.02.2013

İmza:

TEZİN ADI: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TARİH DÜŞÜNCESİ

HAZIRLAYAN: MEHMET KAAAN ÇALEN

ÖZET

Tarih en genel mânâsıyla insanoğlunun kendisini bilme ihtiyacını karşılar. İnsanoğlu, kim olduğu, nereye veya neye ait olduğu, nereden gelip nereye gittiği gibi varoluşuna ilişkin meseleleri tarih düşüncesi denilen düşünce yapılarıyla çözer. Bu itibarla bir toplumun veya bir dönemin tarih düşüncesi bilmek, söz konusu toplum veya dönemi anlayabilmek adına çok önemlidir. Bu tez çalışması da Türk tarihinin önemli kavşaklarından birisi olan II. Meşrutiyet dönemine, tarih düşüncesi penceresinden yaklaşarak dönemin anlaşılmasına mütevazı bir katkı yapmak amacıyla kaleme alınmıştır. Çalışmanın esasını, II. Meşrutiyet dönemine ait çeşitli süreli koleksiyonlarını, ders kitaplarını ve tarih eserlerini incelemek suretiyle dönemin tarihçilerinin ve aydınlarının tarih, tarihçilik, tarih yazımı, tarihin epistemolojisi, tarih metodolojisi, tarih eğitimi gibi konularda ortaya koydukları düşüncelere odaklanmak teşkil etmiştir.

Modernleşme sürecinin tabii bir neticesi olarak Osmanlıların genel olarak bilime özel olarak ise tarih bilimine bakışları daha 19. yüzyılın başından itibaren değişmeye başlamış ve bu değişim II. Meşrutiyet döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Tarihe ilginin arttığı, tarihçiliğin konu, zaman ve mekân plânında genişlediği, popüler ve ilmî düzeydeki yayınların muazzam ölçüde artış gösterdiği, ilk kurumsal tarih çalışmalarının yapıldığı, batılı usûllerin önem kazandığı, tarih felsefesine ve tarih yazımına ait çeşitli meselelerin ilk defa tarihçiliğimizin gündemine girdiği, ilk ilmî dergilerin neşredildiği bir dönem olarak II. Meşrutiyet, pek çok konuda olduğu gibi tarihçilik konusunda da Cumhuriyet için bir temel vazifesi görmüş ve modern Türk tarihçiliğinin üzerinde yükselebileceği zemini hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Tarih Metodolojisi, Tarihyazımı, Tarih Düşüncesi, II. Meşrutiyet Dönemi.

THE NAME OF THE THESIS: THE IDEA OF HISTORY IN THE SECOND
CONSTITUTIONAL ERA

PREPARED BY: MEHMET KAAAN ÇALEN

ABSTRACT

History, in its most general meaning, satisfies the need of mankind to know itself. Mankind solves such issues relating to its existence like who he is, where or what he belongs to, where he comes from and where he goes with the aid of thinking frames called the idea of History. Thus it is crucial to know the idea of History of a society or a period in order to understand a particular society or period. This thesis has been written in order to make a humble contribution to the understanding of the Second Constitutional Era -via approaching the period in terms of the Idea of History- which is one of the most important breaking points in Turkish History. The core of the study is comprised by focusing on the thoughts of historians and intellectuals of the period which they set forth on History, Historiography, Historical Epistemology, Historical Methodology and History education.

As a natural consequence of the process of modernization, the Ottomans' approach to science in general and especially to History started to change. This change gained a great acceleration in the Second Constitutional Era. The Second Constitutional Era -as a period during which interest in History grew, historiography extended in terms of subject matter, time and space, popular and academic publications boosted greatly, first institutional historical studies were performed, western methods gained importance, various subjects concerning Philosophy of History and Historiography were put on our Historiography agenda, first academic journals were published- served as a basis for Historiography for the Republican Era as in many cases and formed a fundament on which modern Turkish Historiography could raise.

Keywords: History, History Methodology, Historiography, Idea of History, Second Constitutional Era.

ÖN SÖZ

Tarih, insan için bir varoluş meselesidir. Mâzisi ve hafızası, dolayısıyla tarihi olmayan bir insan düşünülemez. İnsanoğlu, varlık problemini en genel mânâsıyla tarih düşüncesi dediğimiz düşünce yapılarıyla çözer ve nereden gelip nereye gittiği, kim olduğu, nereye veya neye ait olduğu gibi mevcudiyeti ve kimliği ile ilgili temel sorulara cevap verir. Bu itibarla tarih en genel manasıyla insanın kendisini bilme ihtiyacını karşılar. Bu ihtiyaç eski çağlarda efsanelerle karşılanırken günümüzde kendisine mahsus yöntemlerle çalışan ve geçmişin bilimi olarak tanımlanan tarih bilimi ile karşılanmaktadır.

Bir dönemin tarih düşüncesini bilmek o dönemi anlayabilmek adına çok önemlidir. Bu tez çalışmasında II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Düşüncesi konusunu seçmiş olmamız hem bizatihi dönemin öneminden hem de dönemi anlayabilmek adına tarih düşüncesinin taşıdığı nisbî önemden neşet etmiştir. II. Meşrutiyet, Türk tarihinin dönüm noktalarından birisidir. Amacımız, Cumhuriyetin laboratuvarı şeklinde tanımlanan bu dönemin daha iyi anlaşılmasına, tarih düşüncesi gibi önemli bir kriterden yola çıkarak mütevazı bir katkı yapmaktır. Çalışma esas olarak, dönemin tarihçilerinin ve düşünürlerinin; tarih, tarihçilik, tarih yazımı, tarihin epistemolojisi, tarih metodolojisi, tarih eğitimi, tarihin faydası gibi konularda ne düşündükleri meselesi üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmanın zor yanını teşkil eden yegâne husus, sıralanan konulara dair mesaide bulunan zihinlerin sayıca az olmasıdır. Konuyla meşgul olan ve hatta olması umut edilen şahıslar da maalesef kalemlerini bu vadiye pek fazla oynatmamışlardır. Zikredilen konuları sistematik olarak inceleyen herhangi bir kitap II. Meşrutiyet döneminde neşredilmemiştir. Bildiğimiz kadarıyla bu alandaki ilk örnek çok daha sonraları Zeki Velidî Togan tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bizim çalışmamızın malzemesi dergi ve gazete makaleleri ile çeşitli kitapların ilgili bahislerinden devşirilmiştir. Hatta bazen satır aralarından çıkarılan bilgi kırıntıları bile kullanılmıştır. Dönemin tarih düşüncesini bu dağınık ve küçük parçalar halindeki metinler üzerinden çalışıp bir bütün inşa etmekten başka çare yoktur. Bizim çalışmamızın esasını da bu dağınık bilgileri arayıp bulmak, tasnif etmek ve anlamlı bir bütün olacak şekilde birleştirmek

teşkil etmiştir. Bu açıdan çalışmamıza dönemin tarihçilerinin ve düşünürlerinin müştereken kaleme aldıkları bir tarih usûlü kitabı nazarıyla bakılabilir.

Dönemin aydınlarının doğrudan bu konulara fazla eğilmemiş olması, II. Meşrutiyet döneminin tarih düşüncesinin ihmal edilebileceği anlamına gelir mi? Şahsî kanaatimize göre hayır. Öncelikle, tarih metodolojisi, tarih felsefesi, tarihyazımının meseleleri gibi konular yakın zamanlara kadar bile ülkemizde zaten fazla ilgi duyulan bir alan değildi. Bu alanda neşredilen telif ve tercüme eserlerin sayısı hâlâ ciddi bir yekûn tutmamaktadır. İkinci olarak, II. Meşrutiyet pek çok alanda olduğu gibi tarihçilikte de Cumhuriyet dönemi için bir temel vazifesi teşkil edilmiştir. Tarihe ilginin arttığı, tarihçiliğin konu, zaman ve mekân plânında genişlediği, popüler ve ilmî düzeydeki yayınların muazzam ölçüde artış gösterdiği, ilk kurumsal tarih çalışmalarının ve belge neşirlerinin yapıldığı, batılı usûllerin önem kazandığı, tarih felsefesine ve tarih yazımına ait çeşitli meselelerin ilk defa tarihçiliğimizin gündemine girdiği, geleneksel tarihçiliğin bıraktığı mirasın eleştirel bir gözle değerlendirildiği, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ve Millî Tetebbular Mecmuası gibi ilk ilmî dergilerin neşredildiği, Cumhuriyet döneminde temsil edilen Anadolu, Türkçü, İslâmcı vs. tarih telâkkilerinin ilk örneklerinin vücuda getirildiği bir dönem olarak II. Meşrutiyet, modern Türk tarihçiliğinin üzerinde yükselebileceği zemini hazırlamıştır.

Çalışmamızı üç bölüm hâlinde tanzim ettik. İlk bölümde II. Meşrutiyet dönemi tarihçilerinin ve aydınlarının tarihe ve tarih ilmine bakış açılarını tespit etmeye çalıştık. İkinci bölümde tarih usûlü konusuna değindik. Önce usûl meselesi etrafında genel bir çerçeve çizdik. Daha sonra Osmanlı tarihçilerinin tarihyazımı ve Osmanlı tarihçiliği etrafındaki düşüncelerine göz gezdirdik. Son bölümde tarihin işlevine yönelik düşünceleri, tarihin faydası, tarih eğitimi ve kimlik meselesi konuları etrafında ele aldık.

Çalışma sürecinde benden destek ve yardımlarını esirgemeyen tüm insanlara, başta tez danışmanım Doç. Dr. İbrahim SEZGİN olmak üzere kıymetli hocalarım Prof. Dr. İlker ALP'e, Doç. Dr. Kemalettin KUZUCU'ya, Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK'e, Doç. Dr. Yüksel TOPALOĞLU'na ve Yrd. Doç. Dr. Cengiz

FEDAKÂR'a; müsvette metinleri dikkatli bakışlarıyla okuyan sevgili kardeşim ve mesai arkadaşım Arş. Gör. Emin ÜNSAL ile sevgili ağabeyim Hakan PAKSOY'a, bütün huzursuzluklarımı sabırla karşılayan sevgili annem Havva ÇALEN'e, sevgili ağabeyim Hakan ÇALEN'e ve sevgili eşim Esmâ ÇALEN'e; tezimi bilimsel projeler kapsamına alıp destekleyen Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne bu vesileyle teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Kaan ÇALEN

Edirne - 2013

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNCESİNDE TARİH VE TARİHÇİLİK	16
A. BİR BİLİM OLARAK TARİH	16
1. Tarih Tanımları	16
2. Tarihin Tarihi	20
3. Tarihin Kısımları	27
4. Tarihin Devirlere Taksimi	29
a. Umûmî Tarih	29
b. Türk ve İslâm Tarihlerinin Devirlere Taksimi	32
5. Tarihin Kaynakları	38
6. Tarihin Yardımcı İlimleri	46
7. Umûmî Tarihçilik ve Tarihte İhtisas	48
B. TARİHİN ÂMİLLERİ	52
1. Muhit, Irk ve Zaman	52
2. Tarih, Psikoloji ve Hissiyât	56
3. Tarihte Büyük Adamlar ve Millet/Halk Merkezli Tarih	63
II. BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNCESİNDE TARİH USÛLÜ VE TARİH YAZICILIĞI.....	72
A. TARİHTE USÛL	72
1. Doğa Bilimleri, Pozitivizm, Sosyoloji ve Tarih	75
2. Doğa Bilimlerinin Usûlü, Evrim Teorisi ve Tarih	82
3. Tarihin Bağımsızlığı	89
4. Tarihte Usûl ve Tarih Yazımı	92
a. Usûlün Önemi	92
b. Tarih Yazımında Tarafsızlık	95

c. Millî Tarih	98
ç. Mükemmel Bir Tarih Nasıl Yazılır?	104
B. OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE USÛL	111
1. Osmanlı Tarihçiliğine Yönelik Tenkitler	111
2. Osmanlı Tarihçiliğinin Mirası	119
3. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihçiliğine Yönelik Tenkitler	128
4. Mükemmel Bir Osmanlı Tarihi Yazmak	133
III. BÖLÜM: FAYDA, EĞİTİM VE KİMLİK BAĞLAMINDA II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNCESİ	143
A. TARİHİN FAYDALARI	143
1. Tarihin Faydası	143
2. Tarih Zararlı mıdır?	151
B. TARİH EĞİTİMİNİN FAYDALARI, HEDEFLERİ VE USÛLÜ ...	157
C. ÜÇ TARZ-I SİYASET, KİMLİK VE TARİH	170
1. Osmanlıcılık ve Tarih	171
2. İslâmcılık ve Tarih	181
3. Türkçülük ve Tarih	190
SONUÇ	206
KAYNAKÇA	211
DİZİN	228

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
MTSD	: Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TCTA	: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Tarih nedir?

Tarih kelimesi ile hem “tarihî varlık alanı”, yani yaşanmış geçmiş (teknik adıyla *res gestae*), hem de yaşanmış geçmişi konu edinen bilim (*historia rerum gestarum*) kastedilir¹. Batı dillerindeki bütün karşılıkları, Yunanca “*istoria, istorein*” kelimesinden gelir². Dilimize Arapça’dan geçen “tarih” kelimesi ise Samî dillerinde ay/takvim bilgisi anlamına gelen “v-r-h” kökünden türemiştir³.

Edward Hallett Carr, “Tarih nedir?” sorusuna verilecek cevapların “*bilerek ya da bilmeyerek, zaman içimizdeki kendi tutumumuzu*” yansıtacağını ve “*daha geniş bir soruya, içinde yaşadığımız toplum hakkında ne düşündüğümüz sorusuna vereceğimiz karşılığın bir parçasını*” oluşturacağını ifade eder⁴. Soru beraberinde, tarihin bilim veya sanat mı olduğu, konusunun ve yönteminin ne olduğu, ne işe yaradığı gibi bir dizi mesele getirir. Collingwood bu sorulara farklı insanların farklı cevaplar vereceğini ancak verilecek cevaplar arasında büyük ölçüde uyuşmanın da olacağını belirterek; tarihin ne olduğu, ne hakkında olduğu, nasıl işlediği ve ne için olduğu şeklindeki dört temel soruya herhangi bir tarihçinin kabul edeceğini düşündüğü cevaplar vermeyi denemektedir ki biz de çeşitli tanımları sıralamak yerine O’nu takip etmekle yetinmeyi uygun görüyoruz. Bu durumda tarih, kısaca konusu/nesnesi “*res gestae*” olan, kanıtın/belgelerin yorumlanmasıyla işleyen, insanın kendisine ilişkin bilgisi için yürütülen bir çeşit bilimsel araştırmadır⁵.

Tarihin Tarihi ve Batı’da Tarihçilik

Tarihin tarihi hususunda eski Yunanla başlayıp, Roma, Hristiyanlık, Rönesans, Aydınlanma gibi duraklardan geçerek nihayet 19. yüzyıla erişen Avrupa

¹ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul 2010, s. 15; Durmuş Hocaoglu, “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme: Evrensel Tarih ve Beşerî Tarih”, *Türkiye Günlüğü*, S. 73, 2003, s. 23-24; Durmuş Hocaoglu, “Bir Tarih Muhâsbesi Eskizi Bir Varlık Alanı ve Bir Bilim Olarak Tarih”, *Bilgi ve Düşünce*, S. 2, Kasım 2002, s. 35-36.

² Özlem, *a.g.e.*, s. 25.

³ “Tarih”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 777; İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üstüne*, Ankara 2011, s. 11.

⁴ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İstanbul 2009, s. 10-11.

⁵ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Ankara 2010, s. 42, 44-46.

merkezci bir kurgu hâkimdir. Bu kurguda batı medeniyetinin referansları dışındaki zaman, coğrafya, kültür ve simalara yer verilmez⁶. Avrupa merkezci kurgunun ilk ayağı Herodotos ve Thukydides ile eski Yunan'a, Livius, Tacitus ve Plutarkhos ile de Roma İmparatorluğu'na dayanır. Buna göre Antik Yunan tarihin mucididir ve Herodot Cicero'nun ifadesine göre tarihin babasıdır. Zaten tarihin bir Yunan icadı oluşu, adından da bellidir⁷. Gilderhus'a göre Herodot ve Thukydides akılcı tekniklere yer vermek ve tarih yazımını icat etmek suretiyle bir entelektüel devrim yaratmışlardır⁸. Yunan tarihi efsane değil bir araştırmadır diyen Collingwood, tarih için belirlediği dört esastan, üçüncüsü hariç geri kalanlarını Herodot'un karşıladığını ifade eder. Thukydides, kanıtı önem vererek eksik parçayı tamamlamış ve Herodot'u geliştirmiştir⁹.

İlber Ortaylı, Herodot'u mitolojiden ayıran şeyin “*doğrudan doğruya yaşadığı gün ve çevreden hareket etmesi*” olduğunu işaretlemektedir. Herodot'un gerçekçi bir muhakemesi ve farklı dünyaları kavrayabilme yeteneği vardır. Bu itibarla, tam olarak efsaneden kurtulamamış olsa da Ortaylı, tarihin babası sıfatını hak ettiğini düşünmektedir¹⁰. Herodot'un bilhassa farklı kültürler karşısında takındığı tavır

⁶ Ernst Breisach, “bir insanî uğraş olarak tarihin niteliği ve rolü, tam anlamıyla ancak Batı'daki tarih yazımının gelişimi izlenerek ve o bağlam içinde anlaşılabilir” sözleriyle bu yaklaşımı yansıtmaktadır. Ona göre tarih yazımının ilkeleri, kuramı ve tarihiyle ilgilenen araştırmacıların işi “batı kültüründe insanların geçmişi değerlendirme usullerini izlemekten” ibarettir. Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, İstanbul 2009, s. 11-18. “Bir bilgi nesnesi olarak tarih, Batı medeniyetinde, büyük ve onurlu bir geleneğe sahiptir”. diyen Mark T. Gilderhus, batı medeniyetinin oluşturduğu “yüksek düzeyde bir tarihî bilincin” büyük ölçüde Yahudi, Yunan ve erken-Hıristiyanların mirası üzerine oturduğunu ifade eder. Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, Ankara 2011, s. 13, 23. Tarihyazımında Avrupamerkezcilik için bkz: Fatma Beritan-Ahmet Şimşek, “Tarihyazımında Avrupamerkezciliğin İzleri”, *Türkiye'de Tarihyazımı*, Editörler: Vahdetin Engin & Ahmet Şimşek, İstanbul 2011, s. 301-314.

⁷ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul 2005, s. 64; Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, Ankara 2011, s. 39; Collingwood, *a.g.e.*, s. 57. Collingwood, tarihi bilinmeye değer bir alan gibi görmeyen Yunan düşüncesinin, tarih dışı eğilimine dikkat çeker. Bu itibarla Yunan düşüncesinin Herodot'u fazla yaşatmadığının altını çizer. Collingwood, *a.g.e.*, s. 58-59, 69. Aristo, tarihi bir bilim olarak kabul etmiyor, onu şiirin altında bir yere yerleştiriyordu. Şiir tarih gibi özeli değil, geneli anlattığı için bilim sayılıyordu. Taner Timur, *Felsefe, Toplumbilimleri ve Tarihçi*, İstanbul 2011.s. 18-19. Gilderhus da döngüsel zaman anlayışları sebebiyle tarihî bir zihne sahip olmadıklarını belirttiği Yunanlıların, tarihçiliği icat etmiş olmalarına şaşırır. Gilderhus, *a.g.e.*, s. 26-27. Yunan ve Roma Tarihçiliği için bkz: Ayhan Bıçak, *Felsefe ve Tarih*, İstanbul 2004, s. 117-134; Özlem, *a.g.e.*, s. 25-29; Collingwood, *a.g.e.*, s. 55-71, 74-88; Breisach, *a.g.e.*, s. 21-51, 62-108; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 26-32.

⁸ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 26.

⁹ Collingwood, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 12, 27-28.

önemli bulunmaktadır¹¹. O, Yunanlılarla beraber barbarların yaptıklarını da hatırlanmaya değer görmüştür¹².

“Peloponnesos Savaşları”nda, hakikat ve kanıtlar hususunda modern tarihçiler gibi titiz davranmak suretiyle ciddi tarihçiliğin ilk örneklerinden birisini verdiği düşünülen Thukydides, bu sebeple bazı tarihçiler tarafından tarihin babası olarak kabul edilmektedir¹³. O, tarihi masal ve efsanelerden ayırarak tarihe ilmî bir mahiyet kazandırmıştır¹⁴. Ortaylı, Thukydides’in olayları tenkit ederek muhakeme yürüttüğünü ve bu açıdan Braudel ile aralarında çok fark olmadığını belirtir. Thukydides sağlam mantığıyla Homeros ve Herodot’tan ayrılarak, soğukkanlı ve objektif bir tarih kaleme almıştır¹⁵. Thukydides’e yönelik en büyük tenkit, tarihin alanını daraltması konusunda gelmiştir. Breisach, “*O, Yunanlılara aynı zamanda hem daha az, hem de daha fazla şey öğretmişti. O, polis in dar dünyasına yoğunlaşmıştı.*” demektedir¹⁶. Thukydides, Herodot gibi bir dünya vatandaşı olmamıştı, bir Atinalı olarak kalmıştı¹⁷.

Romalılar tarihi, bir edebî tür olarak telâkki ediyorlardı¹⁸. Yunan tarihçiliğinin tersine Roma tarihçiliği belli ölçüde efsane içermektedir¹⁹. Ayrıca Romalılar tarafsızlık ve objektiflik konusunda da Yunanlılar kadar hassasiyet göstermemişlerdir. Dikkatlerini yönetici elitin siyasî ve askerî faaliyetlerine yöneltmişler ve biyografilere önem vermişlerdir²⁰. Roma tarihçiliğinin en önemli temsilcileri Livius ve Tacitus’tur. Yunan tarihçiliğinin Herodot’tan Thukydides’e

¹¹ Bıçak, *a.g.e.*, s. 123-124.

¹² Herodot eserini kaleme alma amacını şöyle açıklar: “İnsanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın ve gerek Yunanlıların, gerekse Barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün adsız kalmassın, tek amacı budur; bir de bunlar birbirleriyle neden dövüşürlerdi diye merakta kalınmasın.” Herodot, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1973, s. 21.

¹³ Marnie Hughes-Warrington, *Fifty Key Thinkers on History*, London and New York 2007, s. 354. Taner Timur da “belki de tarihçiliğin gerçek babası Thucydides idi” demektedir. Timur, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁴ Bıçak, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 13-14, 27-28.

¹⁶ Breisach, *a.g.e.*, s. 36-37.

¹⁷ James T. Shotwell, *An Introduction To The History Of History*, New York 1922, s. 162.

¹⁸ Özlem, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 29.

²⁰ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 30-31.

geçerken yaşadığı dönüşüme benzer bir dönüşümü ve daralmayı, Livius'tan Tacitus'a geçerken Roma tarihçiliğinin de yaşadığı düşünülmektedir²¹.

Batı medeniyetinin dolayısıyla batı tarihçiliğinin önemli kaynaklarından birisi Hristiyanlıktır. Hristiyanlık, tarihte döngüsel zamandan doğrusal zaman anlayışına geçişi ve tarihe bir gaye ve hedef izafe edilmesini temsil eder. Hristiyanlara göre tarihin bir başı bir de sonu vardı. Tarih ilk günahla yani insanın dünyaya sürgünüyle başlar ve kurtuluşa sona erer²². Tarih düşüncesi Hristiyanlığın kurucu paradigmasıdır. Hristiyanlık insanı tarihî bir varlık olarak kabul eder²³. Aslında döngüsel zamandan doğrusal zamana geçiş Yahudilikle yaşanmıştır. Ayhan Bıçak, Yahudilerin döngüsel zaman düşüncesini aşmış olduklarını belirtir. Yahudi inancına göre de zamanın bir başlangıcı bir de sonu vardır²⁴. Gilderhus, “İbraniler tarih süreçleri yoluyla tanrıları Yehova ile özel bir ilişki inşa ettiler” demektedir²⁵. Tevrat'ta Tanrı Yahudiler lehine tarihe sürekli müdahale etmektedir²⁶. Hristiyanlar İncil'e Yeni Ahit demişler ve Eski Ahit'i (Tevrat) de kabul etmişlerdir. Bu açıdan Hristiyan teolojisi ve tarih düşüncesi Yeni Ahit'le birlikte Eski Ahit'e dayanıyordu²⁷. Breisach'a göre bu doğrusal zamana geçişten daha fazla bir şeydi çünkü Eski Ahit'te Tanrı'nın hikmetinin tarihte tecelli ettiği görüşü vardı²⁸. Hristiyan inancında da Tanrı tarihe müdahale eder, fakat sadece bu kadarla kalmaz, İsa şeklinde doğrudan tarihin içinde yer alır. Yahudiler tanrıyı dışarıdan müdahale eden temel güç olarak görürken, Hristiyanlar Tanrıyı tarihî bir varlık olarak da tanımlarlar. Tanrı'nın tarihe müdahalesi sadece İsa ile sınırlı değildir; havariler ve kilise aracılığıyla da devam eder²⁹. Dolayısıyla, tarih karşısında yeni bir tavır geliştiren Hristiyanlık, tarihte ilahî bir plân görür ve tarihe bir hedef yükler. Ortaçağ tarihçiliğinin vazifesi bu plânı keşfetmektir³⁰.

²¹ Shotwell, *a.g.e.*, s. 257.

²² Ayhan Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 39.

²³ Russ, *a.g.e.*, s. 62.

²⁴ Ayhan Bıçak, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 198.

²⁵ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 25.

²⁶ Bıçak, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, s. 185.

²⁷ Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 33.

²⁸ Breisach, *a.g.e.*, s. 109-110.

²⁹ Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 33-36.

³⁰ Collinwood, *a.g.e.*, s. 92, 98-99

Ortaçağın tarihçileri din adamlarıydı. Hristiyanlık tarih yazımına hâkimdi. Tarihe Tanrı'nın bir plânı olarak bakıldığı için insan tarihin dışına çıkarılmış, tarihçilik insan eylemlerine sırt çevirmişti³¹. Gilderhus'un deyimiyile doğaüstü güçler tarihe geri getirilmişti³². Genel olarak Ortaçağ'ın Yunan ve Roma tarihçiliğinin mirasını geliştiremediği düşünülmektedir³³. Fakat şunu da belirtmekte fayda vardır, tarihin bir hedefe doğru yürüdüğü anlayışını Hristiyanlık getirmişti. Bu anlayış Aydınlanma'nın ilerleme düşüncesine temel teşkil etmiştir³⁴.

Düşünce ve sanat hayatında olduğu gibi tarihçilik alanında da köklü değişikliklere yol açan Rönesans ve Hümanizm, Ortaçağ tarih yazımından kopuşu temsil eder. Rönesans döneminde eski Yunan ve Roma tarihlerinin etkisiyle tarih sekülerleşme sürecine girmiş ve tekrar insan merkezli bir tarih anlayışına dönmüştür³⁵. Prens isimli eseriyle maruf Niccolo Machiavelli ile Francesco Guicciardini Rönesans döneminin önemli tarihçileri arasında zikredilir. Daniel'in kehanetlerine dayalı dört imparatorluk şemasını tenkit eden Jean Bodin ve insan zihninin yeteneklerini akıl, hayal gücü ve hafıza olmak üzere üçlü bir tasnife tutarak tarihi hafızaya dayandıran Francis Bacon, tarih düşüncesine önemli katkılar yapmışlardı. Reform hareketleri ve dinî mücadeleler de tarihi bir polemik aracı hâline getirerek tarihe duyulan ilgiyi arttırmıştı³⁶.

17. yüzyıl, Rönesans ile Aydınlanma arasında bir halka kabul edilir. Yüzyılın en önemli düşünürleri Descartes, Spinoza ve Leibnitz'dir. Her ne kadar Spinoza ve Leibnitz'in tarihî denilebilecek çalışmaları varsa da 17. yüzyıl filozofları genellikle tarihi bir bilim olarak kabul etmemişlerdir. Yüzyılın önemli düşünürü Descartes tarihin bir bilgi dalı olduğuna inanmıyordu. Zira ona göre tarih doğrulanabilir, kesin

³¹ Collinwood, *a.g.e.*, s. 100-101.

³² Gilderhus, *a.g.e.*, s. 40.

³³ Özbaran, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴ Carr, *a.g.e.*, s. 125. Yahudi, Hristiyan ve Ortaçağ tarih düşüncesi için bkz: Bıçak, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, s. 159-198; Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 29-54; Özlem, *a.g.e.*, s. 29-36; Collingwood, *a.g.e.*, s. 89-102; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 25-26, 32-40; Breisach, *a.g.e.*, s. 109-122.

³⁵ Özlem, *a.g.e.*, s. 49; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 44-45, Collinwood, *a.g.e.*, s. 102.

³⁶ Rönesans ve Reform dönemlerinde tarihçilik için bkz: Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 64-73, Özlem, *a.g.e.*, s. 49-54; Collinwood, *a.g.e.*, s. 102-104; Breisach, *a.g.e.*, s. 202-222; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 44-48; Özbaran, *a.g.e.*, s. 67; Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik*, Ankara 2006, s. 37-42

ve matematik formüllerle ifade edilebilir bilgiler elde etmeye elverişli bir alan değildi³⁷.

Dekartçı bilgi kuramına tepki, Taner Timur'un deyiimiyle “yaşadığı çağla uyum içinde olmayan”³⁸ bir İtalyalıdan, Giambattista Vico'dan gelmiştir. Vico Dekartçı bilgi kuramına karşı matematiksel bilginin dışında bir başka bilgi türünün de mümkün olduğunu göstermişti. Bilgi kuramı yapılanın yapan tarafından bilinebileceği ilkesine dayalıydı. Buna göre bir şeyi bilmek için ya onu yapmak ya da yaratmak gerekliydi. Doğayı Tanrı yarattığı için onu ancak Tanrı bilebilirdi. Tarihi ise insan yaptığı için, bilinmesi mümkündü³⁹. Vico bu suretle tarihi bilinebilir bir alan olarak tasarlıyordu. Çağının çok önünde olduğu için aydınlanma yüzyılında ilgi görmeyen Vico, 19. yüzyılda keşfedilmiştir. Isaiah Berlin; Michelet, Dilthey, Croce, Collingwood ve kısmen Herder ve Hegel'i Vico'nun takipçileri olarak zikreder⁴⁰. Bu itibarla Vico, Romantizme, Alman tarih okuluna ve hermeneutik yaklaşıma zemin hazırlamıştır⁴¹.

18. yüzyıl, Aydınlanma dönemi olarak bilinir ve aydınlanma kavramından genel olarak insan hayatı ve düşüncesinin laikleştirilmesi anlaşılır⁴². Akıl, aydınlanmanın temel kavramıdır. Hristiyan zaman anlayışını, ilerleme tasarımı içinde laikleştiren Aydınlanmanın, tarih düşüncesi üzerinde büyük etkileri olmuştur. Montesquieu, Voltaire ve Hume gibi aydınlanmanın önde gelen düşünürlerinin tarihle de ilgilendikleri görülür. Montesquieu, tarihi daha çok iklim ve coğrafya gibi faktörlere dayanarak açıklar. Rasyonalist tarih düşüncesinin en önemli temsilcisi sayılan Voltaire ilk defa olmak üzere tarih felsefesi kavramını kullanır. David Hume kaleme aldığı “İngiltere Tarihi”yle rasyonalist anlamda millî tarihçiliğin ilk örneklerinden birisini vermiş sayılır. Roma imparatorluğu üzerine 15 ciltlik bir eser yazan İngiliz tarihçi Edward Gibbon da tipik bir aydınlanma tarihçisi kabul edilir.

³⁷ Rasyonalizm ve tarihçilik için bkz: Collinwood, *a.g.e.*, s. 104-110; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 48-49, Timur, *a.g.e.*, s. 48-68, Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 73-80.

³⁸ Timur, *a.g.e.*, s. 93.

³⁹ Benedetto Croce, *The Philosophy Of Giambattista Vico*, London 1913, s. 5. Isaiah Berlin, *Vico And Herder Two Studies In The History Of Ideas*, London 1980, s. 99-114, Collingwood, *a.g.e.*, s. 110-111; Breisach, *a.g.e.*, s. 262; Timur, *a.g.e.*, s. 93-97.

⁴⁰ Berlin, *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹ Timur, *a.g.e.*, s. 94.

⁴² Collinwood, *a.g.e.*, s. 124.

Aydınlanmacı tarihçiliğin geçmiş çağlara yönelik olumsuz tavrı en çok tenkit edilen yönlerinden birisi olmuştur. Collingwood, “*aydınlanmanın tarihsel bakışı sahiden tarihsel değildi; ana dürtüsü bakımından polemikçi ve tarih dışıydı*” derken Gilderhus da Aydınlanma dönemi tarihlerinin en büyük zaafını “*tarihî aktörlerin davranışlarını, kendi dönemleri içerisinde anlamlandırmadaki yetersizlik*” olarak belirler⁴³.

Aydınlanma'nın tek biçimli insan doğası anlayışına ve geçmiş çağlar hususundaki olumsuz tavrına karşı bir tepki olarak Romantizm doğmuştur. Herder ve Rousseau Aydınlanmayı bu iki konuda tenkit ederek romantik tarihçiliğe zemin hazırlamışlardır. Romantik tarihçilik sistematik temellere dayanmaktan çok tarihe estetik bir bakışın ifadesiydi. Fransa'da Jules Michelet ve Francois Guizot, İngiltere'de Thomas Babington Macaulay romantik tarihçiliğin örneklerini vermişlerdir. Tarihe karşı geniş bir ilgi uyandıran romantik tarihçilik, tarihin ilgi alanlarını büyük ölçüde genişletmiş ve Alman tarih okulu ile hermeneutik tarih yaklaşımını etkilemiştir⁴⁴.

19. yüzyılın tarihin tarihindeki hususî ismi “*tarih asrıdır*”⁴⁵. Bu yüzyılda tarihi bir bilim hâline getirme çabaları göze çarpar⁴⁶ ve bu hususta iki karşıt yaklaşımın varlığı kabul edilir. Breisach, “*bunlardan birine göre, geçmişin doğru olarak yeniden inşa edilmesi, doğa bilimlerinin taklidine dayalıydı; diğeri ise tarihin bağımsız bir*

⁴³ Collinwood, *a.g.e.*, s. 126, Gilderhus, *a.g.e.*, s. 51. Aydınlanma ve ilerleme düşüncesi için Bkz: Collingwood, *a.g.e.*, s. 124-135; Oral, *a.g.e.*, s. 43-46; Timur, *a.g.e.*, s. 77-92; Özlem, *a.g.e.*, s. 60-71; Gilderhus, *a.g.e.*, s.51-55; Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, 81-114, 122-14; Ayhan Bıçak, *Tarih Metafizikleri*, İstanbul 2005, s. 98-104; Léon-E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Ankara 2000, s. 75-80; Kubilay Aysevener, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1, 2001, s. 171-186.

⁴⁴ Romantizm ve tarihçilik için bkz: Özlem, *a.g.e.*, s. 136-139; Collingwod, *a.g.e.*, s.136-139; Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 124-127; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 58-60; Oral, *a.g.e.*, s. 46-47; Halkin, *a.g.e.*, s. 81-92.

⁴⁵ Breisach'ın 19. yüzyıla ilgili çizdiği manzara, bu tanımlama hususunda gayet öğreticidir: “On dokuzuncu yüzyıl tarihçileri krallara danışmanlık yapmışlar; Almanya ve İtalya'da devlet birliğinin kurulmasına önderlik etmişler; aralarından, Fransa'ya bir başbakan ve cumhurbaşkanı çıkarmışlar; eski ve yeni devletlere kimliklerini kazandırmışlar; Amerika'da kurulan genç devlete, kıtaya egemen olmayı ilham etmişler; devrimlere, geçmişi bilmekten kaynaklanan yetkiyle cevaz vermişler ve bilim adamları mertebesine yükselmişlerdi. Dahası, düşünürlerin çoğunu, her şeyin gelişim açısından, yani kısaca tarihsel olarak anlaşılması gerektiğine ikna etmişlerdi.” Breisach, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁶ Evans, “Tarihi bir bilime dönüştürme girişimleri neredeyse iki yüzyıldır devam ediyor ve bu işten vazgeçildiği konusunda herhangi bir işaret de görünmüyor.” demektedir. Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, Ankara 1999, s. 51.

beşerî bilim olmasını öneriyordu.” demektedir⁴⁷. Doğan Özlem, toplumbilimlerinin temellendirilmesi konusunda birbiriyle çatışan iki filozof tipinden bahseder:

“1. Doğa bilimleri ile tarih-toplum bilimleri arasında kökten ayrılıklar olmadığını, her iki gruptaki bilimlerin de ana amaçlarının konularını açıklamak olduğunu ileri süren açıklamacı filozoflar;

2. Tarih-toplum bilimlerinde araştırma konusunun doğal olgulardan farklı özellikleri bulunduğunu, araştırma konusunun doğal olgular değil “anlam”ların (değerler, fikirler, inançlar, ideolojiler vd.) güdümünde ortaya çıkan tinsel olgular olduğunu ve bu olguların açıklamaktan çok anlaşılması gerektiğini savunan anlamacı filozoflar.”⁴⁸

Doğa bilimlerinin saygınlığından ilham alan ilk yaklaşım, toplum bilimlerini, epistemolojide tek model olarak gördüğü doğa bilimlerinin modeline göre kurmak istiyordu⁴⁹. Doğa dünyasının bir parçası olarak kabul edilen tarih/kültür dünyası, doğa gibi zorunluluklar ve düzenlilikler alanı olarak tasarlanıyor ve doğa bilimlerinin metodunu toplum bilimlerine/tarihe ithal etmek suretiyle tarihî ve toplumsal kanunları keşfetmek, bu yolla da toplumsal süreçlere hâkim olunmak isteniyordu. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte’un bilimler tasnifinde tarih diye bir bilim yoktur, “sosyal fizik” olarak adlandırdığı sosyoloji, tarihin yerini almıştır. Comte, tarihçilere olguları keşfetme görevini vermişti, olgular arasındaki bağlantıları keşfederek yasalara ulaşmak ise bir çeşit üst tarihçi olan sosyologların işiydi. İngiltere’de Henry Thomas Buckle ve Fransa’da Hippolyte Taine pozitivist tarihçiliğin en önemli temsilcileri olmuşlardır⁵⁰.

Alman tarih okulu çevresinde ortaya çıkan ikinci yaklaşımın kökleri Vico ve Herder’e kadar uzanıyordu. En önemli temsilcisi Wilhelm Dilthey’dir. Dilthey, doğa bilimleri ile tin bilimleri arasında net bir ayırım yaparak tarihin tin bilimlerine ait bir

⁴⁷ Breisach *a.g.e.*, s. 406.

⁴⁸ Doğan Özlem, *Bilim Felsefesi (Ders Notları)*, İstanbul 2003, s. 106.

⁴⁹ Breisach, *a.g.e.*, s. 342, Julien Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, Ankara 1997, s. 59.

⁵⁰ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 157-161, Collingwood, *a.g.e.*, s. 35, 183-192; Bıçak, *Tarih Metafizikleri*, s. 166-173; Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 152-155; Gilderhus, *a.g.e.*, s. 96-99; Halkin, *a.g.e.*, s. 93-96; Breisach, *a.g.e.*, s. 346-350; Hans Freyer, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, Ankara 2012, s. 38-59; Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, İstanbul 1986, s. 11-170.

alan olduğunu ileri sürüyordu. Tarih insanların yarattığı bir anlam ve değerler dünyasıydı. Anlamlar, değerler, düşünceler, simgeler dünyasına ait tarihî olgular, gözlemlenebilir doğal olgulardan farklıydı ve dolayısıyla tarihte doğa bilimlerinde olduğu gibi açıklayamaya dayalı değil anlamaya dayalı bir yöntem geçerli olabilirdi. Pozitivizme tepki olarak gelişen bu anlayışa, bazen idealizm ama genel olarak hermeneutik denilmektedir⁵¹.

19. yüzyıl Avrupası'nda tarih düşüncesi ve tarihçilik söz konusu olduğunda, tarihi bir sınıf savaşları şeklinde yorumlayarak tarihî maddeciliği kuran Marx ve Engels, evrim teorisini toplum bilimlerine sokan Herbert Spencer, milliyetçi Alman tarihçi Heinrich von Treitschke, İskoçyalı tarihçi Thomas Carlyle, Fransız tarihçi Augustin Thierry, II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğimizin referans çevresi içinde de bulunan Fustel de Coulanges, Theodor Mommsen, Charles Seignobos, Charles-Victor Langlois gibi metin içerisinde geçmeyen birçok ismi zikretmek gerekir. Ancak modern tarihçilik denilince birkaç cümle ile de olsa bahsedilmesi elzem bir isim vardır ki o da Leopold von Ranke'dir. Evans, Ranke'nin tarih bilimine katkılarını, tarihin felsefe ve edebiyattan bağımsız bir disiplin olarak kabul edilmesini sağlaması, geçmişi kendi özgün renkleriyle ortaya koyarak geçmişte yaşayan insanları anladığı gibi anlamak şeklinde bir anlayışı yerleştirmesi ve filolojik yöntemleri belgelerin orijinalliğini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla tarihe sokması olarak üç maddede toplamaktadır⁵². Gooch da Ranke'nin tarihe hizmetlerinin hızlı bir şekilde özetlenebileceğini ifade eder. Evvela “*nasıl olmuştusa öyle gösteririm*” diyen Ranke, tarihe günün penceresinden bakmayı reddetmiştir. İkinci olarak tarihin ilk elden kaynaklara dayanması gerektiğini göstermiştir. Üçüncüsü belge tenkidinin kurucusu olmuştur. Bütün bunlar çalışma gücü ve çok sayıda eser ortaya koymasına imkân tanıyan uzun ömrüyle birleşince onu çağının en büyük tarihçisi yapmıştır⁵³. Ranke arşivleri ilk kullanan kişi değildi, ancak hiç kimse

⁵¹ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 99-102; Collingwood, *a.g.e.*, s. 237-242; Özlem, *a.g.e.*, s. 143-154; Timur, *a.g.e.*, s. 350-365, Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, s. 139-148, 159-173; Kurtuluş Dinçer, “Tarihte Açıklama ve Anlama”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 257-269.

⁵² Evans, *a.g.e.*, s. 24-26.

⁵³ G.P. Gooch, *History and Historians In The Nineteenth Century*, London 1913, s. 101- 102

onun kadar iyi ve titizlikle kullanmamıştır⁵⁴. Gilderhus'a göre tarihin üniversite tabanlı, arşive dayalı, profesyonel bir disiplin hâline gelmesindeki en büyük katkı Ranke'ye aittir⁵⁵.

Osmanlılarda Tarihçilik

Osmanlılarda tarih yazıcılığına göz atmadan önce kısaca da olsa İslâm dünyasında tarihçiliğin doğuşuna ve tarihe getirdiği yeni yaklaşım ve metod sebebiyle en büyük Müslüman tarihçi kabul edilen İbn Haldun'a temas etmekte fayda vardır. İslâmiyet ile Müslüman milletlerin tarih tasavvuru ve tarih yazıcılığı arasında sıkı bir münasebet vardır. İslâmiyet öncelikle Müslümanlar için âlemin ve insanın yaratılışıyla başlayarak, yeryüzünde Allah'ın mesajını tebliğ eden peygamberler silsilesiyle devam eden bir evren/geçmiş/tarih tasavvuru oluşturur. İkinci olarak Kur'an-ı Kerim bir tarih kitabı olmamakla beraber geçmiş peygamberlerin ve kavimlerin ahvâlinden bahsederek Müslümanları bunlar üzerine düşünmeye davet eder. Üçüncüsü Kur'an, Hz. Muhammed'e 23 senelik bir süreç içerisinde peyderpey indirilmiştir. Kur'an ayetlerinin nüzul sebeplerini bilerek Kur'an'ın mesajını doğru anlamak için bu 23 senelik dönemi, yani İslâm'ın doğuş tarihini de bilmek iktiza etmektedir. Bu itibarla Ramazan Şeşen'in "*İslâm tarihinde tarihle ilgili ilk çalışma, Kur'an'ın toplanmasıdır*" tespiti son derece önemlidir⁵⁶.

Kur'an ile beraber Müslümanların hayatını tanzim eden ikinci kaynak Hz. Peygamber'in fiil ve sözleridir. Müslümanların hayatlarını Peygamberin sünnetine göre tanzim edebilmeleri ve karşılaştıkları meselelerin çözümünde Peygamberin söz ve fiillerine başvurabilmeleri her şeyden önce bunların doğru olarak bilinmesine bağlıydı. Bu açıdan İslâm dünyasında ilk tarihçilik faaliyetlerinin Peygamberin hayatı, sözleri (hadis) ve faaliyetleri etrafında ortaya çıkmış olması gayet anlaşılabilir bir durumdur. İslâm dünyasında tarihçilik siyer ve megazi ile başlamış ve hadis ilmiyle sıkı bir ilişki içerisinde ilerlemiştir. İslâm dünyasında gerçek mânâda tarih eserlerinin ise Hicrî 3. (Milâdî 9. asır) asırdan sonra ortaya çıktığı kabul edilir. H. 3.

⁵⁴ Michael Bentley, *Modern Historiography*, London and New York, 1999, s. 39; Gooch, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁵ Gilderhus, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 18.

ve 4. asırlar arasında tarihçiliğin hızlı bir gelişme gösterdiği ve 5. asırdan sonra tarihî eserlerin sayıca artarak çeşitlendiği görülür. İlk Müslüman tarihçiler içerisinde Yakubî, Taberî, Mesudî ve İbnü'l Esîr gibi isimler zikre şayandır⁵⁷. İslâm dünyasının en çok ilgi çeken ve hakkında en çok araştırma yapılan tarihçisi ise şüphesiz İbn Haldun'dur.

İbn Haldun'un tarih üzerine kaleme aldığı eserinin ismi Kitabü'l-İber olmakla birlikte O daha çok bu eserin Mukaddime diye bilinen kısmıyla tanınmıştır⁵⁸. Tarih ve tarih usûlü hakkında ortaya koyduğu görüşler, tarihçiler ve rivayetler karşısında takındığı eleştirel tavır, asabiye ve umran kavramları etrafında devletlerin ve milletlerin hayatına dair getirdiği yorumlar çeşitli yazarlar tarafından modern tarihçilik, sosyoloji, siyaset bilimi, tarih felsefesi ve tarih sosyolojisi gibi çeşitli disiplinlerin kurucusu addedilmesine vesile olmuştur. İbn Haldun, İslâm tarihçilerini büyük tarihçiler ve tufeylî (dalkavuk, asalak) tarihçiler olarak iki kısma ayırır. Büyük tarihçiler arasında İbn İshak, Taberî, İbn Kelbî, Muhammed bin Ömer Vakidî, Seyf bin Ömer Esedî ve Mesudî'yi zikrederek, Mesudî ve Vakidî'nin eserlerinde tenkit edilecek noktaların çok olduğunu ekler. Sonradan gelen tufeylî tarihçilerin ise büyük tarihçilerin eserlerine yalan karıştırdıklarını ifade eder. Eserini bugüne kadar takip edilmemiş acaip bir usûl takip ederek ilmî bir anlayışla telif ettiğini beyan eder⁵⁹. Eserin; tarihin mânâsı, faydaları, usûlü ile tarihçileri hataya sürükleyen hususlara dair olan bahisleri son derece önemlidir⁶⁰. İbn Haldun'un İslâm dünyasında takipçisi olmadığı çok sık ifade edilir. Bazı açılardan da Vico ile mukayese edilir. Osmanlıların, İbn Haldun'la tam olarak ne zaman tanıştıkları belirsizdir. Taşköprüzâde, Kâtib Çelebi ve Naima; İbn Haldun'dan haberdardırlar. Son devir Osmanlı aydınlarından özellikle Ahmed Cevdet Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi'nin İbn Haldun'dan etkilendikleri bilinmektedir. Mukaddime'nin ilk beş faslı

⁵⁷ İslâm dünyasında tarihçilik için Ramazan Şeşen'in eseriyle birlikte şu çalışmalara bakılabilir: Chikh Bouamrane, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 30, 1988, s. 265-277; H. A. R. Gibb, "Tarih", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Eskişehir 2001, s. 782-799; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi-I*, İstanbul 2009, s. 177-221.

⁵⁸ İbn Haldun, Kitabü'l-İber'in bir mukaddime ve üç kitaptan oluştuğunu ifade eder. Ancak bugün Mukaddime diye bildiğimiz eser, Kitabü'l-İber'in tarih ilmine dair olan mukaddimesiyle birinci kitabının birleştirilmiş şeklidir. Dolayısıyla, Kitabü'l-İber'in mukaddimesi, bugünkü Mukaddime'nin mukaddimesidir. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1986, s. 11-12.

⁵⁹ İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 5-6, 11.

⁶⁰ Bkz. İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 4-5, 18-19, 64-69.

Pirizâde Sahib Efendi, altıncı faslı ise Cevdet Paşa tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Osmanlı tarihçiliğinin ilk örnekleri, 15. yüzyılın başlarında kaleme alınmıştır. Bilinen ilk Osmanlı tarihi Yahşi Fakih'in menakıbnâmesi olmakla birlikte bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Aşıkpaşazâde'nin verdiği bilgiye göre Yahşi Fakih Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakih'in oğludur. Eser, Osman Gazi'den Yıldırım Bayezid'e kadar gelen zamanın olaylarını havidir. Yahşi Fakih'in başta Aşıkpaşazâde Tarihi olmak üzere daha sonra yazılmış eserlere mehz teşkil ettiği şüphesizdir. Günümüze ulaşan en eski Osmanlı tarihi, Ahmedî'nin İskendernâme'sidir. Manzum olan eserin Dâstân-ı Mülûk-ı Âl-i Osmân isimli son kısmı Osmanlı tarihine aittir. Ankara bozgunu ve Fetret Devri gibi gaileleri atlatan devletin, II. Murad döneminde gücünü tekrar toplaması ilim ve kültür hayatına da yansımıştır. Bu dönemde tercüme faaliyetleri dikkat çeker. Yazıcızâde Mehmed'in Megâribü'z-zaman'ı, Yazıcızâde Ali'nin Tevârih-i Âl-i Selçuk'u, Keykavus'un Kabusnâme'si gibi eserler II. Murad tarafından tercüme ettirilmiştir. Tarihi takvimler, anonim tarihler ve gazanâmeler gibi önemli kaynakların ilk örnekleri de II. Murad devrinde ortaya çıkmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı tarihçiliğinde bir canlanmanın olduğu kabul edilir. Şükrullah'ın Behçetü't-Tevârih'i, Enverî'nin Düstürnâme'si ve Karamanî Mehmed Paşa'nın Tevârih-i Selâtinü'l-Osmâniye olmak üzere fatih devrinde üç tarih yazılmıştır.

II. Bayezid devrinin, Osmanlı tarihçiliğinde bir dönüm noktası olduğu, bu devirde tarihçiliğin usûl, üslûp, muhteva ve şekil açısından sağlam bir zemine oturduğu kabul edilir. Aşıkpaşazâde'nin Tevârih-i Âl-i Osmân, Neşri'nin Kitab-ı Cihannümâ, Tursun Beyin Tarih-i Ebu'l-Feth, Oruç Beyin Tevârih-i Âl-i Osmân isimli eserleri bu döneme aittir. II. Bayezid'in İdris-i Bitlisî'ye Farsça, Kemalpaşazâde'ye de Türkçe olmak üzere birer tarih kitabı sipariş vermesi Osmanlılarda resmî tarih yazıcılığının başlangıcı olmuştur. Bitlisî, ilk sekiz Osmanlı padişahını anlattığı Heşt Bihişt isimli eserini İran tarihlerini model alarak yüksek sınıflar için yazdı. Kemalpaşazâde de eserini herkesin anlayabileceği sade ve açık bir Türkçe ile her padişaha bir cilt (defter) tahsis etmek suretiyle kaleme aldı. Daha sonra eserine devam ederek, Yavuz ve Kanunî dönemlerini de iki ayrı defter hâlinde

eserine ekleyen Kemalpaşazâde, ilk dönem Osmanlı tarihçiliğini en olgun seviyesine çıkarmıştır.

16. yüzyılda Osmanlı tarihçiliği gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Bir padişahın dönemine tahsis edilmiş Selimnâme ve Süleymannâme gibi eserler ile gazavâtname, zafernâme, sefernâme, fetihnâme gibi isimlerle bir savaşı veya bir kalenin fethini konu edinen özel tarihler ortaya çıkmıştır. Taşköprülüzâde Ahmed, Osman Gazi döneminden Kanunî'nin son yıllarına kadar yaşamış âlim ve tarikat şeyhlerinin biyografilerini ihtiva eden Şakaik-i Numaniye isimli eseriyle Osmanlı biyografi yazarlarının ilk önemli örneğini vermiştir. Lütü Paşa'nın Asafnâme'si ve Gelibolu Mustafa Âli'nin Nushatü's-Selâtin'i gibi devlet düzenindeki aksaklıkları konu edinen ıslahâtname türündeki eserler de 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kanunî devrinde şehnameciliğin kalıcı bir devlet müessesesine çevrilmesi resmî tarihçilik açısından yeni bir aşama olmuştur. Şehnameciler içerisinde en meşhuru çeşitli eserler kaleme alan Seyyid Lokman'dır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Celâlîzâde Mustafa Çelebi'nin Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik'i, Hoca Saadeddin Efendi'nin Tâcü't-Tevârîh'i, Mustafa Âli'nin Kühü'l-Ahbâr'ı, Mustafa Efendi'nin Tarih-i Selânikî'si gibi Osmanlı tarihçiliğinin büyük eserleri vücut bulmuştur.

17. yüzyılın tarihçilik açısından önemli simaları arasında İbrahim Peçevî, Solakzâde adıyla maruf Mehmed Hemdemî, Hasanbeyzâde Ahmed Paşa, Topçular Kâtibi Abdülkadir, Kâtib Çelebi, Müneccimbaşı Ahmed Dede zikredilebilir. Müneccimbaşı'nın batı ve Bizans kaynaklarını kullanarak bir dünya tarihini yazdığını, Peçevî'nin de Macarca kaynakları kullandığını hatırlatmakta fayda vardır. Kâtib Çelebi'nin bibliyografik eseri Keşfü'z-zünûn'u, Evliya Çelebi'nin Seyahâtname'si ve Koçi Beyin Risale'si alanlarında en önemli eserlerdir.

18. yüzyılın tarihçilik açısından en önemli iki gelişmesi şüphesiz matbaanın kurulması ve Divân-ı Hümâyûn'a bağlı devamlı bir memuriyet olarak vakanüvislik müessesesinin ihdas edilmesidir. Müteferrika matbaasında ağırlıklı olarak tarih eserlerinin basıldığı görülür. Kendilerinden önce yazılanları toplamak ve hizmette buldukları dönemin hâdiselerini zapt etmekle görevli olan vakanüvislerle birlikte

tarihçilik resmî bir görev hâline gelir. Vakanüvisliğin Naima Mustafa Efendi ile başladığı kabul edilir⁶¹.

19. yüzyıl pek çok alanda olduğu gibi tarihçilikte de önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Modern merkezî devletin yapılanması, devlet-tebaa münasebetlerinin değişmesi, eğitimin modernleşmesi, matbuatın gelişmesi, gazetenin ortaya çıkışı, toplumsal hareketliliğin artması, Türk intelijansiyasının öncüsü sayılabilecek gazeteci-edebiyatçı aydınların ortaya çıkışı, Avrupa ile ilişkilerin artmasıyla birlikte batı dillerinden tercüme yapılmaya başlanması ve bu yolla yeni fikirlerin Osmanlı dünyasına girmesi gibi bir dizi gelişme, tarihçilik ve tarih düşüncesi üzerinde de tesirler icra etmiştir. 19. yüzyıl tarihçiliği denilince akla ilk gelen isim şüphesiz Ahmed Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa, tahlil ve ifade kudreti sebebiyle Osmanlı tarihçiliğinin zirve noktası kabul edilmektedir. 1774-1826 yıllarını kapsayan meşhur eseri Tarih-i Cevdet ile birlikte Tezâkir'i, Maruzât'ı ve Kısas-ı Enbiyâ'sı 19. yüzyıl Türk tarihçiliğinin en önemli eserleri arasındadır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere II. Meşrutiyet dönemi aydınları, Osmanlı tarihçiliğinin istisnâî bir figürü gibi telâkki ettikleri Ahmed Cevdet Paşa'yı geleneksel Osmanlı tarihçiliğine yönelttikleri tenkitlerden masun tutmak şeklinde bir eğilimi genel olarak paylaşmaktadırlar. 19. yüzyıl Türk tarihçiliği söz konusu olduğunda Şanizâde Mehmed Ataullah, Hayrullah Efendi, Namık Kemâl, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Abdurrahman Şeref Efendi, Mustafa Nuri Paşa, Mehmed Murad gibi şahısları da zikretmek elzemdir⁶².

⁶¹ Çalışmamızın "Osmanlı tarihinde usûl" bahsinde, II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının penceresinden vakanüvisliği ele aldığımız için tekrara mahal vermemek adına burada konuyu kısaca geçiyoruz. 19. Yüzyıla kadarki Osmanlı tarih yazıcılığı konusunda şu kaynaklardan faydalanılmıştır: Halil İnalçık-Bülent Arı, "Osmanlı-Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar", *Uluslararası Askerî Tarih Dergisi*, S. 87, Ankara 2007, s. 213-226; Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, XXXV/140, 1971, s. 655-663; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s. 247-254; Bekir Kütükoğlu, "Vekâyinüvis", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Eskişehir 2001, s. 271-272; Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, 2003/1, s. 55-60; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007, s. 19-126; İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Ankara 2011, s. 80-95; Franz Bamberger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 2000.

⁶² 19. yüzyıl Osmanlı-Türk tarihçiliği için bkz. Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, C. 2, İstanbul 1999, s. 573-595; Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *TCTA*, C. 6, İstanbul 1985, s. 1584-1590; Necdet Hayta-Uğur Ünal, "Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)" *Türkiye'de Tarihyazımı*, İstanbul 2011, s. 137-153; Betül Başaran Alpugan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı

Çalışma dönemimiz olan II. Meşrutiyet, 24 Temmuz 1908’de Abdülhamid’in Kanun-i Esasî’yi tekrar yürürlüğe koymasıyla başlayıp I. Dünya Savaşı’nın sonlarına kadar devam eden bir zaman dilimini kapsamaktadır. Tarık Zafer Tunaya, dönemi Cumhuriyet’in labaratuvarı şeklinde tavsif etmektedir⁶³. Tunaya’nın tanımlaması aynıyle tarihçilik için de geçerlidir. Tarihe ilginin artması, tarihçiliğin konu, zaman ve mekân plânında genişlemesi, hem popüler ve hem de ilmî düzeydeki yayınların muazzam ölçüde artış göstermesi, ilk kurumsal tarih çalışmalarının ve belge neşirlerinin yapılması, batılı usûllerin önem kazanması, Cumhuriyet döneminde temsil edilen Anadolu, Türkçü, İslâmcı vs. tarih telâkkilerinin temellerinin atılması gibi döneme ait gelişmeler modern Türk tarihçiliğinin üzerinde yükselebileceği zemini hazırlamıştır⁶⁴. İşbu çalışmada söz konusu gelişmeler, tarih düşüncesi gibi daha genel ve kapsayıcı bir isim altında dönemin tarihçilerinin ve düşünürlerinin tarihe ve tarihçiliğe dair görüşleri etrafında ele alınacaktır.

ve Tarih Kitapları”, *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s. 262-270; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi II*, İstanbul 2010, s. 359-405; Mustafa Oral, *a.g.e.*, s. 65-73.

⁶³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 2004, s. 84.

⁶⁴ II. Meşrutiyet Dönemi tarihçiliği için bkz. Arıkan, *a.g.m.*, s. 1590-1594; Oral, *a.g.e.*, s. 75-166; Bıçak, *a.g.e.*, s. 387-436; Halil İncalcık-Bülent Arı, *a.g.m.*, s. 230-235; Halil Bertay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul 1983, s. 23-47; Halil Bertay, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, S. 54/55, Yaz/Güz 1991, s. 19-34. Kurumsal tarih çalışmaları ve Tarih-i Osmanî Encümeni için ayrıca bkz. Hasan Akbayrak, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, İstanbul 2009, s. 43-204.

I. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNCESİNDE TARİH VE TARİHÇİLİK

A. BİR BİLİM OLARAK TARİH

1. Tarih Tanımları

II. Meşrutiyet dönemi Türk tarih düşüncesini anlayabilmek için dönemin çeşitli tarih yazarları ve düşünürlerinin tarih tanımlarına bakarak işe başlamak şüphesiz en makul hareket noktasıdır. Bu bize dönemin zihni dünyasında tarihin nasıl bir yer işgal ettiğini ana hatlarıyla gösterecektir.

II. Abdülhamid döneminin saygın tarih muallimlerinden Mizancı Mehmed Murad, Jön Türklerin hürriyetçi mücadelenin kendi tarihi içinde özel anlamlar yüklediği meşhur Tarih-i Umûmî'sinde, tarihin dünyanın ve insanoğlunun “*ahvâl-i sabıkasından*” bahsettiğini ifade etmekte ve “*tarih-i umûmî, evlâd-ı beşerin hâl-i vahşet ve bedeviyetten çıkıp bugünkü umran ve medeniyet mertebesine gelinceye kadar tesadüf eylediği ahvâl ve vukuâtı, tebeddülât ve inkılâbatı arız ve amik beyan eden bir fenn-i muteberdir.*” demektedir¹. Tarihin konusunu teşkil eden geçmiş, insanlığın bütün başarılarını saklı tuttuğu için tarihe “*mecmua-ı medeniyet*” veya “*muhbir-i ahvâl-i âlem*” denilebileceği de Mizancı tarafından belirtilir². Bu durum, tarihi inkâr edilemez bir gerçek olarak en faydalı ilim yapmaktadır³.

Mizancı Murad gibi tarihî süreci insanlığın medenileşme macerası şeklinde okuyarak ilerlemeci bir yaklaşım ortaya koyan Ahmed Muhtar, tarihi, insanlığın bugünkü “*tekâmül*” derecesine nasıl ulaştığını gösteren, geçmiş devirlerdeki hayatını resmeden, ilimler içinde yüksek ve müstesna bir yeri olan “*ilm-i celil*” şeklinde tarif etmektedir. Tarih, bütün diğer ilimlere “*mehaz ve esas teşkil*” etmektedir. İnsanlığın

¹ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, C. 1, Dersadet 1328, s. 5. Eser, Abdülhamid dönemindeki 1300 tarihli baskısında yapılan ufak değişikliklerle birlikte 1328'de yeniden yayımlanmıştır.

² Mehmed Murad, *a.g.e.* s. 6. 1300 tarihli baskıda “*mecmua-i ahvâl veya tercüman-ı ahvâl-i âlem*” şeklinde geçiyor. Bakınız: Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, Birinci Cild, İstanbul 1300, s. 5.

³ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 3, 7.

“terakkisini” temin eden hususlar tarihin parlak ve zengin sayfalarında gizlidir. “Beşeriyetin saha-i medeniyete ilk hatvesiyle başlayan” tarih, insanların yeryüzünde toplu olarak yaşamaya başladıkları zamandan günümüze kadar geçirdikleri medenî devirleri, bu devirlerde yaşayan insanların adetlerini, ahlâklarını, ruhî ve içtimâî gelişmelerini, hayat tarzlarını gösteren bir “*ibret ve hakikât aynasıdır.*”⁴

II. Meşrutiyet döneminin önemli tarihçilerinden ve ders kitabı yazarlarından birisi olan ve aynı zamanda ülkemizde popüler tarihçiliğin kurucularından kabul edilen Ahmed Refik, bir Yunan icadı olduğunu belirttiği tarihi, “*hâdisât ve vakayi-i mâziyeyi tetkik fenni*” olarak tarif etmektedir. Tarih, daha geniş mânâsıyla ise insanoğlunun hayat kavgasından ibarettir⁵. Ahmed Refik, bir başka eserinde ise değişimi öne çıkaran bir tanım yapmaktadır: “*Tarih geçmiş vakaları doğru olarak hikâye eder. Dünyada her ne vücuda gelmiş ise zaman geçtikçe mutlaka değişmiş, başka şekillere girmiştir. Tarih bize bu değişimleri anlatır. Şu hâlde her şeyin bir tarihçesi vardır.*”⁶ Ahmed Refik’e göre tarihin kapsamını daraltmak imkânsızdır. “*Tarihin gayesi, cemiyât-ı beşeriyenin tekâmülünü tedkik eylemekten ibaret*” olduğu için tarih; siyasî, içtimâî veya fikrî olsun geçmişe ait her türlü olay ve olguyu ilmî usûllerle incelemektedir⁷. Tarih, geçmişteki doğru ve gerçek olaylarla ilgilenmektedir. Olayların doğruluğunu tayin edebilmek için onları bize bildiren kaynak ve belgelerin de doğruluğunu kontrol etmek gerekmektedir. Ahmed Refik’in ifadesiyle “*bu da ayrıca bir iştir ki ona tettebbuât-ı tarihiye ve bu suretle tettebbuâtta bulunanlara müverrih nâmi verilir. Şu hâlde tarih veya tarih-i umûmî insanların geçirdikleri vakayiden yalnız doğru olanlarını bildiren bir ilim demektir.*”⁸

Tarihçilerin, 19. asra tarih asrı diyecek kadar tarihin sınırlarını genişlettiğini vurgulayan Köprülüzâde Mehmed Fuad da Ahmed Refik gibi tarihin sınırlarını daraltmaya yönelik yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. Köprülüzâde, “*tarih, geniş mânâsıyla, mâzide cereyan eden bütün işlerin ve vakaların heyet-i mecmuasıdır.*” der ve ekler: “*İnsanlık fikir ve faaliyetinin tezahüratı demek olan tarihi, bazıları yalnız*

⁴ Ahmed Muhtar, “Tarih”, *Musavver Şebab*, Nu. 8, 25 Şubat 325, s. 3.

⁵ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1328, s. 5-6.

⁶ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328, s. 3.

⁷ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 14, 16.

⁸ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 4.

*devletlerin karşılıklı teşkilât ve münasebetlerine inhisar ettirmek isterler. Vakaları olduğu gibi nakil ve hikâye taraftarı olanların ileri sürdükleri bu fikir, tarihi bir ilim şekil ve heyetinde tanzim etmek isteyenlerce asla kabule şayan olamaz.”*⁹ Köprülüzâde, ülkemizde ilmî tarihçiliğin kurucusu kabul edilir. Onun tarih ve tarihçilik konusundaki kavrayışı çağdaşlarının çok üzerindedir. Tarihi, cansız maddeleri üst üste yığmak değil, eski bir devrin muhtelif unsurlarını yerli yerine koyarak, geçmiş hayatı mâzide olduğu gibi yaşatmak şeklinde görür¹⁰ ve tarihçi için şöyle bir hareket plânı çizer:

*“Vakayi-i mâziyesini nakil ve ihya etmek istediği cemiyetin, evvela menşe-i irkîsini, muhit-i hükmî ve coğrafîsini, tarz-ı teşekkülünde medhaldâr olan âmilleri, kuvâ-i siyasiyenin tarz-ı tevezzü ve tahakkümünü, aile iktisadiyatını, halk hayat ve teşkilâtını, bu teşkilâtın resmî teşkilât ile münasebetlerini, şekl-i mülkiyeti, ziraat ve ticaret ve sanayii, lisan ve edebiyâtı, dini, terekkiyât-ı ilmiyeyi, mücâvir kavimlerle maddî ve manevî münasebâtın derecesini vazîh hatlarla göstermelidir.”*¹¹

Tarih-i Osmânî Encümeni üyelerinden Efdaleddin, tarihin konusunu “*akvâm ve milelin hadisât-ı siyasiye ve ahvâl-i içtimâîleri*” olarak belirlemekte ve tarihi toplumların geçmişteki siyasî faaliyetlerini ve içtimâî yapılarını inceleyen bir ilim diye tarif etmektedir¹². Hâlde mevcut olan her şeyin bir mâzisi yâni bir tarihi, bir de istikbâlî olması gerektiğini ifade eden Efdaleddin, insanı üç zamanlı bir varlık olarak ele almaktadır. İnsan içinde yaşadığı anı anlamak, geleceği tahmin etmek, geçmişi ise bilmek istemektedir. İnsan en çok yaşadığı an ile meşgûl olsa da an üzerinde geçmişin ve geleceğin tesirleri bulunmaktadır¹³.

⁹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmuası*, S 1, Teşrîn-i Sâni 1329, s. 6.

¹⁰ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, *Yeni Mecmua*, S. 22, 6 Kanun-ı Evvel 1917, s. 428.

¹¹ Köprülüzâde, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, s. 8.

¹² Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 1, 1 Şubat 1324, s. 62-63.

¹³ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 61-62.

Kaleme aldığı iki ciltlik İslâm tarihiyle, İslâm dünyasındaki yeni tarih tasavvuru ve telâkkisinin temsil edici örneklerinden birini vermiş olan¹⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre “*beşeriyetin tercüme-i hâli demek*” olan tarih, insanların ilk ortaya çıkışından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren “*malumât mecmuudur*”. Önceleri ilim olarak kabul edilmediği için tarihin bir “*fenn-i mahsus*” teşkil edemediğini belirten Şehbenderzâde, tarihin bir ilim vasfı kazanmasıyla, tarih felsefesi arasında ilgi kurar. Tarih, tarih felsefesinin ortaya çıkışıyla birlikte ahlâkî, siyasî ve içtimâî ilimlerin önemli bir şubesi hâline gelmiştir¹⁵. Şehbenderzâde, ayrıca insanın fitratındaki bilme arzusuyla tarih arasındaki ilişkiye de dikkat çeker¹⁶.

Ernest Renan'ın “*tarih insanîyetin teşekkül ve tekemmülüne aid malûmâtımızın tablosudur*” sözüne atıfta bulunan Suad Muhtar için tarih, “*mâzide cereyan eden kâffe-i vukuât-ı müselselenin müretteb ve muntazam bir surette hikâye ve tasvir ve tersiminden ibarettir.*” Fransızca “*histoire*” kelimesi Yunanca “*istoria*” kelimesinden alınmıştır ve tecrübe demektir. Tarih de bir çeşit tecrübî bilgidir ki insanlara ve topluma dair müspet bilgilerimizin tamamı tarih araştırmaları sayesinde elde edilmiştir. Mâzi ve hâl birbirine bağlı olduğu yani “*hâl mâziden mürekkebe ve mâzinin devamı*” olduğu için hâli anlamak mâzinin anlaşılmasına bağlıdır¹⁷.

Reinhart Dozy'den tercüme ettiği “Tarih-i İslâmiyet” isimli eserin ifade-i mütercim kısmında, tarihi rötüşsüz bir fotoğrafa benzeten Abdullah Cevdet, “*tarih, okumak tarikiyle bâsıraya, işitmek tarikiyle sâmiyaya ve bunlardan biri veya her ikisi ile de vicdan dediğimiz merkez-i idrak ve mülâhazaya ahvâl ve takallübât-ı cihanı nakleden adeta bir sinematograf menzilesindedir.*” demektedir¹⁸. Batı'da tarihe büyük önem verildiğini, dolayısıyla tarih kitaplarının kütüphanelerde ilk sırayı işgâl ettiğini iddia eden Hüseyin Kâzım, tarihi “*ataların manevî şahsiyetlerini ihyâ eden*

¹⁴ Bu konuda İsmail Kara'nın çalışmaları öğretici ve ufuk açıcudur: İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi”, *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul 2005, s. 75-109; İsmail Kara, “Osmanlı-İslâm Dünyasında Yeni Tarih Telâkkileri Şehbenderzâde Örneği”, *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul 2005, s. 110-125; İsmail Kara, “İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *MTSD*, C. I, İstanbul 2003, s. 234-264.

¹⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, C. 1, Kostantiniye 1326, s. 12.

¹⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 12-13, 20-21.

¹⁷ Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu: 9, Teşrin-i Sâni, 1326, s. 778-779.

¹⁸ Abdullah Cevdet, “İfade-i Mütercim”, *Tarih-i İslâmiyet (Doktor R. Dozy)*, C. 1, Mısır 1908, s. 3.

bir ilim” olarak görmektedir¹⁹. Mehmed Tevfik Bey, “*tarih denilen ilim milletlerin tercüme-i hâllerini, yani nasıl meydana gelib nasıl büyüdüklerini, nasıl devrilib yok olduklarını hikâye edib öğretmektedir.*” şeklinde bir tanım yapmaktadır²⁰. “*Tarih evvel-be-evvel vesaike müstenid bir eser-i felsefî ve edebîdir. Mahiyet-i edebiye ve hikemiyesi olmayan eser tarih değildir*” diyerek tarihin felsefî ve edebî özellikler taşımasını arzu eden Celâl Nuri, sadece olayları hikâye eden belgesel eserleri yani kronikleri tarih kapsamında değerlendirmemektir²¹. Şark meselesi ve Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerine ait incelemeleri bulunan Ahmed Saib ise eski olayları düzenli ve doğru şekilde kaydeden her eseri tarih kabul etmekte ve olayların gerçekleştiği hâliyle kaydedilmemesi durumunda ortaya bir tarih eseri değil hurafelerden ibaret bir masalın çıkacağını eklemektedir²².

Yukarıdaki tanımlardan görüldüğü üzere tarihin, konusu “*res gastae*” olan bir ilim olduğu yönünde ittifak söz konusudur. Tarihin incelediği geçmiş olaylar sadece siyasî ve askerî olaylara indirgenmemekte, başta içtimâî ve iktisadî olmak üzere geçmişin bütün insanî faaliyetlerine yayılmak suretiyle tarihin çalışma ve ilgi alanı genişletilmektedir. Mizancı Murad, Ahmed Muhtar ve Ahmed Refik’in tanımlarında “ilerleme” anlayışı dikkat çekmektedir. Mizancı Murad, bir umûmî tarih yazarı olarak, gerçek tarihin umûmî tarih olduğunu düşünmekte ve kendisinden sonra gelen umûmî tarih yazarlarıyla birlikte evrensel bir tarih telâkkisini paylaşmaktadır. Mizancı’nın tanımında tarih, insanlık tarihi düzeyinde ve ilerleme anlayışı içerisinde ilkellikten medeniliğe giden bir süreç olarak tasarlanmaktadır²³. Ahmed Muhtar ve Ahmed Refik’in de tekâmül kavramını kullanması kayda değerdir.

2. Tarihin Tarihi

Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınları, tarihçiliğin doğuşu ve gelişimi konusunda eski Yunanla başlayıp 19. yüzyıl Avrupa’sına uzanan klasik Avrupa

¹⁹ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 55.

²⁰ Mehmed Tevfik, *Osmanlı Tarihi*, Kostantiniyye 1330, s. 4-5.

²¹ “Tarih ve Kronik ve Bunların Bizde Tarz-ı Telâkkisi”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 2, Nu: 43-12, 24 Teşrîn-i Sâni 1917, s. 274.

²² Ahmed Saib, “Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-I”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, C. V, Nu. 92, 2 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1110.

²³ Umumî tarih yazarlarının yaklaşımlarına yeri düştükçe, “Tarihin Devirlere Taksimi” ve “Tarihte İhtisaslaşma” bahislerinde de temas edilmiştir.

merkezci kurguyu tartışmadan tekrar etmişler ve bu kurgu içinde nadiren batı dışı simâlardan, hususen İslâm dünyasında ikinci bir örneği ve takipçisi olmadığı belirtilen istisnâ bir figür olarak İbn Haldun'dan bahsetmişlerdir²⁴. Bu kurguya göre tarihçilik eski Yunanla başlamakta ve Herodot tarihin babası (ebu'l-müverihîn/ebu'l-tarih) olarak kabul edilmektedir²⁵. Eski Yunan'dan sonra Roma, Orta Çağ, Rönesans, Aydınlanma gibi durakları geçen tarih, nihayet 19. yüzyılda, özellikle yüzyılın ikinci yarısında bir ilim hâline gelebilmiştir²⁶. Tarihin tarihi konusunu, Ahmed Şuayb, Suad Muhtar, Ahmed Saib ve Ahmed Refik olmak üzere dört Osmanlı aydınının farklı kriterlerden yola çıkarak inşa ettikleri anlatımlar üzerinden takip edeceğiz.

Ahmed Şuayb, tarihçilik için Romanesk, teolojik, felsefî ve ilmî olmak üzere dört ayaklı bir gelişim çizgisi belirlemektedir. Romanesk tarih telâkkisinde tarihçinin hayâl gücü ve sanatkârlığı belirleyici unsurdur. Tarihin kaynağı, insan hafızasıdır. Herodot gibi ilk tarihçiler olayların sebepleri ve doğruluklarıyla pek ilgilenmeden

²⁴ “Aslında tarihten efsaneleri ayıklayan, doğruluğunu kontrol etmeksizin çeşitli bilgileri naklettikleri için eslâfî tenkît eden, olayların sebeplerini araştıran, dünyaya ve olaylara yaklaşırken felsefî bir tavır takınan, devletlerin ve toplumların ahvâlinde bahseden İbn Haldun, tarih felsefesinin öncüsüdür ve bu özelliğiyle şarkın medar-ı iftiharındır fakat ne var ki şark âleminde İbn Haldun'un pek takipçisi çıkmamıştır.” Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 55-56. “Tarih Herodot'un bıraktığı yerde kalmamış, bütün malûmât-ı beşeriye gibi terki ve tahlil nazariye-i ilmiyesi tarihi bugün ulûm-ı müsbeteden addedecek hâle getirmiştir. Romalı müverrihlerin belagât ve fasihâta olan itibarları bir zamanlar tarih kitaplarını kudret-i edebiye müsabakagâhı şekline ifrâğ etmiş idi. Bu ibtilâ çok zaman devam etti. Arap müverrihleri bundan tamamen teberrî ettiğine kail olmamakla beraber hakikati sanat-ı lafziyeye tercih eden müverrihler de yetişmiştir. Hatta hikmet-i tarihiyeye üstad-ı evvel addedilen İbn Haldun bu hususta en makbul ve şayan-ı ihticâcdır.” Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Donanma Mecmuası*, Nu: 14, Nisan 1327, s. 1298.

²⁵ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 6; Mehmed Tevfik, *a.g.e.*, s. 7.

²⁶ İlmî tarihçiliğin gelişim sürecine dair genel bir manzara çizen Emin Ali'nin görüşleri özetle şöyledir: Eski ilimler tasnifinde önemli bir yer işgal eden tarih, bu konumunu 19. asrın ortalarına kadar muhafaza etmişti. Tarih, kâinatın bütün sırlarını, milletlerin saadet ve felâket sebeplerini bilir; geçmişi aydınlatarak gelecek için yol gösterirdi. O zalimleri muhakeme eden en büyük mahkemeydi. Tenkît edilmesi mümkün olmadığı için iddialarını herhangi bir vesika ve usûle dayandırmak zorunda değildi ve kolaylıkla bir yazar tarafından bir fikri, bir davayı, bir kişiyi savunmak adına siper olarak kullanılabilirdi. Descartes'in şüphe usûlünden imtiyazla çıkan yegâne marifet şubesi tarihtir. 19. asrın coşkulu şair ve milliyetperverleri en çok tarihten istifade ediyordu. 19. asır, özellikle tarihçiler tarafından tarih asrı olarak vasıflandırılmaktadır. Bu asırda tarih araştırmaları zaman ve mekân olarak genişledi, tarihin kaynakları çoğaldı, tarihi ilmî usûllere bağlama çabaları yoğunlaşarak doğa bilimlerinde geçerli olan tarafsızlık ve kesinlik gibi kıstaslar tarihte de aranmaya başladı. Bütün bunların neticesinde tarih, telîn, tebcil, zalimlerin muhakemesi gibi eski zamanlardaki vazifelerinin bir kısmını üzerinden atmak zorunda kaldı. Tarih usûlü hakkında mutlak surette riayet edilmesi gereken çeşitli kaideler vaz' edildi ki bu kaideler doğrultusunda yazılmayan eserler ciddiye alınmamaya başlandı. Olay, olgu ve iddialar belgelere istinat etmeli, belgeler tenkit süzgecinden geçirilmeliydi. Belgelerin toplanması, tasnif edilmesi, okunması, yorumlanması, güvenilirliklerinin ve orijinalliklerinin kontrol edilmesi artık çeşitli kurallara bağlanmıştı. Emin Ali, “Tarih Usûlüne Dair”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 52, 13 Temmuz 1918, s. 514-515.

“*hafıza-i beşerde*” tarih nâmına kalmış rivayet ve hikâyeleri nakletmekle yetiniyorlardı. Hafızada kalan şeyler ekseriyetle masallardan ibaret olduğu için tarih adı altında vücuda getirilen eserler de büyük ölçüde masaldan oluşuyordu. Tacitus gibi en ciddi Romalı tarihçiler bile tarihi, edebiyatın hitabet ve belagât kısmına dâhil bir sanat olarak görüyorlardı. İddialarını haklı göstermek ve gelecek nesillere ahlâk dersi vermek amacıyla kahramanların ağzından nutuklar kaleme alıyorlardı. Romanesk tarihçiler hakikati arayan birer ilim adamı değil hayâl güçleriyle hareket eden birer sanatkârdılar²⁷. Şuayb’e göre Romanesk/edebî tarih anlayışı, tarihçiliğin belli bir dönemine münhasır bir olgu olarak kalmamıştır. Bütün eleştirilere rağmen Renan’ın “Hayat-ı İsa”sı örneğinde olduğu gibi varlığını devam ettirmiştir. Bu eser gerçeklere dayanmamakla birlikte taşıdığı edebî değer onu okuyucu nezdinde başarılı kılmaktadır. Çünkü sıradan okuyucunun tarihçiden beklediği şey hakikatten ziyâde “*garib sergüzeştler, münâcât ve istimdâdlar, nefret ve lânetlerdir.*” Şuayb edebî tarihin insanları etkileme gücünü takdir etmekle birlikte tarihinin sanata yaklaştığı ölçüde gerçekten uzaklaşacağı kanaatindedir²⁸.

Şuayb, Auguste Comte’un “üç hâl kanunu”na uygun olarak, Hristiyanlığın mutlak hâkimiyeti altında geçen Orta Çağ teolojik dönem kabul etmekte ve bu dönemin tarih anlayışını da “*teolojik tarih telakkisi*” şeklinde isimlendirmektedir. Bu dönemde tarih, Roma Kilisesi’nin nüfuzu altındadır. François Guizot’tan yaptığı bir iktibasla 5. asırdan 16. asra kadar insan aklını teolojinin idare ettiğini; felsefî, siyâsî ve tarihî meselelerin teoloji penceresinden ele alındığını ve bu durumun Bacon ve Descartes’e kadar devam ettiğini ifade etmektedir²⁹.

Comte’un “üç hâl kanununda” teolojik dönemi metafizik dönem takip etmektedir. Şuayb de teolojik tarih anlayışının terk edilmesinden sonra felsefî tarih anlayışının doğduğunu ifade etmektedir. Bu anlayış olayların arkasında onları idare eden kanunlar ve zaruretler (determinizm) aramaktadır. Şuayb’e göre tarihte bir takım genel kanun ve sebeplerin mevcudiyeti inkâr edilemez. Ancak bunlar oldukça karmaşık olduğu için önceden keşfedilmeleri çok zordur. Ayrıca tarihte hiçbir genel

²⁷ Ahmed Şuayb, “Yirminci Asırda Tarih”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324, s. 11.

²⁸ Şuayb, *a.g.m.*, s. 12.

²⁹ Şuayb, *a.g.m.*, s. 13.

kanunun etki edemeyeceği “tesadüf” ve “hissiyât” gibi başka faktörler de vardır ki bunların etkisiyle tarihteki pek çok olay daha farklı şekiller altında vuku bulabilirdi. Hastings muharebesini Normanlar kaybetseydi İngiliz tarihinin yahut Hannibal Roma’yı alabilseydi Avrupa tarihinin bambaşka bir seyir takip edebileceği varsayımından hareket eden Şuayb, tarih felsefesi ve tarihte kanunlara dair tartışmalarda bulunmanın gereksiz olduğunu belirtmektedir. Çünkü hâdiselerin ne gibi kanunlara bağlı olduğunu keşfedebilmek için tarihin çok iyi bilinmesi gerekmektedir. Oysa tarih bilğimiz, geçmiş kayıtların her şeyi ihtiva etmemesi sebebiyle eksiktir. Vakanüvisler, sadece dikkatlerini çeken hâdiselerin kaydını tutmuşlardır. Onların dikkatine takılan hâdiseler, gelecekte kazanabilecekleri önemden dolayı değil, hayatın akışı içerisinde şahit olunan olayların uzun vadeli sonuçlarının görülemeyecek olması sebebiyle sadece kayıtlarının tutulduğu esnadaki görünür önemlerinden ötürü kayda geçirilmiştir³⁰.

Şuayb; romanesk, teolojik ve felsefî dönemlerden geçen tarihçiliğin, geliştirilen yeni usûllerle birlikte artık edebiyatçılara ait bir alan olmaktan çıkarak ilim adamlarına mahsus ilmî bir araştırma mahiyeti kazanmaya başladığını ifade etmektedir. Jeoloji, paleontoloji, arkeoloji, antropoloji ve psikoloji gibi bilimlerin katkılarıyla ve bilhassa “*tekâmül ve merbutiyyet*” kanunlarının tarihe tatbik edilmesiyle tarihçilikte yeni bir dönem, ilmî tarihçilik dönemi açılmaktadır. Tarihçiler, artık tarihî hâdiseleri bir terki-i kimyevî gibi, bir cismin kırılması gibi incelemektedirler³¹.

Suad Muhtar, tarihçiliğin seyrini medeniyetin gelişme çizgisi üzerinden takip etmektedir. Tarihçiliğin ilk aşamasında bütün ilkel medeniyetler benzer bir tarih yazımı ortaya koymuşlardı. Medeniyetin dolayısıyla da tarihçiliğin bu ilkel döneminde bir millete ait olaylar; papazlar, hâkimler, memurlar vasıtasıyla kaydedilir ve yazılırdı. Bu olaylar efsane, şiir, edebî ve millî şarkılar şeklinde insanların hafızalarında yer alırdı. Bu gibi eserlerde tenkit fikri yoktu. Meselâ derebeylik ve haçlı seferleri zamanlarında orta çağda böyle ilkel bir tarih anlayışı vardı³².

³⁰ Şuayb, *a.g.m.*, s. 13-18.

³¹ Şuayb, *a.g.m.*, s. 18-24.

³² Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 780.

Medeniyetin ilerlemesiyle birlikte tarih yazımında “*tarz-ı edebî*” ortaya çıkmıştır. Etkilerini uzun süre devam ettiren edebî tarih yazımında, tarihçiler olaylara istedikleri edebî şekli verebiliyordu. Tarihî bir eser, istenilmeyen kısımların atılmasına, istenilen kısımların ise abartılmasına veya icad edilmesine dayalı bir seçim sürecinden sonra ortaya çıkıyordu. Bu yolla mâziden ibretlik olaylar seçilerek ahlakî dersler verilmek isteniyor; bazı kişi ve milletler kötüleniyor, bazıları da yüceltiliyordu. Eski Yunan, Roma, Fransa ve İtalya’da tarihçiler bu tarzı uzun süre kullanmışlardı. Suad Muhtar, “*tarz-ı edebî, tarz-ı ibtidâiye tercih edilir*” demektedir. Çünkü olaylara edebî ve faydalı bir nitelik verse de tenkit, muhakeme, netice ve sebeplerin araştırılması gibi noktaları da beraberinde getirmişti. Fakat edebî tarih yazımının olumsuz etkileri de olmuştur. Öncelikle tarihte büyük adamlara ve nadir olaylara önem verilmiş, normal olaylar dikkatten uzak tutulmuş ve bunun neticesinde de toplumsal hayat meçhul kalmıştır. İkinci olarak edebî, siyasî ve dinî sebeplerle tarihî gerçeklere önem verilmemiş, edebiyatçı tarihçiler vesikalari ve delilleri tenkitten geçirmeksizin keyfî bir şekilde kullanmışlardır³³.

Muhtar, bilimdeki gelişmelerin edebî tarzın aleyhinde seyrettiğini, bilhassa 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu tarza sıcak bakılmamaya başlandığını ifade eder. Tarihe felsefî bir nitelik vermek suretiyle tarihin dairesini genişlettiklerini belirttiği Montesquieu ve Voltaire, tarihin tarihinde öne çıkardığı iki isimdir. Özellikle Fransız İhtilâlî’nin tarihçiliğe etkileri üzerinde durur. Toplumsal hayatta büyük değişiklikler doğuran İhtilâl, düşünce hayatında da büyük değişiklikler meydana getirmiştir. İhtilâl’den sonra eski çağlardaki kavimlere ait vesikalar toplanmaya başlanmış; Mısır, Küçük Asya, İran, Hindistan gibi eski medeniyetlere dair arkeolojik çalışmalar yapılmış ve filolojik araştırmalar gelişmiştir. Avrupa’nın her yerinde, tarih eğitimine son derece önem verilir olmuş ve Alman üniversiteleri bu hususta lider konuma geçmiştir. Fransa’da Guizot, Michelet, Taine Almanya’da da Ranke ve Mommsen gibi önemli tarihçilerin ortaya çıkmasıyla tarih önemli bir ilim hâline gelmiştir³⁴.

Ahmed Saib, tarihin tarihini çağlara göre incelemektedir. İlkçağ tarih yazımını Eski Yunan ve Roma tarihçileri temsil etmektedir. Eski Yunanlıların tarihe

³³ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 781.

³⁴ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 782.

bakışları “*hâl-i hazırda*” çok farklıydı. Onlar tarihi bir “fen” olarak değil bir sanat olarak görüyorlardı. Tarihçinin vazifesi halkın ruhunu okşamak ve bazen de kamuoyunu galeyana getirmektir. Thukydides örneğinde görüldüğü üzere İlkçağ tarih yazımında tanınmış kişilerin hayat hikâyelerine çok önem veriliyor ve bunlar birer “*numune-i ibret*” olarak takdim ediliyordu. İlkçağda Yunanlılar pek çok tarihçi yetiştirmişlerdi. Bunlardan en meşhuru, “*Ebu'l-Müverrihîn*” nâmıyla bilinen Herodot'tur. Herodot'un eserinde masal ve hurafeler de bulunmaktadır. Fakat çağdaşı olan kavim ve milletler hakkında verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Romalı tarihçiler de Yunanlı tarihçilerin tarzını devam ettirmiştir³⁵.

Ortaçağda tarih yazım tarzı değişmiş ve biyografilerden ziyâde olayların kronolojik olarak kaydına önem verilir olmuştur. Ortaçağ Avrupa'sında tarih yazıcıların büyük kısmını muğlak bir üslûp kullanan manastırlardaki rahipler teşkil ediyordu. Bu dönemde diğer ilimlerde olduğu gibi tarihçilikte de Araplar yani Müslümanlar ilerideydi. Mesudî, İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fida, İbn Haldun gibi önemli tarihçiler yetiştiren Müslümanlar; Bağdat, Mısır, Endülüs ve sair büyük merkezlerde sayısız tarih eseri neşrettikleri gibi çeşitli dillerden tercümelerde de bulunmuşlardı. Müslüman tarihçiler eski tarih usûlünü islah ederek kolay bir usûl vücuda getirmişlerdi³⁶.

Ortaçağın sonlarında Avrupalılar, Arapça ve Yunanca tarihleri tercüme etmeye başlamışlar ve bu eserlerden geniş ölçüde faydalanmışlardı. Büyük şehirlerde üniversitelerin açılmasıyla birlikte tarih daha da önem kazanmıştı. Tarih yayınlarının sayısı giderek artıyordu. Vico, Voltaire, Hume gibi filozofların katkılarıyla, felsefenin 18. yüzyıldaki atılımı tarihçiliği de etkisi altına alıyordu. Fransız İhtilâli ise tarihin tarihinde adeta yeni bir dönem açıyordu. İhtilâl'den sonra tarih usûlü ve tarih yazımı büyük ölçüde değişiyor, tarihçilik harikulade bir gelişme gösteriyordu³⁷.

Son olarak, Ahmed Refik'in umûmî tarih merkezli anlatımını ele alacağız. Ahmed Refik de esasen eski Yunanla başlayan klasik çizgiye sadık kalmaktadır. Ona göre de Tarih Yunanlıların bir icadı, Herodot da tarihçilerin babasıdır. Fakat Herodot

³⁵ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1110-1111.

³⁶ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1111-1112.

³⁷ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1112.

zamanında tarihçilik henüz ilkel bir durumdaydı. Tarihçilik, şehirlerin husûsî tarihiyle sınırlı kalıyor, umûmî tarih seviyesine yükseleliyordu. Umûmî tarih yazımı polis zamanında başlamış, 4. yüzyıldan itibaren papazlar tarafından devam ettirilmiş ve nihayet 19. yüzyılda “tekemmül” etmiştir. Tarihçinin, anlatılacak olaylar üzerindeki seçim ameliyesi, Ahmed Refik’e göre tarih-i umûmînin en dikkate değer noktasıdır. Meselâ Thukydides, siyasetçiler ve kumandanlar için fayda temin edebilecek olayların seçimine taraftardır. Böyle bir fayda kriterine göre seçim işleminden geçmiş bir tarih, doğal olarak içtimâî ve umûmî bir nitelik değil askerî ve siyasî bir özellik taşıyordu. Thukydides örneğinde görüldüğü üzere “*mâziyi hâl için numune-i ibret ittihaz eden*” eski tarihçiler, tarihte ahlâkî bir gaye takip ediyorlardı ve bu amaçla gerçekleri tahrif etmekten çekinmiyorlardı. Romalı bir tarihçinin dediği gibi tarih, “*akvâma iyilerle fenâların efâlini, meşru imparatorlar ile gayri meşru imparatorların icrââtını göstermek, birinciler hakkında hiss-i tevkir, ikinciler hakkında hiss-i nefret tevlit eylemek, iyiliğe imtisal ve fenâlıktan ictinab etmek*” için yazılıyordu. Tarihçiler, bazen Tacitus’un yaptığı gibi şahit oldukları ve işittikleri olayları bütün teferruâtına varıncaya kadar kaydedebiliyor, hatta çeşitli afet ve ilginç olaylara da tarihlerinde yer verebiliyorlardı. Bununla birlikte medenî ilerlemeleri, edebî eserleri ve çağdaşlarının fikrî ürünlerini dikkate alan tarihçiler de vardı³⁸.

İlkçağ tarih yazımının, Ortaçağa bıraktığı miras ana hatlarıyla yukarıda izah edildiği gibidir. Ahmed Refik’e göre bütün ortaçağ ve Rönesans dönemi tarihçiliği bu mirasın dışına çıkamamıştır ve 18. yüzyıla kadar tarihçilik alanında önemli bir gelişme ve ilerleme olmamıştır. Bu itibarla bir 17. yüzyıl tarihçisiyle bir ilkçağ tarihçisi arasında seviye farkı yoktur. Tarih ancak 19. yüzyılda bir ilim hâline gelebilmiştir. Tarih araştırmalarının ilmî bir usûle bağlandığı ve düşünce, sanat, edebiyat, din, hukuk, kültür gibi konuların da tarihin kapsamı içerisine dâhil edildiği bu yüzyıl, tam manasıyla bir “tarih asrı” olmuştur³⁹.

Üzerinde durduğumuz dört Osmanlı aydını da tarihin tarihi konusunda batı tecrübesini esas alan bir yaklaşıma sahiptir. Dördü de eski Yunanlılarla başlayıp 19. yüzyıl Avrupa’sında tarihin bir ilim hâline getirilmesiyle nihayete eren uzun bir

³⁸ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 6-7.

³⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 7.

maceranın hikâyesini anlatır. Şuayb hariç diğer üçü Aydınlanmanın ve Fransız İhtilâli'nin tarihçiliğe müspet bir etkide bulunduğu kanaatini taşır. Şuayb açık bir şekilde pozitivist ve sosyal Darwinist bir anlayışa sahip olduğu için teolojik ve metafizik dönemler hakkında müspet bir dil kullanmaz. Dört Osmanlı aydını da tarihin 19. yüzyıl Avrupa'sında ilmî bir hüviyete kavuştuğu hususunda hemfikirdir. Şuayb burada da farklı olarak Darwinizm ve determinizme atıfta bulunur. İçlerinden sadece Ahmed Saib, İslâm dünyasının katkılarına, ortaçağa ve Arap tarihçilerine münhasıran temas etmiştir.

3. Tarihin Kısımları

Osmanlı tarihçileri, tarihi konusu itibariyle kabaca iki kısma ayırmaktadırlar. Meselâ Ahmed Refik, Mehmed Murad ve Nizameddin Ârif beylerin tasnifleri aşağıdaki gibidir:

*“Tarih umûmî ve husûsî olmak üzere iki kısımdır. Tarih-i umûmî bütün insanların tarihinden, husûsî tarih yalnız bir memleket veya bir milletin tarihinden bahseder.”*⁴⁰

*“Tarih iki nevidir. Biri tarih-i umûmî diğeri tarih-i husûsî. Tarih-i umûmî asıl tarihtir. Tarih-i husûsî ise onun bir kısmıdır. Tarih-i husûsî bir kıtanın yahud bir memleketin ahvâlinden bahseder.”*⁴¹

*“Tarih ya bir milletin veya bütün milletlerin tecelliyât-ı hayatiyelerini tedkik eder. Birinci ihtimale göre husûsî, ikinciye göre de umûmî nâmını alır.”*⁴²

Ahmed Refik daha sonraları bu tasnife *“insanların fikrî terakkilerinden, adetlerinden, içtimâî hayatından bahseden”* medeniyet tarihini de eklemiştir⁴³. Bir başka eserinde ise daha ayrıntılı bir tasnif yapmıştır:

⁴⁰ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 3.

⁴¹ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 7.

⁴² Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 344.

⁴³ Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330, s. 3.

“Tarih... bir şahsın hayatına taalluk ederse tercüme-i hâl olur, cemiyât-ı beşeriyenin hayatını tetkik eylediği zaman tarih nâmını alır. Tarih ya bir milletin ya da bütün milletlerin hayatından bahseder. O zaman husûsî ve ya umûmî olur. Hadisât ve vakayi-i mâziye üzerine icra-i tesir eden esbab ve kavanini tetkik ederse felsefe-i tarihiye nâmını alır.”⁴⁴

Hususî tarihin alt başlıklarının çeşitlendirildiği de olur:

“Bir memleketin, bir kavmin, bir fikir ve mesleğin tarihine tarih-i husûsî nâmı verilebilir. Tarih-i enbiyâ, tarih-i İslâm, tarih-i felsefe gibi. Eşhasın tarih-i hayatına tercüme-i hâl tesmiye olunur.”⁴⁵

Suad Muhtar, daha da ayrıntılı bir tasnif yapmaktadır. Önce genel eğilime uyarak tarihi, umûmî ve husûsî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Tarih-i umûmî, insanlığın ve toplumların tarihinden genel olarak bahseden tarih dalıdır. Tarih-i husûsî ise kendi içinde “faâliyet-i içtimâiyenin eşkâli”, “heyet-i içtimâiyeler” ve “ezmine ve edvar” bakımından üç kritere göre tasnif edilmektedir⁴⁶. “Faâliyet-i içtimâiye” açısından tarihin kısımları altı başlıkta ele alınmaktadır:

- “1. Vakayi-i siyasiye, içtimâiye ve iktisadiye tarihi
2. Müessesât-ı siyasiye, diniye, adliye, maliye ve askeriye tarihi
3. Ticaret, ziraat ve sanayi tarihi
4. Edebiyat ve sanayi-i nefise tarihi
5. Fünun, felsefe ve edyân tarihi
6. Âdât ve mesalik tarihi”

Heyet-i içtimâiye açısından tarih beş gruba ayrılmaktadır:

- “1. Yalnız bir devletin tarihi

⁴⁴ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 5-6.

⁴⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁶ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 783-784.

2. *Bir takım hükûmâtın yekdiğeriyle olan münasabâtından bahis tarih. Meselâ Avrupa tarihi gibi.*

3. *Irk veya cemiyât-ı diniye tarihi*

4. *Bir hükümet dâhilinde müteşekkil bir takım heyetlerin tarihi. Meselâ, bir eyalet, bir şehir, meşhur aileler, bir sınıf-ı mümtaz, cemiyât-ı mahalliye, mektebler tarihi gibi.*

5. *Teracim-i ahvâl-i meşahir”*

Tarihçilik geliştikçe Osmanlı tarihçilerinin tarihin kısımlarına dair kavrayışları da gelişmiş, umûmî tarihe olan tutkulu bağlılıkları çözülmeye ve dolayısıyla husûsî/millî tarih ve tarihte ihtisas gibi konulardaki fikirleri vuzuha kavuşmaya başlamıştır. İlerleyen sayfalarda bu noktalar üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde duracağız.

4. Tarihin Devirlere Taksimi

a. Umûmî Tarih

II. Meşrutiyet dönemi umûmî tarih yazarları, Avrupa merkezci çağ ayrımını fazla sorgulamadan eserlerinde kullanmışlardır. Akçuraoğlu Yusuf'un da şiddetle tenkit ettiği gibi zaten kaleme alınan umûmî tarihler, birer Avrupa tarihinden ibarettirler ve ağırlıklı olarak Fransızca kaynakların kopyası hükmündedirler⁴⁷. Ülkemizde hâlâ cari olan çağ taksimâtına göre tarih önce “*tarih öncesi dönemler*” ve “*tarihî dönemler*” olmak üzere ikiye ayrılmakta sonra her iki dönem de bildik alt devirlere taksim edilmektedir:

“İnsanların yeryüzünde geçirdikleri zamanlar iki devre ayrılır:

1. *Ezmine-i kable't-tarih.* (Tarih öncesi devirler)

2. *Ezmine-i tarihiye.* (Tarihî devirler)

⁴⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “Tarihî Görüşe Dair”, *Türk Yurdu*, C. 15-1, Nu: 166- 5, Şubat 1925, s. 174-175. Çalışma boyunca, *Türk Yurdu* mecmularının Tutibay Yayınları tarafından neşredilmiş çevirimetinleri kullanılmıştır.

Yazının icadından evvelki zamanlara ezmine-i kabl-et tarih, sonraki zamanlara da ezmine-i tarihiye derler. ⁴⁸

Tarih öncesi dönem, kullanılan alet veya silahların mamul maddesine göre isimlendirilen üç mühim devreye ayrılmaktadır: Taş devri, Tunç devri, Demir devri⁴⁹. Şehbenderzâde tarih öncesi dönemin ortaya çıkışı hususunu şöyle açıklamaktadır: Yakın zamanlara kadar birkaç bin senelik vukuâtı ihtiva eden tarih, Avrupalı araştırmacıların Mısır, Ninova, Babil, Çin, İran gibi eski medeniyetlere ait âsâr-ı atîkayı, harabeleri ve yazılı belgeleri incelemeleri üzerine yetmiş asırlık bir zaman dilimini kapsamaya başlamıştır. Tufanın kalıntılarını keşfetmek maksadıyla başlayan çalışmalarla birlikte tarihin yanı başında ve asıl tarihe medhal olmak üzere bir de kable't-tarih ilmi meydana çıkmıştır. Tarihin ihtiva ettiği zaman yedi bin senelik bir müddetten ibaret iken kable't-tarih bazı âlimlere göre 350 bin, bir kısmına göre 800 bin senelik bir zamanı kapsamaktadır. Bu suretle tarih-i beşeriyet birisi asıl tarih ve diğeri kable't-tarih (tarih öncesi) nâmıyla iki büyük kısma inkisam etmektedir⁵⁰.

Yazının icadıyla birlikte ilk, orta ve yeniçağ olarak bildiğimiz tarihî dönemler başlamaktadır. İlkçağın yazının icadından Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına, ortaçağın Batı Roma'nın yıkılışından İstanbul'un fethine, yeniçağın ise fetihden hâl-i hazırâ kadar geçen süreyi kapsadığına dair genel bir kabul vardır⁵¹. Bazı eserlerde Yeniçağ ikiye ayrılmakta ve Fransız İhtilâli'nden sonraki dönem "*asr-ı hazır*" şeklinde isimlendirilmektedir⁵². Çağları açıp kapayan olaylar hakkında da bazen

⁴⁸ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 4.

⁴⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 4.

⁵⁰ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁵¹ "Tarih-i umûmînin üç kısma taksimi müverrihler indinde adet hükmüne girmiştir. Hilkâten yani ezmine-i mechuleden Garbî Roma İmparatorluğu'nun inkırazına kadar olan müddete kurûn-ı ûlâ yahud ezmine-i mütekaddime, garbî Roma İmparatorluğu'nun inkırazından Şarkî Roma İmparatorluğu'nun inkırazına yani Osmanlılar tarafından Kostantiniye'nin fethine kadar olan müddete kurûn-ı vustâ yahud ezmine-i mutavassıta, feth-i Kostantiniye'den zamanımıza kadar olan müddete kurûn-ı cedide yani ezmine-i müteahhire tabir olunur." Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 12-13. "Tarih üç büyük devreye taksim edilmiştir: ezmine-i kadime, kurûn-ı vustâ, kurûn-ı âhire." Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16. "Tarih-i umûmî üç büyük kısma ayrılır." Hüseyin Hıfzı, *Hulâsa-i Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1326, s. 3.

⁵² Meselâ tarihin kurûn-ı ûlâ, kurûn-ı vustâ ve kurûn-ı âhire olmak üzere başlıca üç devreye ayrıldığını ifade eden Nizameddin Ârif, kurûn-ı âhirenin Doğu Roma'nın çöküşüyle Fransa İhtilâli arasındaki zaman dilimini kapsadığını, Fransız İhtilâli'nden günümüze kadar uzanan sürece ise asr-ı hazır isminin verildiğini ifade etmektedir. Nizameddin Ârif, "Türk Tarihinin Tertib ve Taksimi",

farklı tercihler söz konusu olabilmektedir. Meselâ “*terakkiyât-ı medeniye nazarında bir tekkemmül*” sayılamayacak olması sebebiyle İstanbul’un Osmanlılar tarafından fethinin, “*kurûn-ı âhire veya ezmine-i cedide*” için bir başlangıç olamayacağı iddiasıyla Yeniçağın matbaanın icadı veya Amerika’nın keşfiyle başlatılmasını savunan bazı Avrupalı tarihçilerin mevcudiyetine işaret eden Ahmed Refik⁵³ bir eserinde şöyle bir taksimât yapmıştır:

“*Ezmine-i tarihiye başlıca üç büyük kurûna (ezmineye) ayrılır:*

1. *Kurûn-ı Ūlâ (ezmine-i kadime) miladın 3500 sene evvelinden barbarların hücumuna kadar.*
2. *Kurûn-ı Vustâ (ezmine-i mutavassıta) barbaların hücumundan (375) Amerika’nın keşfine kadar.*
3. *Kurûn-ı Âhire (ezmine-i cedide) Amerika’nın keşfinden zamanımıza kadar devam eder. 1789’dan yani Fransa İnkılâbı’ndan zamanımıza kadar geçen devreye de (asr-ı hazır) derler.”*⁵⁴

Umûmî tarihlerde devirlere göre şu konular yer almaktadır. Mısırlılar, İbraniler, Keldanîler, Asurlular, Fenikeliler, Medler, İranlılar, Yunanlılar ve Romalılar gibi medeniyetler ilkçağda zuhur etmiştir. Barbarların Avrupa’yı istilası, İslâmiyet’in doğuşu, haçlı seferleri, derebeylik usûlü, Türk imparatorluğu, Osmanlı devletinin kuruluşu Ortaçağda husûle gelmiştir. Rönesans, Reform, coğrafi keşifler, mezhep savaşları, Aydınlanma, Fransız İhtilâli Yeniçağda gerçekleşmiştir.

Osmanlı tarih yazarlarının bir de tarihte başlangıç meselesi üzerinde durdukları görülür ki özetle şöyledir: Tarihin başlangıcı için kabul edilen büyük olaylara “*mebde-i tarih*” denilmektedir⁵⁵. Tarih yazıyla birlikte başlamaktadır. Ancak bu başlangıç zamanı her kavim için farklıdır. Mısır tarihi milattan 3000 sene, Yunan tarihi 800 sene, Çin, Hint ve Asur tarihi milattan binlerce sene öncesine kadar

Servet-i Fünûn, Nu: 1404, 1 Ağustos 1918, s. 414-415. Ayrıca, Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 18; Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 8.

⁵³ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 18. Suad Muhtar da bazı tarihçilerin ortaçağın sonu için Amerika’nın keşfini esas aldıklarını belirtmektedir. Muhtar, *a.g.m.*, s. 784.

⁵⁴ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 8.

⁵⁵ Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 4.

uzanmaktadır⁵⁶. Tarih için kesin bir başlangıç tayin etmek mümkün olmadığı için her “kavim” kendi tarihinde büyük bir olayı tarihin başlangıcı addetmektedir. “*İsraililer dünyanın yaratıldığı tarihten, Yunanîler, Olimpiyat oyunlarından, Romalılar Roma şehrinin binasından, İslâmlar Hazret-i Peygamberin Mekke’den Medine’ye hicretinden, Hristiyanlar milâddan itibaren tarihlerini sayarlar.*”⁵⁷ Mizancı Murad da bu konuda şöyle demektedir:

*“Vaka-i tarihiyenin zaman-ı vukuunu tayin için kâffe-i akvâm vukuât-ı azime ve mühimmeden birini mebde-i tarih ittihaz ederek kâffe-i vukuâtı ona tatbik ederler... Hicret-i nebeviye gibi mebde-i tarih ittihaz olunan vukuât-ı mühimmeye re’s-i tarih denir. Re’s-i tarih ittihaz olunan vakalar pek çokdur ve içlerinde en mühim ve müstamel olanlar: hilkât-ı âlem, milâd, hicret-i nebeviye, tesis-i Roma, olimpiyat oyunları vesaire tarihlerdir.”*⁵⁸

b. Türk ve İslâm Tarihinin Devirlere Taksimi

Akçuraoğlu Yusuf, Türkçe umûmî tarihleri ve bu eserlerde görülen tarihin devirlere taksimini şiddetle tenkît etmektedir. Avrupa tarihlerinin aynen tercüme edilmesiyle vücuda getirilen ve “Avrupa milletleri tarihi”nden başka bir şey olmadığı hâlde tarih-i umûmî şeklinde takdim edilen söz konusu eserlerde, Avrupa milletlerinin tarihleri nazar-ı dikkate alınarak yapılan “kurûn-ı ûlâ” (İlkçağ), “kurûn-ı vustâ” (Ortaçağ), “kurûn-ı âhire” (Yeniçağ) ve “asr-ı hazır” (Yakınçağ) şeklindeki tarihin devirlere taksimi de aynen kabul edilmiştir. Bu usûlü yanlış bulan Akçura, Avrupa tarihinin bir umûmî tarih gibi telakki edilemeyeceğini, Avrupa dışı milletlerin tarihlerini özetleyerek bir sığıntı gibi Avrupa tarihlerine eklemenin ilmen yanlış, siyaseten zararlı olduğunu, Osmanlı mekteplerinde okutulan umûmî tarihin aslında Avrupa’nın husûsî tarihi olduğunu, Avrupa merkezli tarih taksimâtının Müslüman milletlerin tarihlerine aynen tatbik edilemeyeceğini ifade etmektedir:

⁵⁶ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 18.

⁵⁷ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 7-8.

⁵⁸ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 10. Hemen hemen bütün umûmî tarihlerde benzer bilgiler mevcuttur.

*“Mevcut tarih-i umûmînin, zaten tarih-i umûmî olmayıp Avrupa Roma-Cermen milletlerinin tarihi olması sebebiyle tarih taksimâtına itiraz edilmeyebilir ancak tarih-i umûmîde şarkın Samî, İranî ve Turanî milletlerinin de Avrupa milletleri kadar yer tutması istenirse bu taksimâtın nazar-ı tenkitten geçirilmesi iktiza edecektir.”*⁵⁹

Türk tarihine uygun tarzda yeni bir tarih taksimâtı yapılması gerektiğini savunan Akçuraoğlu, verdiği derslerden birisinde şu şekilde bir dönemleştirme yapmıştır:

*“Türk tarihinin devr-i kadîmi, kurûn-ı ûlâsı, esatir ve hurafelerle karışık eski zamanlardan, İslâmiyet’i kabul eden Türklerde daha erken başlayarak Gaznevîler ve Selçukîler’e, İslâmiyet’i kabul etmeyen Türklerde ise Cengiz Han’ın Türk-Moğol kabilelerini birleştirmesine kadar gelir. Devr-i mutavassıt, Cengiz hakanlığının parçalanmasıyla başlayıp Osmanlılar gibi yerleşik ve şehirleşmiş Türk devletlerinin kurulmasıyla, devr-i âhir ise Türk akvamında milliyet fikrinin, millî vicdanın ortaya çıkışıyla son bulur ve milliyet fikrinin doğuşu ile beraber Türk tarihinin asr-ı hazırı başlar.”*⁶⁰

Akçuraoğlu, isim vermeden Türkçülük hareketinin önde gelenlerinden birisinin ise Léon Cahun’un “Asya Tarihine Medhal”⁶¹ isimli eserindeki taksimâta benzer bir tarzda “İslâm Öncesi Türkler, İslâm’dan sonra Türkler ve milliyet fikrinin doğuşundan sonra Türkler” şeklinde bir taksimât teklif ettiğini söylemektedir⁶². Akçura’nın talebelerini de bu konuda zihin yormaya teşvik etmesi üzerine Ziyetullah Nuşirevan bir deneme kaleme almıştır. Eğitimde ve araştırmalarda kolaylık temin etmek maksadını taşıması sebebiyle devirlere taksimde kısa ve mümkün olduğu kadar aynı tip hâdiselerin ittihaz edilmesi gerektiğine işaret eden

⁵⁹ A.Y. “Türk Tarihinin Devirlere Taksimi”, *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 82, 23 Nisan 1331 - 6 Mayıs 1915, s. 112; A.Y., “Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi”, *Türk Yurdu*, Yıl: 6, Sayı: 143, 13 Eylül 1333 - 13 Eylül 1917, s. 208-211.

⁶⁰ A.Y. “Türk Tarihinin Devirlere Taksimi”, s. 112

⁶¹ Léon Cahun, Türklerin İslâmiyet’i kabulünü, Cengiz Han’ı ve Timur’u Türk-Moğol tarihinde önemli birer dönüm noktası kabul ettiği söz konusu eseriyle Akçura’nın ve biraz sonra değineceğimiz Ziyetullah Nuşirevan’ın tarih taksimâtını etkilemiştir. Bkz: Léon Cahun, *Asya Tarihine Giriş/Kökenlerden 1405’e, Türkler ve Moğollar*, Çev. Sabit İnan Kaya, İstanbul 2006.

⁶² A.Y. a.g.m., s. 112-113.

Nuşirevan⁶³, Türk tarihindeki en mühim olaylardan dördünü seçerek Türk tarihini beş çağa taksim etmiştir⁶⁴. Bu taksime esas teşkil eden olaylar, Türklerin batıya hareketleri, Cengiz'in hakan oluşu, Aksak Timur'un ortaya çıkışı ve millî uyanış cereyanıdır. Sadece Türk tarihi için değil, bütün batı ve doğu tarihi için çağ kapatıp çağ açan bir olay olarak kabul edilmesi istenilen Türklerin batıya doğru hareketleri, İlkçağın sonu, Ortaçağın başlangıcı olup, iki çağ arasındaki geçiş milâdî 450'ye tarihlendirilmektedir. Bu ayırım, Türk tarihinde mitoloji ile tarihin ayrışmasını, efsanevî devirden tarihî devreye geçişi temsil etmektedir.

Görüldüğü gibi Nuşirevan, Akçuraoğlu'ndan farklı olarak Türk tarihinde İlkçağı, Cengiz'in ortaya çıkışıyla değil Türklerin batıya hücumlarıyla nihayete erdirmektedir. Çünkü O'na göre Cengiz'den önceki Türk tarihi, Türklerin batıya hareket etmeleriyle birbirinden ayrılan iki farklı özellik göstermektedir. Orhun, Hazar, Bulgar, Selçuk, Gaznevî medeniyetlerini tarihî devrelere ayırmak için de buna ihtiyaç vardır. Orhun medeniyeti halis Türk ruhunu gösterirken, Gaznevîler ve Selçukîler Arap ve Fars; Bulgarlar, Hazarlar ve Macarlar da Slav tesiriyle biraz melezleşmişler ki bu husus Türklerin batıya doğru hareketlerinden sonra husule gelmiştir. Bu durumda Timuçin'in "Cengiz Hakan" olması, Türk tarihinde birinci değil ikinci çağ ayırımı olarak, yani Ortaçağ (kurûn-ı vustâ) ile Yeniçağ (kurûn-ı âhire) arasında bir geçiş olarak kabul edilmektedir⁶⁵.

Cengiz ile birlikte başlayan Türk Yeniçağı, Timur ile birlikte sona ermekte ve "kurûn-ı inhitât" (çöküş devri) başlamaktadır. Burada dikkati çeken nokta Osmanlı tarihinin dışında iki simânın, hattâ Osmanlı zihnî dünyasında düşman telâkki edilen iki simânın, Türk tarihinde çağ açıp kapayan karakterler şeklinde vaz' edilmesidir. Bu tarih tasavvuruna göre Türk dünyasındaki bir rehavet ve inhitat devresini takiben ortaya çıkan Cengiz, Türk tarihinin en büyük simâlarından birisidir. Cengiz'in Han ilân edilmesi Türk tarihinde çok büyük inkılaplara sebep olmuş, bir Türk galeyanı meydana getirmiştir. Cengiz gibi yine bir rehavet ve inhitat devresi üzerine ortaya

⁶³ Ziyetullah Nuşirevan, "Türk Tarihinin Karnlara Taksimine Dair Bir Tecrübe-i Kalemiye", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 82, 23 Nisan 1331 - 6 Mayıs 1915, s. 113.

⁶⁴ Ziyetullah Nuşirevan, "Türk Tarihinin Karnlara Taksimine Dair Bir Tecrübe-i Kalemiye", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 83, 12 Mayıs 1331 - 25 Mayıs 1915, s. 123.

⁶⁵ Ziyetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, Sayı: 82, s. 113-114.

çıkan Aksak Timur da Türk dünyasında yeni bir galeyan başlatmış ve onun ölümü ile birlikte Türk tarihi inhitat devrine girmiştir.

Nuşirevan, kurûn-ı inhitata geçişte umûmî tarihlerde görüldüğü üzere İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinin de esas tutulabileceğini ancak İstanbul'un fethinin doğu tarihinde, bilhassa Türk tarihinde o kadar mühim bir hâdise olmadığını, İstanbul'un fethiyle Türk dünyasında önemli inkılâplar vücuda gelmediğini iddia etmektedir. Türk dünyasında asıl inkılâplar Timur zamanında olmuş ve Volga, Astrahan, Sibiryâ, Kırım, Türkistan Türklerini ve İslâm dünyasının doğu kısmını etkilemiştir. Timur'un ölümüyle birlikte çöküş devrinin başlamasının sebebi, *“Türklerin zihniyetinde, ruhaniyet ve milliyetinde”* husule gelen inhitattır; Türk dünyasının muhtelif yerlerinde Türklerin millî benliklerini kaybetmeye başlamalarıdır. Tarihin çağlara ayrılmasında milliyet fikrinin belirleyici olması ve kurûn-ı inhitâtın Osmanlıların yükselme devrini içine alması son derece ilgi çekicidir. *“Bizans'ın çürümüş ahlâkı, çirkin adetleri, zararlı usûl-i maişet ve idareleri İstanbul'u fetheden Osmanlı Türklerine miras kalıyor, Türk vatani Viyana kapılarına kadar genişlerken akvam-ı ecnebiye ile temessül husule gelerek verâset kanunu suiüstimal ediliyordu.”* Türk tarihinde devr-i inhitat 19. yüzyılın sonlarında *“millî intibah emârelerinin”* görünmeye başlamasına kadar devam etmiş, Türkiye ve Rusya inkılâplarıyla Türk tarihinde beşinci devre, milliyet devresi başlamıştır⁶⁶.

Akçuraoğlu, daha sonra İslâm tarihi için de bir tarih taksimâtı teklif ederek bir yandan İslâm tarihi içinde Türkleri diğer yandan da Türk tarihi içinde İslâmiyet'i merkezî bir yere oturtmuştur. Darülfünûn'da İlm-i Usûl-i Tarih dersleri veren Profesör Mortmann'ın konu hakkındaki görüşlerini ele alarak kendi dönemleştirmesini kurgulamaya başlayan Akçura, özellikle Mortman'dan Avrupa tarihlerindeki taksimâtın, Almanya'da Christoph Cellarius tarafından Cermenler esas tutularak hazırlandığı bilgisini alarak Cermenlerin Avrupa tarihinde oynadığı rolle Türklerin İslâm tarihinde oynadığı rol arasında benzerlik kurarak yeni bir sistemleştirmeye gitmiştir.

⁶⁶ Ziyetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, Sayı: 83, s. 122-123.

Avrupa tarihi için kabul edilen “kurûn-ı kadime”, “kurûn-ı vustâ” ve “kurûn-ı ahire” tasnifinin biraz fark ile İslâm tarihine de tatbik edilebileceğini düşünen Mortmann, İslâmiyet’in Arap yarımadasında ortaya çıkması ve İslâm tarihinin ilk asırlarının Araplardan ibaret bulunması sebebiyle İslâm öncesi Arabistan tarihini İslâm tarihinin ilk çağı saymaktadır. İslâmiyet’in zuhuruyla başlayan kurûn-ı vustâ, Arap halifelerin idaresindeki devir ve Türk hanedanlarının idaresindeki devir olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılmaktadır ki Mortmann bu iki alt dönemin ayrımı olarak Tuğrul Bey’in hutbede adının zikredildiği 1055 tarihini kabul etmektedir. Avrupa tarihlerinde olduğu gibi İslâm tarihinde de kurûn-ı vustâdan kurûn-ı ahireye geçiş İstanbul’un fethiyle olmaktadır. Akçuraoğlu, Mortmann tarafından yapılan bu taksimâtı öğretici bulmakla beraber Avrupa tarihine mahsus bu çağ sisteminin bazı küçük değişikliklerle İslâm tarihine uyarlanmasına karşı olduğunu beyan etmektedir.

Cermenlerin, Yunan-Roma dünyasına girdikten kısa bir süre sonra o dünyanın hâkimi olmalarıyla; Türklerin, Fars-Arap dünyasına dâhil oldukları gibi hâkimiyetlerini tesis etmeleri ve Avrupa’da güney milletlerinden seçilmiş bir ruhanî reisin yanında bir Cermen imparatorunun bulunmasıyla; İslâm dünyasında da halifenin yanında bir Türk sultanın bulunması, Akçuraoğlu’na göre Cermenlerin Avrupa tarihindeki yeri ile Türklerin İslâm tarihindeki yeri arasındaki benzerlik ve muvaziliğe delâlet etmektedir. Tarih-i umûmîde görülen devirleri Alman millî tarihinin devirleri gibi telâkki eden Akçuraoğlu, Cermenler ve Türkler arasında kurduğu tarihî rol benzerliğinden hareket ederek İslâm tarihinde Türkleri merkeze alan bir dönemleştirme tasarlamış ve bir bakıma da aynı zamanda Türk tarihinde İslâmiyet’i esas alan bir sistemleştirmeye gitmiştir.

Cellarius taksiminde, ilk çağın sonunu getiren olay Hıristiyanlığın doğuşu değil Cermen kavimlerinin Avrupa’da hâkim konuma geçişiydi. İslâm dünyasında bir Türk beyinin en yüksek askerî mevkie gelişini temsil eden Tuğrul Bey’in hutbede adının zikredilmesi, Akçuraoğlu tarafından Cellarius taksimine kıyasla İslâm tarihinde ilk çağın sonu, orta çağın başlangıcı addedilmektedir. Müslüman milletler için ilk çağ, tabîi olarak Müslüman olmalarından sonra başlayabilirdi. Dolayısıyla İslâm tarihinin İlkçağına sadece Arapların İslâm öncesi tarihi değil Fars ve Türklerinki de dâhil edilmelidir.

Bir Türk sultanının İslâm âleminde siyâsî ve askerî iktidarı ele geçirmesiyle başlayan İslâm tarihinin orta çağı, yine bir Türk sultanının İstanbul’u fethetmesiyle sona erer ve böylece İslâm tarihi ile Avrupa tarihinin Ortaçağdan Yeniçağa geçişleri çakışır. Cellarius’un taksimine Fransız İhtilâli’nin eklenmesiyle Avrupa tarihinde “kurûn-ı cedide” 1789’da nihayete erdirilmiş ve zamanımıza kadar gelen süreç “asr-ı hazır”, “tarih-i muâsır”, “zamanımız tarihi” gibi isimlerle anılır olmuştur. Akçuraoğlu, Avrupa’da açılan bu yeni devrin esaslarını hürriyet, meşrutiyet, müsavât, milliyet gibi kavram ve olguların teşkîl etmesi sebebiyle İslâm tarihinin “asr-ı hazır” başlangıcı olarak da Osmanlı-Türk Devleti’nde Meşrutiyet’in ilân tarihi olan 10 Temmuz 1324’ün tayin edilmesini teklif etmektedir. İslâm tarihi bu şekilde taksim edilince Müslüman milletlerden biri olan Türklerin tarihi de şöyle tasnif edilmektedir:

1. Kurûn-ı Kadime: İslâmiyet öncesi Türk tarihidir. Tuğrul Bey’in hutbede adının zikredilmesine kadar devam eder.
2. Kurûn-ı Vustâ: Türklerin İslâm âlemindeki tarihini havi Türk-İslâm tarihidir ki İstanbul’un fethiyle son bulur.
3. Kurûn-ı Cedide: Türklerin Avrupa ile münasebetlerinin tarihidir ki 23 Temmuz 1908’de Hürriyetin ilânına kadar devam eder.
4. Asr-ı Hazır: Türklerde milliyet fikrinin uyanmasıyla başlar, millî intibah devridir⁶⁷.

Türk tarihinin taksimine dair bir başka teklif, Gökâlpci bir yaklaşımla hareket eden Nizameddin Ârif’ten gelmiştir. Tarihin devirlere taksiminde devletlerin çöküşü yerine “*beşeriyetin tekâmül-i içtimâiyesinde*” büyük değişimler doğuran hâdiselerin esas tutulmasını en doğru yol olarak gören Nizameddin Ârif, Türk milletinin tarihinin artık değerini yitirmiş olan eski taksime dayanarak değil Türklerin dinî ve içtimâî hayatlarında meydana gelmiş mühim inkılâplara göre tasnif edilmesini istemektedir. Nizameddin Ârif’in Türk tarihi için öngördüğü dönemleştirme şu şekildedir:

⁶⁷ A.Y., “Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi”, s. 208-211.

1. Eskiçağ: Kökenden başlayarak Türklerin İslâmiyet’i kabulüne kadar gelmektedir. Bu uzun dönemin temel özelliği Türklerin içtimâî ve dinî hayatında büyük değişimlerin meydana gelmemiş olmasıdır. Türkler bu dönemde Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık gibi çeşitli dinlere girmişlerdir. Ancak bu dinlerin hiçbiri genel kabul görmediği için Türk içtimâî hayatında İslâmiyet’in kabulüne kadar büyük bir inkılâp husule gelmemiştir. İslâmiyet, Türklerin umûmî dini olma özelliğini kazandığı için Türk ruhunda ve toplum yapısında büyük bir dönüşüm yaratmıştır.

2. Ortaçağ: İslâmiyet’in kabulüyle başlayan Türk Ortaçağı, Tanzimat’a kadar devam etmektedir. Dönem boyunca İslâm medeniyeti dairesinde kalan Türkler, bir yandan İslâm medeniyetinin yükselmesine diğer yandan İslâmiyet’in müdafaasına çalışmışlardır.

3. Yeniçağ: Türk Yeniçağını belirleyen ana özellik gerek Osmanlı Türklerinin gerekse şimâl Türklerinin Avrupa medeniyeti ile yakından münasebet kurmalarıdır. Avrupa medeniyetinin tesirleri neticesinde Osmanlı inkılâbı vücuda gelmiştir.

I. Dünya Savaşı’nın bütün insanlık için yeni bir devir açacağını iddia eden Nizameddin Ârif, Türk tarihi için de yeni bir devrin başlamakta olduğunu tahmin etmektedir. Nizameddin Ârif’e göre Türk tarihinin bu yeni devrinde, Yeniçağda ortaya çıkmış olan Garpçılık, Türkçülük ve İslâmcılık cereyânlarının ilmî bir surette senteziyle millî kültüre dayanan bir mefkûre doğacak ve muâsır ve Müslüman bir devlet meydana gelecektir⁶⁸. Ziya Gökalp’in “*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak*” şeklinde formüle ettiği görüşlerinin ve kültür-medeniyet teorisinin Nizameddin Ârif üzerindeki etkilerini görmek mümkündür.

5. Tarihin Kaynakları

Tarihçi, nesnesini, yani konusu olan geçmişin olay ve olgularını, gözlemleyebilmek ve yeniden yaratmak imkânından mahrumdur. Dolayısıyla o, geçişi ancak günümüze ulaşabilen izlerinden, teknik tabirle şahitlikler ve belgelerden

⁶⁸ Nizameddin Ârif, “Türk Tarihinin Tertib ve Taksimi”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1404, 1 Ağustos 1918, s. 415.

hareketle inceleyebilir. Collingwood'un tarih tanımında da gördüğümüz üzere tarihçilik şahitliklerin/belgelerin yorumlanmasıyla işleyen bir araştırma sürecidir. Emin Ali, bu hususu “*tarih belge ile yazılır, belgenin yokluğunu hiçbir şey telafi edemez, belge yoksa tarih de yoktur*” sözleriyle ifade etmektedir⁶⁹. Mizancı Murad da tarihin sadece çeşitli eserler bırakmış medenî toplumlardan bahsedebildiğini belirterek tarih yazımı ile tarihin kaynakları arasındaki münasebete dikkat çekmektedir⁷⁰.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı tarihçileri tarihin kaynakları olarak eski eserler, abideler, madalyalar, paralar, resmî evraklar, yazılı eserler, mukaddes kitaplar, rivayetler vs. gibi me hazları zikretmektedirler. Umûmî tarih yazarlarının ve pozitivist bir anlayışa sahip olup gözleme dayalı birer pozitif bilim olarak tasarladıkları arkeoloji ve antropolojiyi tarih karşısında öne çıkaran yazarların âsâr-ı atîka (eski eserler) ve sanat eserleri gibi görsel malzemelere daha çok ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır. Tarihçiliğe siyasî tarih ve Osmanlı tarihi penceresinden yaklaşan tarihçiler ise yazılı kaynakları ve özellikle resmî belgeleri ön plânda tutmaktadırlar. Meselâ aşağıda görüleceği üzere umûmî tarih yazarları eski eserleri, tarihin en güvenilir kaynakları olarak zikrederler. Ağırlıklı olarak yakın dönem Osmanlı tarihinin siyasî ve diplomasi meseleleri üzerinde kalem oynatan Ali Kemâl ise özel mektupları, resmî yazışmaları ve muâsırların şahitliklerini tarihin en güvenilir belgeleri kabul etmektedir⁷¹.

Mizancı Murad, tarihin kaynaklarını, “*âsâr-ı mazbûta, âsâr-ı menkûle ve âsâr-ı atîka*” olmak üzere üç grupta toplamaktadır. “*Ahvâl ve vukuâtın zaman ve suret-i vukuunu beyan eden ve o ahvâl ve vukuâtı müşahede eyleyen muâsırlardan biri tarafından zabt ve tahrir olunub o surette yedimize vasıl olan evrak ve âsâr*” yazılı kaynakları teşkil etmektedir. Mukaddes kitaplar, tarih kitapları, takvimler, resmî belgeler, mahkeme ilâmâtı, edebî eserler, kanunlar, antlaşmalar bu türdendir. Sözlü kaynaklar, kayıt altına alınmamakla beraber halk arasında yayılarak babadan oğula nakledilmiş rivayetler, hikâyeler, atasözleri, şiirler gibi eserlerdir. Bunlar

⁶⁹ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

⁷⁰ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 7.

⁷¹ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329, s. 152.

mübalâğa içerse de tarih açısından faydalıdır. Eski zamanlardan kalmış olan şehir, kale ve çeşitli binalar; resim, heykel ve dikili taşlar; paralar, silahlar ve çeşitli eşya ve aletler ise “âsâr-ı atika” adı altında toplanmakta ve bunlar tarihin en sahih me hazları olarak işaretlenmektedir⁷².

Tarihin kaynaklarına ağırlıklı olarak umûmî tarih penceresinden yaklaşan Ahmed Refik, “*tarihin me hazları tecarüb-i fenniyyeye tahammülü olan vesaik-i kadime ve mutebereden ibarettir. Bu vesaik bugün ilelebet zalâm-ı mâziye karışan insanların maddî ve ebedi birer şâhid-i nâtıkı hükmündedir.*” demektedir. Tarih öncesi devirler yeni keşfedilmektedir ve bu devrelere ait belgeler fosiller, mağaralar, taşlar, resimler ve aletlerdir⁷³. Tarihi devirlerin kaynakları daha fazla ve çeşitlidir. Mukaddes kitaplar, çeşitli devirlerde yazılmış kitaplar ve seyahât-nâmeler, devletlerin resmî evrakı, abideler ve toplumların konuştukları diller kaynak olarak kullanılmaktadır⁷⁴. Yazının icadıyla birlikte insanlar çeşitli kitaplar yazmışlardır. Bunların bir kısmı Hintliler, İrani liler ve Yahudiler’de olduğu gibi mukaddes kitaplar, bir kısmı da Yunanlılar ve Romalı lılar da olduğu gibi tarih, felsefe ve edebiyat kitaplarıdır⁷⁵. İlkçağ tarihi bu kitaplardan, hassaten Tevrat ile Herodot gibi bazı seyyahların eserlerinden yazılmaktadır. Fakat son asırlarda arkeolojinin gelişmesiyle birlikte eski şehirlerin yıkıntıları, eski binaların temelleri, eski taş yazıların ve kitabelerin parçaları meydana çıkmış ve bu kitaplardaki bazı bilgilerin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Bu sayede ilkçağ tarihi daha doğru bir surette yazılmaya başlamıştır⁷⁶. Kitaplardan sonra tarihin en mühim kaynakları abidelerdir. İnsanlar bugün olduğu gibi geçmişte de mabetler, saraylar, makberler, istihkâmlar, köprüler, su kemerleri, zafer takları inşa ediyorlardı. Bu abideler eski toplumların medeniyetleri ve maişet tarzları hakkında bilgiler vermektedir⁷⁷.

Ahmed Saib, tarihin kaynakları olarak resmî belgeleri, muâsırların şahitliklerini, özel yazışmaları ve belgeleri, edebiyatı, seyahat-nâmeleri, mezar taşlarını, meskûkâtı ve halk türkülerini ele almaktadır. Öncelikle tarihçi için en iyi

⁷² Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁷³ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 11.

⁷⁴ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 11; Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 8.

⁷⁵ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 11.

⁷⁶ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328, s. 8.

⁷⁷ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 11-13.

kaynağın, resmî belgeler olduğunu vurgulamaktadır. Fakat tarihçi, bu belgeleri dikkatli kullanmalı ve tenkit süzgecinden geçirmelidir. Çünkü devletler bazen olayları kendi menfaatlerine uygun bir şekilde göstermeye çalışmaktadır. Ahmed Saib, ikinci olarak, herhangi bir olay hakkında şahitlerin kaleme aldığı eserlerin kaynak değerine işaret etmekte, fakat bu eserlerde bazen olayların tahrif edilebildiğini veya bir olaya ait bazı noktaların gizlenebildiğini ikaz etmektedir. Dolayısıyla tarihçi resmî belgeleri olduğu gibi bunları da ihtiyatla kullanmalıdır. Üçüncü olarak devlet büyüklerinin veya herhangi bir aile efradının kendi aralarındaki yazışmaları gibi özel belgelerden, Avrupalı tarihçilerin geniş ölçüde istifade ettiklerini belirten Ahmed Saib, Osmanlı tarih yazarlarının bu tarz belgelere önem vermemesinden ve ülkede özel belgelerini asırlardan beri muhafaza eden ailelerin sayıca az olmasından şikâyet etmektedir. Dördüncü olarak edebiyatın tarihin ciddi kaynakları arasında yer aldığını söylemektedir. Çünkü edebî eserler, yazıldıkları zamanın ruhuna, düşüncelerine, adetlerine ve maişetine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Osmanlı tarihi bağlamında Seyyid Battal Gazi, Köroğlu, Binbir Direk Masalları gibi hurafe sayılacak hikâyelerin bile iyi bir tarihçinin elinde işe yarayacağı fikrindedir. Ahmed Saib, Osmanlı tarihçiliği penceresinden devam ederek yabancı seyyahların eserleri; mescit, tekke, cami ve mezarlık gibi yerlerdeki mezar taşı yazıları, meskûkât ve millî şarkılar üzerinde durmaktadır⁷⁸.

Tarihî kaynakları yazılı kaynaklar, âsâr-ı atîka, rivayetler ve mukaddes kitaplar olarak dört maddede tasnif eden Efdaleddin, yazılı kaynakları ve âsâr-ı atîkayı en güvenilir kaynaklar olarak ön plâna çıkarmakta fakat âsâr-ı atîkanın yazılı kaynakların yeterli olmadığı dönemler için önem arz ettiği, yazılı kaynakların olduğu dönemlerde ise yardımcı kaynak olarak kullanılacakları kaydını düşmektedir. Rivayetlerin, mübalağa unsuru taşımaları sebebiyle pek makbul tutulmadıklarını hatırlatan Efdaleddin, yine de önemli bir yardımcı kaynak olduklarına değinmekte, mukaddes kitapları ise en eski kavimler için yegâne kaynak olarak kabul etmektedir⁷⁹. Ona göre tarih, hurafenin bittiği yerde başlamaktadır. Tarihin ilk zamanlarında hurafenin etkileri devam etmiş fakat tarih hurafeden uzaklaştıkça

⁷⁸ Ahmed Saib, *a.g.m.*, Nu: 93, s. 1121-1122.

⁷⁹ Efdaleddin, "Tarih", *Mülkiye*, Nu: 2, 1 Mart 1325, s. 63-64.

gelişmiş ve bilhassa son asırlarda güvenilir kaynakların sayıca artmasıyla birlikte noksanlarını ikmâl etmiştir. Tarihin gelişmesinde ana âmil kaynakların artmasıdır. Kaynakların az olduğu devirlere ait bilgimiz azdır. Günümüze yaklaştıkça tarihî kaynaklar çoğalıp çeşitlenmekte ve bilgimiz artmaktadır⁸⁰. Tarihin, tarihî kaynaklar ile olan karşılıklı münasebeti neticesinde insanlar ve insanlardan bahseden tarihler ile birlikte tarihî kaynaklar da “*tedricen tekâmül*” etmiştir. Dolayısıyla tekâmül kanununun bir gereği olarak en güvenilir kaynaklara istinat eden, en mükemmel tarihler son devirlere ait olanlardır⁸¹.

Tarihin kaynakları arasında “*akvâm-ı kadimenin terk ettikleri âsâr, mabedler, ehramlar, bendler, makberler, üzeri yazılı kiremit levhalar, alât ve edevât, müstehâsât, dikili taşlar, amûdlar, âsâr-ı mektûbe, rivâyât-ı akvâm*”⁸² gibi eserleri zikreden Şehbenderzâde; rivâyetler, efsaneler ve hurafeler üzerinde durmaktadır. Anane, menkûlat veya nakliyât da denilen “rivâyât-ı akvâm” (tradition), “*eben an cedd*” (babadan oğula, kuşaktan kuşağa) nakil ve rivayet edilen olaylar olup tarih yazımı açısından önemli mehazlardır. Fakat anane geniş manasıyla efsane ve hurafeleri de kapsadığı için rivayetlerin içinden hurafelerin ayıklanması gerekmektedir. Şehbenderzâde, rivayet-hurafe ayrımını somutlaştırabilmek için rivayetleri, “*gayrı fennî, gayrı mazbut bir şekilde ecdaddan evlâda intikâl etmiş vakayi-i tarihiye*” anlamında kabul etmektedir. Hurafelerden tefrik edilmesi şartıyla rivayetler tarihin en meşru kaynaklarından birisidir ve tarih pek çok konuda rivayetlere muhtaçtır. Fakat rivayetlerin doğru bir şekilde kullanılmaması durumunda, yazılan tarih eserinin değeri de düşmektedir⁸³. Ahmed Saib de rivayetlerin tarih açısından önemli kaynaklar olduğuna, fakat zamanla üzerlerine farklı şeyler eklendiği için önemlerini kaybettiklerine temas etmektedir⁸⁴.

Şehbenderzâde, esâtîri mit (mythe), hurafeleri de efsane (légende) karşılığında kullanmaktadır. Kozmolojik olayların ilim ve fenle açıklanmadığı eski zamanlarda, bu olayların sebeplerini izah etmek amacıyla icat edilen masallara esâtîr

⁸⁰ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 1, 1 Şubat 1324, s. 62-63.

⁸¹ Efdaleddin, *a.g.m.*, Nu: 2, s. 63.

⁸² Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 16.

⁸³ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁴ Ahmed Saib, *a.g.m.*, Nu: 92, s. 1110.

denmektedir. Eski zamanlarda insanların bilme ihtiyacını esâtîr (mit) karşılamaktaydı. Tamamen hayal ürünü olan mitler, tarihî açıdan herhangi bir değer taşımamaktadırlar. Fakat toplumlara ait “*en mühim ruhî tecelliyâta*” dair haberler verdikleri için tarih ve felsefenin önemli kaynakları arasındadırlar⁸⁵. “*Hayâl ile mecz ve tahrîf edilmiş vukuât-ı sahîha*” olan hurafeler ise mitlere kıyasla tarih açısından daha önemli kaynaklardır. Kronolojik olarak da hurafeler, mitlerden daha sonradır. Mitler tarih öncesi devirlerde başlamış ve Yunan medeniyeti ile yok olmaya yüz tutmuştur. Hurafeler ise nispeten yakın zamanlara kadar hüküm sürmeye devam etmiştir. Hurafelerden, hayâl ürünü unsurların ve tahriflerin ayıklanabilmesi durumunda ortaya sıradan bir tarihî olay çıkmaktadır. Şehbenderzâde, tarihî vakalar ile esâtîr ve hurâfâtı tefrik etmenin tarihçiler için müşkül ama gerekli olduğuna temas etmektedir:

*“Esâtîrin hakayık-ı tarihiye ile hiçbir münasebeti olmadığı pek kolay anlaşılabilirse de hurâfât ile vukuât-ı tarihiyeyi ve hele hurâfâtın tarihî aksamıyla hayâlî aksamını tefrik kolay değildir. Bahusus aksam-ı hayâlîye vicdaniyâta aid olursa müşkülât tezâüf eder.”*⁸⁶

Tarihin kaynakları konusunda eski eserlere, özel belgelere ve edebiyata verilen önemin artması dikkate değer gelişmelerdir. II. Meşrutiyet döneminde, eski eserlerin bir yandan tarih yazımı açısından taşıdıkları kaynak değeri ön plâna çıkmaya başlamış diğer yandan da Osmanlı ülkesindeki örneklerinin muhafazasına yönelik bir hassasiyet oluşmuştur. Hatta eski eserlerin düzenlenecek gezilerle tarih eğitiminde de kullanılmasının faydalı olacağına yönelik görüşler de dillendirilir olmuştur. Eski eserlerin, abidelerin, sanat eserlerinin kaynak değeri noktasında Mizancı Murad’la aynı fikri paylaşan tarihçi sayısı az değildir. Meselâ Ahmed Refik âsâr-ı atîkanın, abidelerin, paraların, madalyaların tarihin “*doğruyu eğriden ayırt etmeye yarayan*” en güvenilir kaynak ve vesikalar olduğunu ifade etmektedir⁸⁷. Ahmed Şuayb de tarihçilerin abidelere ve sanat eserlerine pek önem vermediklerini fakat bunların “*asla yalan söylemeyen kitaplar*” olarak tarihin en mühim kaynakları

⁸⁵ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁸⁶ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁸⁷ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 4.

olduğunu iddia etmektedir. Abideler, kitapların söylemediği şeyleri ifşâ etmektedir ve Mısır, Asur ve Hint tarihi için yegâne kaynaktır. Medeniyetlerin canlı birer tarihi hükmündeki sanat eserleri de bir devrin, “*bütün efkâr, itikadât ve âmâlını*” yansıtmaktadır. Çünkü sanatkârlar yaşadıkları devrin hislerinin, inançlarının ve ihtiyaçlarının tercümanıdır⁸⁸.

Tarihin âmilleri bahsinde de görüleceği üzere II. Meşrutiyet tarihin sınırlarının genişlediği, siyasî ve askerî tarihin tarihçilik için yeterli bulunmamaya başladığı bir dönemdir. Millet/halk/toplum merkezli tarih tasavvuruyla birlikte tarihin toplumsal, iktisadî, kültürel, medenî, edebî, ilmî, dinî vs. yönleri de tarihçilerin ilgi alanlarına girmiştir. Bu konu genişlemesi, tarihin kaynaklarının çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. Büyük adamların yanında halkın da tarihte yer almasını arzu eden Köprülüzâde'nin “*tarihçi yalnız umûmî ve resmî vesikalari değil, her türlü husûsî vesikalari, mektupları ve muharrerâtı, sicilleri, defter-i hakanî kayıtlarını, sanat eserlerini tetkikten geçirmeye mecburdur*” şeklindeki sözleri bu bağlamda öğreticidir⁸⁹. Benzer bir yaklaşıma sahip olan Suad Muhtar da toplumların hayatını aydınlatılabilmek için sadece resmî vesikalara değil, “*hatırât, mekâtib, evrak-ı ilâmât-ı adliye, âsâr ve alât-ı sinaiye*” gibi husûsî vesikalara da müracaat lüzumundan bahsetmektedir⁹⁰.

Yeni tarih telâkkileri, edebiyatı da tarihin ilgi alanına sokmuş; edebiyat tarihçiliği tezkire yazarlığının çok ötesinde bir anlam, form ve muhteva kazanmıştır. İngiliz Edebiyatı Tarihi isimli altı ciltlik çalışmasında, bir milletin tarihi ve ruhu, o milletin edebiyatı incelenerek aydınlatılabilir düşüncesini ortaya koyan Taine, II. Meşrutiyet dönemi edebiyat tarihçiliğinin önemli referanslarından birisi olmuştur. Köprülüzâde Mehmed Fuad ve Şehabeddin Süleyman'ın müştereken yazdıkları bir ders kitabından aldığımız aşağıdaki satırlar da göstermektedir ki edebiyat, artık tarihin en önemli kaynaklarından birisidir:

“Tarih-i edebiyat, tarih-i tekâmül-i beşer yani tarih-i medeniyet demektir. Bir kavmin edebiyatını başlangıcından sonuna kadar takip

⁸⁸ Ahmed Şuayb, *a.g.m.*, s. 22-23.

⁸⁹ Köprülüzâde, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, s. 7.

⁹⁰ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 782.

etmek o kavmin silsile-i ezman arasında geçirdiği bütün inkılâbât-ı hissiye ve fikriyeyi, bütün tekâmülat-i dimağiyeye ve ruhiyeyi ayrı ayrı görmek, anlayabilmek, en ziyade, en canlı nokatına nüfuz etmek demektir.”⁹¹

Köprülüzâde ve Şehabeddin Süleyman özetle şu düşünceleri paylaşıyorlar: Tarihin, özellikle medeniyet tarihinin bir parçası olarak edebiyat, tarih için en doğru, en kıymetli, en canlı ve en ruhî yardımcı ve belge hazinesidir. Çünkü onun vasıtasıyla bir dönemin veya bir milletin ruhuna nüfuz edilebilmektedir⁹². Edebiyat ve sanat toplumsaldır. Bir devrin edebiyatıyla o devrin düşünceleri, inançları, ihtiyaçları, eğilimleri arasında münasebet vardır⁹³. Edebiyat ile toplum karşılıklı olarak etkileşim hâlinde dirler. Bir edebiyatçı, kendi zamanının çocuğudur, bu itibarla ne kadar şahsî olursa olsun devrinin etkilerinden bağımsız kalmaz⁹⁴. Bir Bakî, bir Ruhî, bir Nefî eserleriyle yaşadıkları zamanı canlı bir şekilde yansıtmaktadırlar. Altı ciltlik Raşid Tarihi, Nedim’in küçük bir gazeli kadar Lale devrini yaşatamamaktadır. Benzer şekilde edebiyatçı da eserleriyle, düşünceleriyle toplumun düşüncelerine ve inançlarına etki edebilmektedir. Dolayısıyla bir milletin edebiyatını öğrenmek demek, o milletin hayatını ve tekâmülünü de adım adım takip etmek demektir. “*Bir milletin suret-i teessüs ve teşekkülü, devre-i kemâl ve tevakufu, devre-i inhitâtı edebiyatında okunur, görülür, el ile temas edilircesine anlaşılır.*”⁹⁵

Edebiyatın, tarihçilik nokta-i nazarından kazandığı ehemmiyet, Osmanlı tarihi özelinde atasözleri ve halk türküleri gibi milletin kolektif felsefesini ve millî vicdanını yansıtan eserlerin de tarihçilerin ilgisine sunulmasıyla neticelenmiştir. Necib Âsım, “*bütün Türk milletine ait pek eski şeyler*” olarak nitelendirdiği atasözlerini, Osmanlı tarihçiliği için faydalı bulmaktadır⁹⁶. Ahmed Saib de Anadolu’da ve Rumeli’de söylenen millî şarkıları milletin ruhunu anlamak için

⁹¹ Köprülüzâde Mehmed Fuad-Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*, İstanbul 1332, s. 3.

⁹² *A.g.e.*, s. 7-9.

⁹³ *A.g.e.*, s. 4-5.

⁹⁴ Şehabeddin Süleyman, “Tarih-i Edebiyat”, *Büyük Duygu*, S. 8, 6 Haziran 1329, s. 115.

⁹⁵ Köprülüzâde, Süleyman, *a.g.e.*, s. 5-6, 9.

⁹⁶ Necib Âsım, “Atalar Sözü ve Osmanlı Tarihi”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 6, Nisan 1330, s. 661.

kıymetli bir belge olarak işaretlemekte ve bunların derlenerek kayda geçirilmesini istemektedir⁹⁷.

6. Tarihin Yardımcı İlimleri

Tarih öğrencileri için yazılmış hemen her usûl kitabında, “tarihin yardımcı ilimleri” tarzında bir başlığa tesadüf olunur. Tabirle murat edilen şey, tarihçinin işini yaparken başka disiplinlere ait teknik bilgilere ihtiyaç duymasıdır. Osmanlı tarihçilerinin de konu üzerinde durmaya başladıkları görülür. Çizdikleri çerçeve bugün üniversitelerimizde okutulan usûl kitaplarından pek de farklı değildir.

Emin Ali’ye göre tarihçilikte diğer bütün mesleklerde olduğu gibi birtakım meslekî ve teknik bilgiler mevcuttur ki bu bilgiler tarihin yardımcı ilimleri şeklinde adlandırılmaktadır. Henüz tarihin bile ilim vasfını tam olarak kazanamadığı düşüncesinden hareket eden Emin Ali, bu adlandırmayı pek münasip görmemektedir. Çünkü tarihin yardımcı ilimleri yoktur, tarihçinin çalışacağı saha ve konu ile ilgili bir çiraklık dönemi ve bu süreçte öğrenmesi gereken teknik ve meslekî bilgiler vardır⁹⁸. Meselâ tarihteki belgelerin büyük kısmını yazılı belgeler teşkil etmektedir. Tarihin belgeleri kullanabilmesi için her şeyden önce belgeleri okuması şarttır ki bu hususta ona epigrafi ve paleografi yardım etmektedir. Mısır belgelerini okuyabilmek için hiyeroglif, Asur tarihi çalışmak için de çivi yazısı bilmek gereklidir. Vesikaların okunması onlardan istifade etmek için yeterli değildir; tarihçinin okuduğu vesikaların dilini bilmesi ve vesikalarda yazılanları anlaması da lâzımdır. Doğru anlaşılmayan bir belge, yanlış mânâ verilen bir kavram hataya sebebiyet verir. Eski Yunan tarihiyle meşgûl olan bir tarihçi eski Yunancayı, İslâm tarihiyle ilgilenen bir tarihçi de Arapçayı bilmek zorundadır. Bu noktada eski belgelerin anlaşılması için filoloji tarihçilere yardım etmektedir. Tarihçi belgelerin sıhhatini ve mevsukiyetini teyit etmek zorundadır. Tarihçi belge türlerini ve özelliklerini bilmeli, belgeleri mukayese ederek güvenilirliklerini kontrol etmelidir. Belgelerin, tenkit ve muhakeme edilmesi, sıhhatinin ve doğruluğunun test edilmesi, kaynağının tespit edilmesi gibi bir takım işlemlerden geçirilmesi gerekir ki

⁹⁷ Ahmed Saib, a.g.m., Nu: 93, s. 1123.

⁹⁸ Emin Ali, a.g.m., s. 516-517.

diplomatik bu süreçte tarihçiye yardım etmektedir. Mimarî, heykel ve resim gibi sanat eserleri, her çeşit eşya (silah, elbise, ev eşyası, meskukât, madalya, arma...) gibi vesikalar hususunda ise arkeoloji, nümizmatik ve heraldikin yardımına başvurulmalıdır⁹⁹.

Emin Ali, bu teknik bilgileri bütün tarihçilerin bilmesine gerek olmadığını, çalışılan konuya göre öğrenmenin bir ihtiyaç ve zorunluluk arz edeceğini ifade etmektedir. Meselâ 19. yüzyıl tarihi çalışan bir tarihçinin epigrafiye ve arkeolojiye ihtiyacı yoktur. İslâm öncesi Arap tarihiyle 19. yüzyıl Osmanlı tarihi için bilinmesi zarurî olan malûmât ve çıraklık devresi birbirinden farklıdır¹⁰⁰.

Mizancı Murad, tarihe yardımcı ilimler içinde en çok coğrafya ve takvime önem vermektedir. Coğrafya, bir milletin yaşadığı yeri ve tarihî olaylarının gerçekleştiği mekânı incelemektedir ki bunların milletin “*tab’ ve ahlâkına, sanat ve meşguliyetine çok tesiri vardır.*” Takvim ise tarihî olayların gerçekleşme zamanını bildirmektedir. Çeşitli toplumlar arasındaki münasebetlerin tayin edilmesinde önemli bir rolü olan “fenn-i elsine” (lengüistik) ile “fenn-i tabakâtü’l-arz” (jeoloji) da tarihe yardımcı ilimler arasında zikredilmektedir¹⁰¹.

Tarihin yardımcı ilimlerine başvurmaksızın ilmî bir tarih yazılamayacağını belirten Ahmed Refik, kaynak ve belgelerin ilmî bir surette tetkik ve tahlil edilebilmesi için kozmogoni, kozmoloji, tabakatü’l-arz (jeoloji), paleontoloji, antropoloji, ilm-i kable’t-tarihî (prehistorya), coğrafya, etnoloji, ilmü’l-lisan, fizyoloji, ilmü’l-ruh (psikoloji), ilm-i âsâr-ı atîka (arkeoloji), paleografi, fenn-i meskûkât, epigrafi, diplomasi ve ulûm-ı içtimâiye gibi ilimlere başvurulması gerektiğini ifade etmektedir¹⁰². Yazılı belgelerin olmadığı tarih öncesi dönemleri anlamak için ise ilm-i beşer (antropoloji), ilm-i ecnas (etnoloji), ilm-i elsine (lengüistik) ve ilm-i âsâr-ı atika (arkeoloji) olmak üzere sadece dört ilmin mevcut olduğunu belirtmektedir. Bunlardan, “*antropoloji insanların aslından, mahlûkât*

⁹⁹ Emin Ali, *a.g.m.* s. 516-517. Emin Ali, Langlois ve Seignobos’un Tarih Tetkiklerine Giriş eserinden geniş ölçüde faydalanmış, tarihçinin çıraklığı gibi tanımlamaları oradan iktibas etmiştir. Bkz. Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Ankara 2010, s. 15-57.

¹⁰⁰ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 517.

¹⁰¹ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁰² Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 10.

*arasındaki mevkiinden bahseder. Etnografi insanların kaç cinse ayrıldıklarını öğretir. Lenguistik de lisanları, lisanların aslını, bir biriyle münasebetlerini ve farklarını anlatır.”*¹⁰³

7. Umûmî Tarihçilik ve Tarihte İhtisas

Ülkemizde ilmî tarihçiliğin ve modern tarih eğitiminin kurucularından sayılan Mizancı Mehmed Murad, Mülkiye Mektebi'nde ders kitabı olarak kullanılan meşhur eserinde, tarihin bütün ilimleri kapsadığı ve tarihçinin de bir “*âlim-i küll*” olduğu kanaatindedir. Murad Bey'e göre biri umûmî diğeri de husûsî olmak üzere iki çeşit tarih vardır ve tarih-i umûmî asıl tarihtir. Husûsî tarih, umûmî tarihin bir parçası hükmünde kalmaktadır¹⁰⁴. Mizancı Murad, “*mecmua-ı medeniyet*” ve “*muhbir-i ahvâl-i âlem*” diye tanımladığı tarihin, medeniyet yolundaki tüm ilerlemeleri havi olması sebebiyle “*bütün ulûm ve fînûnu camî*” olduğu fikrindedir. Çünkü “*tarih her şeyi mevkiinde yani vakt-i zuhur veya keşf ve icadında zikr ettiği gibi mahiyet ve ehemmiyetini dâhi muhtasarca olsun tarif ve beyan etmektedir.*” Dolayısıyla “*mükemmel tarih bilmek âlim-i küll olmaktır.*”¹⁰⁵ Bu yaklaşım, umûmî tarih yazarlarının hepsinde az çok mevcuttur. Meselâ tarihte uzmanlaşma ile birlikte umûmî tarihin ve evrensel tarih tasavvurunun önemini kaybetmesinden yakınan Ahmed Refik, uzmanlaşmanın ortaya çıkışını özetle öyle açıklamaktadır: 19. yüzyılda tarihin konusu, mâzinin bütün olay ve olgularını; siyasî, dinî, içtimâî, fikrî, hukukî, mimarî, bedîî, edebî velhasıl insana ve topluma dair her şeyi kuşatacak ölçüde genişlemiş ve bu genişlemeyle birlikte tarihte ihtisaslaşma zarureti hâsıl olmuştur. Neticede tarih çeşitli kriterlere göre ihtisas sahalarına ayrılmış; Mısır tarihi, Yunan tarihi, Roma tarihi gibi millî tarih şubeleri ortaya çıktığı gibi siyasî tarih, askerî tarih, meşrutiyet tarihi gibi ayrımlar da yapılır olmuştur. Ahmed Refik, ihtisaslaşma sürecinin tarihin ilgi alanlarının genişlemesi sebebiyle zaruretten kaynaklandığını ve ihtisaslaşmanın tarihi bir ilim hâline getirdiğini teslim etmektedir. İhtisaslaşmayla birlikte tarihin her şubesinde mütehassıslar yetişmiş ve tarih yazımında monografiler önem kazanmıştır. Bu suretle milletlerin tarihleri en ince

¹⁰³ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, s. 5.

¹⁰⁴ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁰⁵ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 3, 6.

teferruatına varıncaya kadar araştırılmış ve tarihin en karanlık noktaları aydınlatılmıştır. Fakat Ahmed Refik, her şeye rağmen umûmî tarihe ve evrensel tarih tasavvuruna olan bağlılığından kolay vazgeçemez ve ihtisaslaşmanın umûmî tarihin gözden düşmesine de yol açtığını üzümlere belirtir. “*Beşeriyetin heyet-i umûmiyesi ile bir tarik-i tekâmül takip eylemesi yanlış bir kaidedir*” iddiasıyla umûmî tarihin ilmî olamayacağı ileri sürülmüşse de Ahmed Refik, husûsî tarihlerin ne kadar mükemmel olursa olsun ne toplumların “tekâmülünü” ne de kâinatın umûmî tarihini ihata edemeyeceği kanaatindedir. Çünkü göçler, savaşlar, ihtilâller ve keşifler milletlerin müşterek hareketlerinden doğmuştur. Oysa tarih-i umûmî yazımında kozmopolitlik esastır ve Avrupa’nın en mükemmel umûmî tarihleri farklı milletlere mensup tarihçilerin katkılarıyla meydana gelmiştir¹⁰⁶.

Geleneksel Osmanlı tarih tasavvuru da aslına bakılırsa bir çeşit evrensel tarih tasavvuruna sahipti. Osmanlı tarihi, İslâm tarihi içerisinde tanımlanmaktaydı ve bu yolla da İbrahimî dinler tarihinin içerisine oturtulmaktaydı. Daha geniş zaviyede ise yaratılış ile başlayan insanlık tarihinin bir parçası addedilmekteydi¹⁰⁷. Evrensel tarihi çok daha farklı bir yolla, ilerleme ve tekâmül anlayışı içerisinde Avrupa tarihi üzerinden ve seküler bir tarzda kurgulamasına rağmen umûmî tarih yazarlığının bir bakıma geleneksel Osmanlı tarih tasavvurunun evrensel tarih zihniyetini tevarüs ettiği düşünülebilir. Ne var ki tarihçiliğin seyri evrensel tarihten millî tarihe, âlim-i külliden mütehasıs tarihçiye doğru olmuştur. Nizameddin Ârif’in ifadesiyle: “*bütün milletlerin hayat-i ictimâiye safhalarını birlikte tettebbu etmek terakkiyât-ı beşeriyenin şekl-i hazırı itibariyle müşkil bir keyfiyettir. Bunun içindir ki âsâr-ı ahirede her millet kendi tarihine daha ziyâde ehemmiyet vermek lüzumunu his etmiştir.*”¹⁰⁸ Nitekim bizzat Ahmet Refik de bu yolu takip etmiştir¹⁰⁹. Onun tarafından kaleme alındığını sandığımız bir yazıda Osmanlı tarihinin meselelerini çözmek için tarihin bir hâdisesine ve bir dönemine ait hususî araştırmaların artması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Avrupa devletlerinin tarihleri gibi Osmanlı tarihi de ihtisas sahalarına ayrılmalı ve tarihçilerimiz, tarihimizin muhtelif devirlerinde

¹⁰⁶ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 7-10.

¹⁰⁷ Meselâ devlet salnâmelerinde verilen kronoloji bunun tipik bir örneğidir.

¹⁰⁸ Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, s. 344.

¹⁰⁹ Birinci Türk Tarih Kongresi’nde günah çıkarır bir havada söylediği sözler bu anlamda manidardır.

ihtisaslaşmaya gitmelidir¹¹⁰. Emin Ali'nin de belirttiği gibi tarihte mükemmelleşmek için tarihçi artık bir âlim-i küll olmak mecburiyetinden kurtulmalıydı¹¹¹.

Yeni Mecmua'nın üçüncü sayısında, "İhtisas mı Lâzım, Umûmî Malumât mı?" başlıklı imzasız fakat sosyolojik yaklaşımı ve bazı terminolojik karineler sebebiyle Ziya Gökalp tarafından kaleme alındığını düşünebileceğimiz bir yazıda, ihtisas konusu, gençlerin ve memleketin bütün fikir hayatını etkileyecek derecede önemsenmektedir¹¹². Yazıda iş bölümü ve ihtisaslaşma, modern toplumun, Durkheim sosyolojisindeki karşılığıyla organik toplumun olmazsa olmazı şeklinde ele alınmaktadır. Herkesin kendi işini kendisinin yaptığı, dolayısıyla hiç kimsenin hiç kimseye ihtiyaç duymadığı, yani herkesin herkese benzediği ilkel toplumlarda, işbölümü ve tabii olarak ihtisaslaşma da yoktur. İş bölümü, müşterek duygu ve vicdanın yanında ikinci ve mütekâmil bir dayanışma şekli olarak modern toplumlarla birlikte ortaya çıkmıştır ki fertlerde şahsiyeti ve farklılığı yaratmıştır. Modern toplumda iş bölümü ve ihtisas, sadece içtimâî ve iktisadî hayatta değil ilim ve fikir hayatında da zarurîdir. İlkel toplumlarda ilim sathî olduğu için bütün bilgi türlerini kuşatan bir umûmî ilim telâkkisi mümkünken, pek çok şubelere ayrılan modern ilimde ihtisaslaşma kaçınılmazdır. Bir kimsenin tarih, felsefe, sosyoloji, edebiyat vs. gibi ihtisas için yıllarca mesai isteyen ilim dallarının hepsinde birden uzmanlaşması, bir âlim-i küll olması imkânsızdır¹¹³.

Yazar, ihtisası, basit ve derinlemesine olmak üzere ikiye ayırmaktadır. İlimin çok geliştiği Avrupa'da derinlemesine ihtisasın bir neticesi olarak çeşitli ilim dalları bile kendi içinde farklı ihtisaslara, alt disiplinlere ayrılmıştır. Yazar, Almanya'daki gibi derin ihtisaslara için henüz erken olduğu düşüncesiyle Osmanlı Türkiye'si için basit ve genel bir ihtisaslaşmayı savunmakta, bir kimsenin tarih, coğrafya, felsefe, kimya, riyaziyyât gibi muhtelif ilimlerden birisinde uzmanlaşmasını dönemin şartlarını dikkate alarak yeterli görmektedir. İhtisaslaşmayı modern toplumunun ve

¹¹⁰ A. R. (Ahmed Refik), "Tedrisât-ı Tarihiye ve Tarih Kitapları", *Servet-i Fünûn*, C. 39, Nu. 1009, 22 Eylül 1326, s. 359.

¹¹¹ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

¹¹² Hasan Akbayrak'a göre yazı Ahmed Refik'e aittir. Bkz. Hasan Akbayrak, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, İstanbul 2009, s. 202, 404.

¹¹³ "İhtisas mı Lâzım, Umûmî Malumât mı?", *Yeni Mecmua*, S. 3, Birinci Sene, 26 Temmuz 1917, s. 59-60.

modern ilmin bir zarureti olarak gören yazar, tek bir ihtisas sahasının sınırları içine kapanmanın da bir felâket olacağı uyarısında bulunmaktadır. Fikrin terbiyesi için genel bilgi gerekli olduğu gibi bir araştırmada farklı ilimlerden faydalanmak, günümüzdeki adıyla multidisipliner çalışmak da önemlidir. Bu husus ihtisasa mani değildir. Çünkü ihtisas yapılan ilimle yardımcı ilimler bir birinden farklıdır¹¹⁴.

Osmanlı dünyasında tarihçinin her konuyu bildiğini, yani aslında hiçbir şeyi bilmediğini belirten Köprülüzâde ise ihtisas meselesinde şunları söylemektedir: *“müverrih olabilmek için tarihin muayyen bir devri daha doğrusu bugünkü pek yeni bir telâkkiye göre muayyen bir sınıf hâdiseleri hakkında derin bir vukuf ve geniş bir ihata sahibi olmak, ona aid bütün vesikaları tedkik ve terkib edebilmek lâzımdır.”*¹¹⁵ Görüşlerini, tarihin bütün mâziyi tetkik vazifesiyle mükellef ve dolayısıyla çok geniş bir “marifet şubesi” olmasıyla temellendiren Köprülüzâde, tarihin yardımcı ilimlerinin bile hayatın ihata edemeyeceği kadar muhtelif parçalara ayrıldığına dikkat çekmektedir. Ayrı sahalarda çalışan tarihçilerin, öğrenmeye mecbur oldukları şeyler, birbirinden çok farklıdır. Meselâ eski Yunan kitabeleri ile İslâm meskûkâtı araştırmaları birbirine hiç benzememektedir. Tarih yalnız siyasî hayatın hikâyesinden ibaret değildir. Artık bir milletin veya o milletin hayatında belirli bir dönemin tarihiyle meşgul olup mütehassıs geçinmek mümkün olmayacaktır. Çünkü bir milletin dini, hukuku, ahlâkı, edebiyatı, güzel sanatları, iktisadî yapısı gibi bütün içtimâî müesseselerini bir tarihçinin anlaması, iki asır yaşasa bile mümkün değildir. Bir edebiyat tarihçisiyle hukuk tarihçisinin konuları ve ihtiyaç duydukları uzmanlık bilgileri birbirinden çok farklıdır. Avrupa’da ihtisas çok daha fazla derinleşmiş ve bazen bir tek tarih şubesi bile çeşitli ihtisaslara ayrılmıştır. Bu açıdan Köprülüzâde, millî bir Osmanlı tarihi yazabilmek için edebiyat tarihi, lisan tarihi, din tarihi, ahlâk tarihi, iktisat tarihi, hukuk tarihi, güzel sanatlar tarihi gibi millî tarihin gövdesini teşkil edecek alanlarda uzmanlaşmış tarihçilere ihtiyaç olduğunu ifade eder. Oysa ülkede değil bu uzman tarihçiler, sadece bir müessesenin tarihiyle uğraşan tek bir tarihçi bile yoktur¹¹⁶.

¹¹⁴ A.g.m., s. 60.

¹¹⁵ Köprülüzâde, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 427-428.

¹¹⁶ Köprülüzâde, a.g.m., s. 427-428.

B. TARİHİN ÂMİLLERİ

Tarihin âmillerine dair pek çok düşünür zihnî mesaide bulunmuştur. Meselâ Montesquieu coğrafya ve iklim; Buckle iklim, gıda, toprak ve doğa; Tarde icat ve taklit; Gobineau ırk; Spencer evrim; Marx iktisat; Carlyle büyük adamlar; Taine muhit, ırk ve zaman gibi âmiller üzerinde durmuştur¹¹⁷. Osmanlı tarihçilerinin bu tarz tarih felsefesi problemleriyle meşgul olduklarını söylemek zordur. Biz bu başlık altında Celâl Nuri'nin Hippolyte Taine'in “muhit, ırk, zaman” teorisi hakkındaki mütalaalarına, birkaç örnekten hareket ederek Gustave Le Bon'un sosyal psikolojik görüşlerinin Osmanlı tarih düşüncesi üzerindeki etkilerine ve nihayet Durkheim sosyolojisinin ülkemizdeki temsilcisi sayılan Ziya Gökalp'in “büyük adamların tarihe ve toplumsal olaylara tesirine” dair görüşlerine değineceğiz.

1. Muhit, Irk ve Zaman

Auguste Comte'un en büyük talebelerinden biri kabul edilen Hippolyte Taine,¹¹⁸ pozitivist tarih anlayışının da en önemli temsilcilerinden birisidir. Julien Freund'a göre Taine, “*bir döneme hâkim olmuş*” ve sadece Fransa'da değil diğer ülkelerde de büyük bir etki yaratmıştır¹¹⁹. Ülkemizde ilk defa Ahmed Şuayb tarafından Servet-i Fünûn'da yayımlanan bir dizi makale ile tanıtılmıştır¹²⁰.

Taine, tarihin bir ilim olduğunu düşünmektedir. Fakat tarihe bahsettiği bu ilim statüsünü, tarihin doğa bilimlerinin yöntemini kullanmasıyla temellendirmektedir. Tarih diğer ilimler gibi sebepler ve kanunlar bulmaya çalışmaktadır¹²¹. Taine'e göre tarihte medeniyetler primitif psikolojik unsurlardan

¹¹⁷ Sadri Maksudî, “Tarihin Âmilleri”, *Birinci Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2010, s. 339-364.

¹¹⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İstanbul 1986, s. 151.

¹¹⁹ Julien Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, Ankara 1997, s. 62.

¹²⁰ Şuayb daha sonra bu yazıları “Hayat ve Kitaplar” isimli kitabında bir araya getirmiştir. Şuayb'ın çalışması Taine hakkındaki en teferruatlı Türkçe çalışma olma özelliğini hâlâ muhafaza etmektedir. Bkz. Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, 1317, s. 1-196. Taine'in tarih ve tarihçilik konusundaki düşünceleri için aynı eserin 83-121 sayfalarına bakınız.

¹²¹ Şuayb, *a.g.e.*, s. 89. Taine bir eserinde “tarih basit bir hikâyeden bir ilim olabilir ve olguları açıkladıktan sonra kanunlar çıkarabilir” demektedir. H. Taine, *Essais de critique et d'histoire*, 1858, s. XXVI, XXXII, zikreden Léon – E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Ankara 2000, s. 127. Ernst Breisach, Taine'in bir tane bile tarihî kanun bulamadığını belirtmektedir. Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, İstanbul 2009, s. 350.

oluşmaktadır¹²². Unsurları itibariyle nasıl astronomi mekanik, fizyoloji kimyasal bir problem ise tarih de psikolojik bir problemdir¹²³. Tarihin yapı taşı olan bu psikolojik unsurlar, Taine'in büyük sebepler olarak adlandırdığı “ırk, muhit ve zaman” tarafından şekillendirilmektedir. Evrensel ve kalıcı olan bu üç hâkim sebep; her an, her yerde ve her durumda mevcuttur ve sürekli çalışmaktadır¹²⁴. Bu itibarla tarihçilik, tarihi şekillendiren bu üç büyük âmilin karşılıklı münasebetlerinin araştırılmasıdır.

Çalışmamızın bu kısmında, Taine'in teorisine çok sık atıfta bulunan bir Türk aydınının, Celâl Nuri'nin, Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası'nda yayımladığı “muhit”, “ırk”, ve “zaman” başlıklarını taşıyan üç makalesini ele alarak Taine'in II. Meşrutiyet dönemi Türk tarih düşüncesi üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışacağız¹²⁵. “İrk, muhit, zaman” teorisinin tarihe uygulanmasıyla birlikte özellikle Almanya ve Fransa'da tarih yöntemlerinin büyük bir değişikliğe uğradığını ifade eden¹²⁶ Celâl Nuri, ilk önce, tarihi bir sanat olmaktan çıkarıp bir ilim/fen hâline getireceğini iddia ettiği muhit araştırmaları üzerinde durmaktadır¹²⁷.

Muhit kuramı tarihteki çeşitliliği, dünyanın hareketleri ve şekli, coğrafya, iklim, bitki örtüsü gibi gözlemlenebilir değişkenlere bağlamaktadır. Buna göre “soğuk, sıcak; rutubet, yübüset; dağ, ova ve step; orman, adalar, bataklık ve göller; nehirler ve denizler hâdisât-ı içtimâiyenin, binâen-aleyh uruk-ı beşeriyenin sâni'idirler.” Celâl Nuri, sosyolojik hâdiseleri muhit kuramına göre tasnif eden Le Play ve Henri de Tourville'in kurama ilmî bir mahiyet kazandırdıklarını, Elisée Reclus'un da tarihten, etnografyadan ve seyahatnâmelerden getirdiği örneklerle “her muhitte sakın olan akvam, o muhitlerin zâde ve muhassalasıdır” hükmünü ortaya koyduğunu belirtir. Yazıda kuram özetle şöyle açıklanmaktadır: İnsanın içinde

¹²² H. A. Taine, *History of English Literature*, Vol. 1, London 1920, s. 13.

¹²³ Taine, *a.g.e.*, s. 33.

¹²⁴ Taine, *a.g.e.*, s.12.

¹²⁵ Celâl Nuri, daha geç bir tarihte, 1926 senesinde neşredilen Türk İnkılâbı isimli eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir: “*Hippolyte Taine, tarihi tedkikatında: 1. zaman, 2. muhit, 3. irka ehemmiyet verir. Bu nazariyye tamamen doğru olmamakla beraber her hâlde izaî bir sıhhati haizdir.*” Taine ile ilgili bilgi verdiği açıklayıcı dipnotta da şunları yazmaktadır: “*Fransa'nın en benâm hükemasından, müverrihlerinden, münekkidlerindedir. Ulum-ı tabiiyye usullerini fikr-i beşerin mütenevvi mahsûlâtını tenkidde tatbik etmiştir.*” Bkz. Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, Haz. Recep Duymaz, Ankara 2000, s. 4.

¹²⁶ Celâl Nuri, “İrk”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cild: 2, Nu: 26, 28 Nisan 1917, s. 5.

¹²⁷ Celâl Nuri, “Muhit”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cild: 1, Nu: 25, 21 Nisan 1917, s. 420.

yaşadığı muhite uyum sağlaması genel bir kaidedir; muhit değiştikçe insan da değişmektedir. Tabiât şartlarının zor olduğu bölgelerde insanlar yok olmakta, tabiatın cömert davrandığı bölgelerde ise kolay yaşam şartlarının insanları tembelliğe sevk etmesi ya ölümle ya da medeniyetin düşük bir seviyede kalmasıyla neticelenmektedir. Hayatın gelişmesi için mücadele gereklidir fakat bu mücadele ne insanları öldürecek ölçüde çetin, ne de rahata sevk edecek kadar kolay olmalıdır. Hava, su ve iklim insanların zekâları üzerinde etkili olmakta, büyük nehirler büyük medeniyetlerin doğmasına imkân yaratmakta kısacası muhite ait muhtelif unsurlar insanlar üzerinde işlemekte, toplumları ve tarihi şekillendirmektedir¹²⁸. Meselâ kuram mucibince kutup bölgesinde yaşayan insanlar, o bölgenin ayılarına ve Ren geyiklerine benzetilmekte, kutup ve ekvator bölgelerinde “*en mütedennî mahlûkât-ı beşeriye*” yaşadığı iddia edilmektedir¹²⁹. Kuram, Avrupalılarının üstünlüğünü temellendirmeye de yaramış gibi gözükmektedir. Çünkü Avrupa gibi yaşam için orta dereceli şartlar sunan bir bölgede oturan insanların, muhitin tesiriyle bütün diğer insanlardan üstün olabilecekleri ileriye sürülmektedir¹³⁰. Muhit kuramı içinde mütalaa edilen “ırk” ve “zaman” kuramları da muhitin tesirlerini çeşitlendirmektedir. Neticede Michelet’in eski zamanlarda ağırlıklı olarak coğrafyanın tesiri altında olduğunu söylediği tarih, medeniyetlerin oluşması, bilimin gelişmesi ve toplumlar arası ilişkilerin artmasıyla coğrafyayı tarihileştirmektedir¹³¹.

Celâl Nuri ikinci olarak ırk üzerinde durmakta ve Taine’den uzunca bir iktibas yapmaktadır. Taine’e göre ırk, kişilerin yaratılıştan gelen, fitrî ve ırsî yeteneklerinin ve eğilimlerinin toplamıdır. Farklı özellik ve yeteneklere sahip çeşitli at, sığır ve köpek cinsleri olduğu gibi farklı özellik ve yeteneklere sahip çeşitli insan cinsleri de vardır. Bu cinslerin sahip oldukları kabiliyetleri açık bir surette tespit edebilmek mümkündür. Meselâ geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Ârîler, üç bin yıl boyunca farklı medeniyet ve iklimlerin etkilerine maruz kalmış olsalar da hepsinin dillerinde, mezheplerinde, edebiyatlarında, felsefelerinde aynı kandan geldiklerini gösteren seçkin özellikler vardır. Geçen zamana ve farklı tesirlere rağmen ırkın ilk

¹²⁸ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 421-424.

¹²⁹ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 421.

¹³⁰ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 423.

¹³¹ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 421-422.

özellikleri yaşamaya devam etmiştir. Geçen zaman ne kadar uzun olursa olsun bitki ve hayvan türlerinin menşeyini tespit edebilmek mümkün olduğu gibi tarihî bilgilerimizden hareketle tarih öncesi hakkında da fikir edinebilmek mümkündür¹³². Irkların ilk seciyeleri yok olması mümkün olmayan özellikler taşır. Tarihte bir Ârî'de, bir Çinli'de, bir Mısırlı'da görülen bir özellik belki de on binlerce asır öncesinden gelmektedir. Canlıların muhitlerine uyum sağlamaları gerekmektedir. Yeni bir muhit, yeni bir iklim, yeni şartlar; yeni kabiliyetler ve alışkanlıklar edinmeyi gerekli kılar. İnsan muhitine hâkim olabilmek için yeni kabiliyetler edinmek zorundadır. Sabit ve istikrarlı muhitlerde insanın mizaç ve özellikleri de sabit olur, pek değişmez. Muhit ve şartlar değiştikçe insanların sahip oldukları manevî özellikler de değişmektedir. Kazanılan bu özellikler nesilden nesile aktararak ırsî bir nitelik kazanır. Dolayısıyla bir milletin, tarihin belli bir anında taşıdığı özellikler onun geçmiş hayatının bir özeti hükmündedir. Milletlerin tarihten getirdikleri en önemli miras, bu ırkî özellikleridir¹³³.

Osmanlı tarihi için ırk kuramı kadar kullanışlı bir alet ve vasıtanın olmadığını iddia eden Celâl Nuri, bu kuramı dikkate almadan Osmanlı tarihinin anlamayacağı kanaatindedir. Onun nazarında ırk kuramı Osmanlı tarihinin üstündeki perdeyi kaldıracak, bugüne kadar anlamamış olan pek çok olay ve olguyu aydınlığa kavuşturacak bir açıklama gücüne sahiptir. Ancak yine de tarihin bütün gizlerini çözenin mümkün olmayacağı kaydını düşen Celâl Nuri, bu noktada Taine'e bir eleştiri de getirir: Taine, tarihi bir doğa bilimi gibi telakki etmekte, bütün tarihî gerçekliği ırk, muhit ve zaman üzerine kurmaktadır. Oysa bu üç unsurdan başka tarihe etki eden başka âmiller de vardır¹³⁴. Bununla birlikte bütün eksikliklerine rağmen ırk kuramı, Celâl Nuri için Osmanlı tarihine ışık tutabilecek bir projektör mesabesinde¹³⁵.

Celâl Nuri, zaman kuramının, muhit ve ırk kuramlarıyla bütünlük arz ettiğini ve zamanın tarihte ve dolayısıyla milletlerin hayatında önemli bir rol oynadığını

¹³² Celâl Nuri, "İrk", s. 5.

¹³³ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 5-6.

¹³⁴ Celâl Nuri, Taine'in fikirlerinden etkilenmiştir ancak sırası geldikçe bu fikirlerin tamamen doğru olmadığı kaydını da eserlerine düşmüştür.

¹³⁵ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 6.

ifade etmektedir. O, zamanı daha çok tarihin belli bir anındaki şartlar bütünü, özellikle çevresel şartların toplamı, bu şartların sağladığı imkânlar, konjonktür gibi telâkki etmektedir. Meselâ tarihteki büyük istilâ hareketleri zamanın ve çevresel şartların müsait olması ile gerçekleşmiş ya da zamanın etkileri tersine dönünce cihangir milletler daha düşük seviyedeki milletlerin esiri olmuştur. İslâmiyet'in doğuşu esnasında Sasanî ve Bizans devletlerinin çöküş devrelerinde olmaları veya Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanının, Bizans ve Selçuklu devletlerinin çöküş zamanına tesadüf etmesi, aksi hâllerde tarihin daha farklı seyredebilme ihtimâlinin mevcudiyeti zamanın önemine örnek olarak gösterilmektedir¹³⁶.

Özetleyecek olursak, “muhit, ırk, zaman” kuramı penceresinden tarih kabaca, mizaçları birer muhit tarafından yoğurulmuş olan ırkların, tarihî süreç içerisinde farklı muhitler ile girdikleri mücadeleler, insanların tevarüs yoluyla ilk muhitten getirdikleri özellikler ile farklı muhit ve zamanların etkilerinin karşılıklı münasebetleridir. Bu durumda tarihçilik, muhitin, ırkın ve zamanın tarihî bir olgu ve olaylar üzerindeki etkilerinin soruşturulmasıdır.

2. Tarih, Psikoloji ve Hissiyât

Yukarıda da kısaca izah ettiğimiz gibi Taine, üstadı Comte'un kabul etmediği psikolojik faktörlere büyük önem vermektedir¹³⁷. Bu sebeple modern psikolojinin kurucularından kabul edilmektedir¹³⁸. Halkın, Taine'in tarih metodunu “*psikolojik determinizm*” olarak adlandırmaktadır¹³⁹. Bir mektubunda, “*hakiki psikoloji öyle güzel bir fendir ki, felsefe-i tarih onun üzerine müsteniddir. Fizyolojiyi ihyâ ettiği gibi metafiziği de küşad ve tefrik eder.*”¹⁴⁰ diye yazan Taine, tarihi psikolojinin bir çeşit tatbiki gibi mütalaa etmektedir¹⁴¹. “*Gerçek tarih, ruhların araştırılmasıdır. Bir halkın, bir edebiyatın, bir insanın tarihini yazmak, onun psikolojisini yapmaktır*”¹⁴².

¹³⁶ Celâl Nuri, “Zaman”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Nu: 35-4, 29 Eylül 1917, s. 157-159.

¹³⁷ Korlaelçi, *a.g.e.*, s. 153. Comte'un psikoloji hususundaki görüşleri için aynı eserin 111. ve 112. sayfalarına bakınız.

¹³⁸ Korlaelçi, *a.g.e.*, s. 153.

¹³⁹ Halkın, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴⁰ Şuayb, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁴¹ Şuayb, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁴² Halkın, *a.g.e.*, s. 95.

Tabiî, Taine için ruh metafizik bir olgu değil, daha çok fizyolojik bir unsurdur¹⁴³. Ruhun; muhit, ırk ve zamanın tesirleri altında şekillendiğini düşünmektedir. Taine'in muhit, ırk ve zaman teorisiyle birlikte psikolojik görüşleri de Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmuştur fakat bu hususta özellikle bir başka Fransız düşünürünün, tarihte psikolojik faktörleri zekâ ve aklın önüne koyan ve kitle psikolojisi hususundaki görüşleri Osmanlı aydınlarını derinden etkilemiş olan Gustave Le Bon'un zikredilmesi gerekmektedir¹⁴⁴.

Aşağıda Celâl Nuri, İsmail Hami ve Ahmed Şuayb'e dayanarak Gustave Le Bon'un fikirlerini inceleyeceğiz. Fakat öncelikle konuya giriş mahiyetinde olmak üzere Le Bon'un "The Crowd" (kalabalık/kitle) isimli eserindeki fikrî örgüye kısaca temas edeceğiz. Le Bon'a göre insanları, milletleri ve tarihi psikolojik güçler yönetmektedir. Hayatımızı ve zekâmızın işleyişini bilinçaltımız, bilinçaltımızı ise atalarımızdan gelen ırkî özellikler şekillendirmektedir. Dolayısıyla aynı ırka mensup insanlar kolektif bir karaktere sahiptir. Irkların kolektif karakteri en somut şekilde kitle hareketlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla bir Latin kitleyle, Anglosakson kitleleri arasında mühim farklar bulunmaktadır¹⁴⁵. Büyük tarihi olayların ve medeniyetlerin arkasında ırkların ruhu tarafından yoğurulmuş kitle hareketleri vardır. Kitlenin temel özelliği akıl ve muhakeme ile değil hisler, hayâller ve inançlarla hareket etmesidir. İnsanlar gibi kitleler de bilinçaltılarıyla yani psikolojik güçlerle yönetilmektedir. Milletleri hükümetler değil, ırkların ruhu ve karakteri idare ettiği için toplumsal olaylara bir sosyolog gibi değil psikolog gibi yaklaşmalıdır¹⁴⁶. Kitlenin bilinçaltı, düşünceleri ve inançları; ırk, gelenekler, siyasî ve sosyal kurumlar

¹⁴³ Breisach, *a.g.e.*, s. 350. Celâl Nuri'ye göre de Psikoloji ilmi, anatomi ve fizyolojiden doğmuş ve bu suretle ruhu felsefenin konusu olmaktan çıkarmıştır. Ruhta tabiatüstü ve metafizik bir özellik yoktur. Sinir sisteminin ve beynin çalışma prensipleri doğa kanunlarına tâbi olduğu gibi insan beyniyle hayvan beyni arasında da yapı olarak fark yoktur. Bkz. Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl*, C. 1, İstanbul 1331, s. 131.

¹⁴⁴ Gustave Le Bon'un Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi için bakınız: M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (189-1902)*, İstanbul 1986, s. 613-619; M. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlı-Türk Seçkinciliğinin Unutulan Kuramcısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, İstanbul 2006, s. 93-97. Cemil Meriç, Abdullah Cevdet ve Celâl Nuri gibi Gustave Le Bon'dan etkilenmiş Osmanlı aydınları için, "Le Bon'perestler" tanımlamasını kullanmaktadır. Bkz. Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İstanbul 2007, s. 162-164.

¹⁴⁵ Gustave Le Bon, *The Crowd A Study of The Popular Mind*, London 1903, s. 30-31, 43.

¹⁴⁶ Le Bon, *a.g.e.*, s. 81-88, 213.

gibi uzak ve bazı anlık ve yakın unsurlarla oluşmaktadır. Tarih bu unsurların karşılıklı çalışmasının ürünüdür¹⁴⁷.

Le Bon, hayâl gücüyle düşünen kitlelerin aklî etkilere kapalı olduğunu, mantık kanunlarının kitle üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını düşünmektedir. Eğer tersi olsaydı ve kitleler akıl ve muhakeme ile hareket ederek kendi menfaatlerini düşünseydiler, yeryüzünde hiçbir bir medeniyet kurulamaz ve insanlık bir tarihe sahip olamazdı. Bu özellikleri sebebiyledir ki kitleler nefsi feda, sadakat, şeref, vatanperverlik gibi yüksek ahlâkî tavırlar ortaya koyabilmektedirler. Medeniyetlerin temelini teşkil eden bu yüksek ahlâkî tutumların hepsi akla rağmen gerçekleşmektedir¹⁴⁸.

Le Bon, tarihin büyük olaylarını inançlar ile açıklamaktadır. Birer psikolog addettiği büyük adamların tarihteki rollerini de birer inanç meydana getirmeleri ve kitlelerin ruhunu tanıyarak onları idare etmeleri etrafında mütalaa etmektedir. Bu açıdan Budizm, Hristiyanlık, Müslümanlık, Protestanlık, Fransız İhtilâli, Sosyalizm gibi büyük tarihî olayların hepsi kitlelerin hayâl gücünün harekete geçirilmesiyle meydana gelmiştir. Kitlelerin hayâl güçlerini etkileme sanatını bilmek aynı zamanda onları yönetme sanatını da bilmek demektir. Kısacası milletler hayâllerle yönetilir. Mabetler ve heykeller bu hayâlleri meydana getirmeyi başarabilenler için dikilmiştir¹⁴⁹. Le Bon'un kitle psikolojisi hakkındaki görüşleri genel hatlarıyla yukarıdaki gibidir. II. Meşrutiyet dönemi Türk aydınlarının Le Bon'a bakışları ise en az Le Bon kadar ilginçtir¹⁵⁰.

Celâl Nuri, Le Bon'un üslûp ve düşünce tarzı bağlamında bir Fransız'dan çok Alman'a benzediğini, daha çok Almanya, Japonya ve Türkiye gibi yabancı ülkelerde tanındığını belirtiyor ve şöyle diyor: “*Doktor Gustave Le Bon'un vücuda getirdiği külliyyâtı biz Türkler müstesna bir mahiyet ve ehemmiyeti haiz bir rehber telâkki*

¹⁴⁷ Le Bon, *a.g.e.*, s. 90-91.

¹⁴⁸ Le Bon, *a.g.e.*, s. 44-45, 63-66, 128.

¹⁴⁹ Le Bon, *a.g.e.*, s. 20, 77, 80, 124, 135-136.

¹⁵⁰ Ziya Gökalp ve Cemil Meriç'in de Le Bon hakkındaki sözleri ilginçtir. Gökalp, Le Bon için “Bu garib müellifin hiçbir usulü yoktur, bazen bir hayatiyâtçı, bazen bir ruhiyâtçı, bazen de bir fikriyâtçı gibi düşünür. Bununla beraber, bir içtimâiyâtçı gibi mütalâalar serdettiği de vâkidir” demektedir. Meriç'in kanaati de Gökalp'i destekler niteliktedir: “Kitle Psikolojisi yazarı, rüzgârın istikametine göre yönelen bir düşünce fırıldığıdır.” Bkz. Ziya Gökalp, “İçtimâiyât ve Fikriyât”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 11; Meriç, *a.g.e.*, s. 164.

etmeliyiz.” Çünkü Le Bon’un Fransa’nın geleceği hakkındaki öngörülerini tamamen gerçekleştirmiş ve O adeta ülkesinin “*tarih-i âtisini*” yazmıştır. Keşfettiği psikolojik kanunlar Türkler için de geçerlidir. Dolayısıyla Türkler, Le Bon’u “*daha fazla bilmekle, daha az hata edeceklerdir*”¹⁵¹. Celâl Nuri, özellikle Meşrutiyetten sonraki Osmanlı tarihinin Le Bon’un teorilerini doğruladığını iddia etmektedir¹⁵². Onun fikrinde Le Bon’u okumadan bir gazete baş makalesi yazmak bile mümkün değildir. Fakat Le Bon’un her sözünün bir nas hükmünde olmadığını, psikolojinin yeni kurulan bir bilim olduğu için Onun çizdiği çerçeveyi yeni eserlerle doldurmak gerektiğini de hatırlatmaktadır¹⁵³.

Celâl Nuri, Gustave Le Bon’un teorisini şöyle özetlemektedir: “*Zekâ fenni vücuda getirir, hâlbuki tarihi idare eden hissiyâttır. Yani vakayi-i tarihiyede zekânın nüfuzu ikinci derecede mahsûstur.*”¹⁵⁴ Le Bon, toplumsal olaylara etki eden tabîî, iktisadî, tarihî ve siyasî kuvvetlerin sonunda psikolojik kuvvetlere dönüştüğü kanaatindedir. Bu itibarla insanları, toplumları ve dolayısıyla tarihi hisler ve inançlar yönetmektedir¹⁵⁵. Aklın, zekânın, şahısların ve müesseselerin tarihteki rolleri, yeni psikolojinin de gösterdiği üzere küçük ve önemsizdir. Milletlerin dinî, idarî ve siyasî kurumları aklî ilkelerden ziyâde hissî bir temele dayanmaktadır. Dolayısıyla insanları, milletleri ve tarihi inançlar ve hisler, yâni psikolojik âmiller idare etmektedir¹⁵⁶.

Gustave Le Bon’un görüşlerinden etkilendiğini düşündüğümüz bir başka Osmanlı düşünürü İsmail Hamî’dir. Ona göre tarihî bir olayın altında yatan sebeplerin araştırılması dışında, akla ve mantığa uygunluk açısından tarihî olay ve kişiler tenkit edilemez, çünkü tarihte mantık yoktur. Tarihteki hâdiseler ve tarihî şahısların eylemleri, çeşitli mantıksızlıklar taşıyabilir. Çünkü tarih, akıl ve mantıkla değil tarihin kendi cereyanıyla, hâdiselerin doğal akışıyla meydana gelmektedir. “*Tarihte ne varsa mutlaka olacaktı ve hâdisâtın başka bir şekil alması imkân*

¹⁵¹ Celâl Nuri, “Fransızlar ve Gustave Le Bon”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Nu: 2, s. 33-35.

¹⁵² Celâl Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniyye – Mukadderât-ı Tarihi*, 1331, s. 353-358.

¹⁵³ Celâl Nuri, Fransızlar ve Gustave Le Bon, s. 35.

¹⁵⁴ Celâl Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniyye – Mukadderât-ı Tarihi*, s. 338.

¹⁵⁵ Gustave Le Bon’a göre Bismark gibi “insanları idare eden en büyük adamlar, bittabi dünyanın ve tarihin en büyük psikologlarıdır.” Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 341-342.

¹⁵⁶ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 338-347.

haricinde idi.” Tarihî olgu ve olayları, akıl ve mantık ilkeleri ile tenkit etmek yerine bunların hangi şartlar altında meydana geldiklerini keşfetmeye çalışmak daha doğrudur¹⁵⁷.

İsmail Hami ve Le Bon’un Fransız İhtilâli hakkındaki görüşlerine temas etmek konumuz açısından faydalı olacaktır. Le Bon’un düşünce dünyasında insanlığın kaderini idare eden unsurlar aklî ilkeler üzerine kurulu değildir. Mantık ve arzularımıza göre değiştirmek gücünden mahrum olduğumuz bu unsurlara uymamız zaruridir. Biyoloji, psikoloji ve tarih, bir toplumu akla ve mantığa dayanarak yeniden inşa etmenin, bir “*uzviyet-i içtimâiyeyi*” dönüştürmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Bir milletin müessese ve kanunlarını değiştirmekle ruhunun değiştirilemeyeceği, Latin dünyasında özellikle Fransa inkılâbı esnasında anlaşılamamıştır¹⁵⁸. İsmail Hami ise “*Fransa İhtilâli’nde tarihe mantık tatbik edilmek istenilmiş, milletin mâzi ile mevcut olan bütün alakasını kesmek teşebbüsünde bulunulmuştu.*” demektedir. Bu amaçla yeni bir tarih başlangıcı kabul edilmiş, yeni bir takvim yapılmış, mevsimlerin ve ayların isimleri değiştirilmişti. Fakat milletin tarihiyle olan irtibatını kesmek isteyenler kendilerinin de o tarihin bir ürünü olduklarını anlamamışlardı. Eğer tarihte mantık olsaydı Fransızların bu teşebbüsü başarılı olur, meselâ koydukları yeni ay ve mevsim isimleri yaşardı¹⁵⁹.

Tarihte psikolojik faktörler konusunda Le Bon’dan etkilenmiş gibi görünen bir diğer Osmanlı aydını Ahmed Şuayb’dır. Şuayb’e göre de insanı, toplumları ve tarihi akıl ve zekâ değil, hissiyât adı altında topladığı içgüdüler, ihtiyaçlar, ihtiraslar yönetmektedir. Bu kuvvetler insanların ve toplumların karakterini oluşturmaktadır. İnsanlar akıllarının rehberliğinde hareket ettiklerini düşünseler de hissî mantığın sevk ve idaresindedirler. Hissiyâtın, insanları menfaatleri aleyhinde hareket etmeye götürecektir kadar güçlü olması da göstermektedir ki akıl, hisler karşısında acizdir. Zekâ, bilim ve teknoloji yoluyla insanların yaşam şartlarını değiştirirse bile tarihte büyük roller oynamış insanlar, bunu zekâlarıyla değil karakterlerinin ve hislerinin kuvveti sayesinde başarmışlardır. Romalıların, son zamanlarında her zamankinden

¹⁵⁷ İsmail Hami, “Mantık ve Tarih”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 25, 21 Nisan 1917, s. 425-427.

¹⁵⁸ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 342-347.

¹⁵⁹ İsmail Hami, *a.g.m.*, s. 426. Mukayese için ayrıca bkz. Le Bon, *a.g.e.*, s. 92-94, 97-101, 126-127.

daha fazla bilgili, daha iyi eğitilmiş ve daha zeki olmalarına rağmen onları büyük yapan karakteristik özelliklerini kaybettikleri için mahvolmaları; Güney Amerikalıların kuzeydekilerin kanunlarını aldıkları hâlde aynı hissî kuvvetlere sahip olmamaları dolayısıyla istibdattan kurtulamamaları gibi örneklerden hareket eden Şuayb, toplumların akıl ve muhakeme üzerinde değil; arzular, ihtiraslar, inançlar, ihtiyaçlar yâni hissiyât üzerinde kurulu olduğu fikrindedir. Ahmed Şuayb, hissiyâtın tâbi olduğu kanunların henüz keşfedilemediğini söylese de “*bu karanlık fakat hâkim kuvvetlerin*” tarihin ruhu olduğuna emindir¹⁶⁰.

Gustave Le Bon, Napolyon’un “*Vukuâtı sevk ve idare eden efkâr-ı umûmiyenin aldığı vaz’iyyettir. Hiçbir vakit kendime sahip olamadım. Her vakit vakayi ve hâdisât bana hâkim oldu.*” sözleriyle iddialarını güçlendirmek istemektedir¹⁶¹. Ahmed Şuayb da en güçlü hükümdarların bile hissiyatın gücüne karşı gelemediğini ifade etikten sonra yine Napolyon’dan şu sözleri nakletmektedir:

“*Birçok plânlara, tasavvurâta malik oldum lâkin bunların birini icrâ edecek hürriyete malik olamadım. Sefîne-i devletin dümenini kuvvetli ellerimle tuttum ve lâkin cereyan o kadar şiddetli idi ki bir türlü arzu ettiğim cihete sevk edemedim. Asla kendi kendimin hâkimi olamadım. Daima hâl ve tesâdüf tarafından idare edildim.*”¹⁶²

En güçlü hükümdarların arzuları bile binlerce küçük ve görülmez arzulara çarpmakta, bunların toplamı tarihi şekillendirmektedir. Le Bon, siyaset psikolojisinin fertlerin, halkın ve ırkın psikolojisine müstenit olduğunu ifade etmektedir¹⁶³. Ahmet Şuayb de bahsettiği küçük arzuları izah edebilmek için “*evvelâ eşhasın, sonra akvamın ve nihayet halkın psikolojisinin*” bilinmesi gerektiğinin altını çizdikten sonra bu hususlara dair çok az şeyin malûm olduğunu itiraf etmektedir¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Ahmed Şuayb, “Yirminci Asırda Tarih”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324, s. 15-16.

¹⁶¹ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 339.

¹⁶² Ahmed Şuayb, *a.g.m.*, s. 16-17.

¹⁶³ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 342.

¹⁶⁴ Ahmed Şuayb, *a.g.m.*, s. 17.

Şuayb'e göre tarihte genel sebeplerin yanında bir takım "tâlî ve ârızî" sebepler de vardır ki bunlar bazen büyük bir öneme sahip olabilmektedir¹⁶⁵. Tarihi idare eden genel sebepler bazen keşfedilebilir, ancak ikinci dereceden sebepler, yâni tarihteki psikolojik faktörler önceden görülemez. Tarihteki olaylar ve sebepler çeşitlilik arz etmektedir. Şuayb, "*tarihin teselsül ve irtibatına dair*" yapılan yorumları, genellikle bu çeşitliliği dikkate almadıkları ve iklim, büyük adamlar, ırk, muhit, zaman, iktisat gibi bir veya birkaç sebeple çalıştıkları için çocuksu bulmaktadır¹⁶⁶.

Taine ve Le Bon kaynaklı psikolojik görüşlerin Osmanlı tarih düşüncesi üzerindeki etkilerini kısaca ele aldık. Yine bu minvalde Celâl Nuri'nin tarih ilminin geleceği hakkındaki kehanetlerine ve Le Bon'a yönelttiği bir eleştiriye de temas ederek konuyu Ziya Gökalp'in "büyük adamlar" hakkındaki görüşlerine getireceğiz. Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl*'inde, Taine ve Le Bon'a dayanarak gelecekte tarihi meselelerin birer psikoloji meselesi hâline geleceğini, dolayısıyla psikolojinin tarihte önemli bir yer edineceğini, olaylardan ziyade beşeriyeti sevk ve idare eden kanunlara ehemmiyet verileceğini iddia etmektedir. Böylece tarih sanat olmaktan çıkıp ilim hâline gelecek, hatta kısmen aritmetiğe benzeyecektir. Antropoloji ile tarih arasında yöntem farkı kalmayacak ve neticede tarih, gelecek kuşakların şimdiki tarihleri garipseyeceği bir şekle bürünecektir¹⁶⁷.

Celâl Nuri, Le Bon'un görüşlerini gerçeğe çok yakın bulmakta ancak tamamen doğru da kabul etmemektedir. Le Bon tarihi sadece hissiyât ile açıklamakta ve zekânın tarihte oynadığı rolü çok önemsiz bir seviyeye indirgemektedir. Hissiyât tarihin en önemli âmilidir. Fakat tarihte akıl ve zekânın hissiyâta galip geldiği durumlar da vardır. Büyük adamlar ve dâhiler muhitin, zeminin, zamanın, ırkın, olayların etkisi altındadırlar. Ancak çok defa muhiti, zemini, zamanı, ırkı ve olayları değiştirecek gücü de göstermişlerdir. Dolayısıyla Le Bon'un teorisi tek başına tarihi

¹⁶⁵ Ahmed Şuayb, *a.g.m.*, s. 15.

¹⁶⁶ Ahmed Şuayb, *a.g.m.*, s. 17.

¹⁶⁷ Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl*, s. 136-137.

açıklama kabiliyetini haiz değildir. Tarihi doğru anlayabilmek için iki faktör birlikte ele alınmalıdır¹⁶⁸.

3. Tarihte Büyük Adamlar ve Millet/Halk Merkezli Tarih

Büyük adamlar teorisi İskoçyalı tarihçi Thomas Carlyle'nin ismiyle aynilemiştir. Carlyle için tarih, büyük adamların biyografisidir. Tarihte her ne olmuşsa, bunları insanlığın önderi konumundaki büyük adamlar tasarlamış, modellemiş ve yaratmıştır¹⁶⁹. Carlyle büyük adamları Tanrı kahramanlar, peygamber kahramanlar, şair kahramanlar, rahip kahramanlar, edebiyatçı kahramanlar ve kral kahramanlar olarak altı tipe ayırmakta ve onları Tanrı'nın vekili olarak yeryüzüne gönderildiklerini düşünmektedir¹⁷⁰. İlmî tarih yazımının 19. ve 20. yüzyıllardaki gelişimi Carlyle'nin büyük adamlar teorisinin aleyhinde olmakla birlikte¹⁷¹ popüler yayınlar ve ders kitapları için aynı şeyi söylemek zordur. Carlyle'nin teorisi çerçevesinde olmasa bile genel olarak tarihte büyük adamlara verilen önem günümüzde de devam etmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde büyük adam meselesini belki de etraflıca ele alan yegâne Türk düşünürü Ziya Gökalp'tir. Gökalp, Carlyle'den farklı olarak büyük adamları müceddidler (Réformateurs) ve mübdiler (Inventeurs) olmak üzere iki grupta tasnif etmekte ve onların ortaya çıkışını “*içtimâî determinizm*”e bağlamaktadır¹⁷². Gökalp'e göre büyük adamların ortaya çıkışı ve toplum üzerindeki etkileri sosyolojinin açıklamaya çalıştığı meselelerden birisidir¹⁷³. Durkheim'e dayanarak sosyolojinin büyük adamları inkâr etmediğini, aksine fertlerin dehâ ve ilim yoluyla toplum üzerinde icrâ ettikleri etkileri açıklamaya çalıştığını ifade etmektedir¹⁷⁴. Sosyoloji, büyük adamların ortaya çıkışını toplumsal sebeplerle yâni

¹⁶⁸ Celâl Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye – Mukadderât-ı Tarihî*, s. 347-351.

¹⁶⁹ Breisach, *a.g.e.*, s. 323-326.

¹⁷⁰ Eke, *a.g.m.*, s. 79-84.

¹⁷¹ Zeki Arıkan, Carlyle'nin temsil ettiği tarih anlayışı günümüzde aşılmıştır demektir. Zeki Arıkan, “Herodot'tan Annales Okuluna Tarih”, *Sosyoloji Yıllığı – 15 Sosyoloji ve Coğrafya*, İstanbul 2006, s. 162.

¹⁷² Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 49.

¹⁷³ Genel bir değerlendirme için bakınız: Beğlü Eke, “Ziya Gökalp'te Büyük Adam Sorunu”, *Sosyoloji Konferansları Ziya Gökalp Sayısı*, S. 14, 1976, s. 62-84.

¹⁷⁴ Gökalp, *a.g.m.*, s. 60.

“*içtimâî determinizm*” ile izah etmektedir. Büyük adamlar önce toplumsal gelişmenin bir neticesi olarak ortaya çıkmakta, daha sonra sebepleri arasına geçmektedir¹⁷⁵.

Milletleşme ve iş bölümü toplumlarda iki ayrı dayanışma tipi meydana getirmektedir. Bu iki dayanışma türünden de iki ayrı büyük adam tipi doğmaktadır. Milletleşme sürecinin ürünü olan birinci tip büyük adamlar, yani müceddidler, tarihin seyrini değiştiren, Gökalp’in ifadesi ile “*tarihte umûmî cereyanları açmaya muvaffak olan kavî imanlı ve şedid iradeli*” kişilerdir. Bunlar peygamberler, büyük fatihler, büyük inkılâpçılar, büyük kahramanlar olarak tarihte rol oynamaktadırlar. İkinci tip büyük adamı temsil eden mübdiler ise iş bölümünün bir neticesi olarak ortaya çıkan ve herhangi bir bilim ve meslek dalında keşif ve icatlarda bulunan yenilikçilerdir. Bir toplumun millet hâline gelebilmesi, bir diğer tabirle mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçebilmesi, millete ait müşterek duyguların ve fertler arasında iş bölümünün oluşmasına bağlıdır. Bu itibarla müceddid ve mübdî milletleşme süreciyle karşılıklı münasebet içerisindeyler¹⁷⁶.

Müceddidlerin ortaya çıkışında milletleşme süreci, toplumda oluşmaya başlayan müşterek duygular ve bu duyguların toplamı demek olan “*maşerî vicdan*” belirleyicidir. Milletleşme süreci ve millete ait müşterek duyguların ortaya çıkışı, parçalı toplum yapısının (kıtavî-segmentaire) bozulması ile birlikte başlamaktadır. Semiye ve aşiretler çözüldüncel, bu yapılaral aidiyet hissi de parçalanmakta ve millete ait müşterek duygular doğmaya başlamaktadır. Bu suretle müceddidin ortaya çıkış şartları hazırlanmaktadır; ancak müşterek duyguların doğuşu da müceddidin zuhuru için yeterli olmamaktadır. Müceddid olağan üstü dönemlerin adamıdır. Çünkü millî vicdanın fertlerin ruhunda belirsiz bir şekilde yaşadığı normal zamanlarda, millet dalgın bir hâldedir. Millet kendi şuuruna, millî bir felâket veya zafer gibi büyük hâdiselerin yaşandığı buhranlı zamanlarda varabilmektedir. Millette meydana gelmekte olan birlik ruhunu kendi ruhunda şiddetli bir şekilde hisseden müceddid, “*millî vicdanın infilâk ettiği*” anlarda ortaya çıkan bir öncü olarak kendi şahsında tecelli eden millî şuurunu, “*manevî bir güneş gibi*” milletin bütününe yayar. Kısacası

¹⁷⁵ Gökalp, “İçtimâiyât ve Fikriyât”, s. 11.

¹⁷⁶ Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, s. 49-50.

*“müceddidler milletlerde kendiliğinden husule gelmeye başlayan milletleşme cereyanlarının bir nevi şuuru hükmündedir.”*¹⁷⁷

İkinci tip büyük adam olan mübdiler, yine sosyal determinizm çerçevesinde şehrin, iş bölümünün, organik dayanışmanın, ihtisaslaşmanın, yaşam mücadelesinin ve toplumsal ihtiyaçların ürünüdür. Mübdilerin varlık şartını oluşturan iş bölümü, gerçek mânâsıyla şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkmaktadır. Şehir, oba veya köylerin müşterek duygular ve umûmî bir otorite (velâyet-reis) etrafında birleşmesiyle kurulmaktadır. Aşiretlerin sınırlarını aşan ve kutsal mabet ve abideler etrafında toplanma zarureti hâsıl eden müşterek bir din, müşterek duygulara kaynaklık etmek suretiyle söz konusu birleşmede mühim bir rol oynamaktadır. Neticede yüzlerce oba veya köyün bir araya gelmesiyle kurulan şehir, sınırlı bir alanda büyük bir kitleyi barındırmaya başlar. Daha önce geniş bir sahada dağınık hâlde yaşayan bu kitle, çobanlık veya çiftçilik ile geçinebilirken şehrin dar muhitine sıkışınca beslenme meselesiyle karşılaşır. Gökalp bu noktada Darwin’in “yaşamak için mücadele” kanununa başvurur. Benzer canlı türlerinin besin kaynaklarının az olduğu bölgelerde şiddetli bir rekabete girmesi, farklı türlerin ise oldukça dar bölgelerde bile birlikte yaşayabilmesi gibi şehirde yaşayan insanlar da meslekî olarak farklılaşmadıkları müddetçe birbirleriyle rekabet etmektedirler. Şehirdeki nüfus yoğunluğu sebebiyle şiddetli bir hayat mücadelesiyle karşılaşan fertler, ya bu hayata tahammül etmek, ya şehri terk etmek veya intihar etmek veyahut rekabetsiz yeni bir meslek bulmak seçeneklerinden birini tercih eder. Gökalp’e göre bu dört seçenekten sadece sonuncusu, yani yeni meslekler icat etmek şıkkı tercih edilebilir niteliktedir. Şehir hayatı ve yaşam mücadelesi, fertleri yeni meslekler icat etmeye ve bu meslekleri geliştirmeye zorlamaktadır¹⁷⁸. Şehirdeki fertlerden “kimisi askerlik şerefeni, kimisi dinî velâyeti, kimisi siyasî iktidarı, kimisi ticarî yahut sınaî serveti, kimisi ilmî yahut edebî şöhreti ele geçirmeye çalışınca aralarında rekabet kalmaz.”¹⁷⁹

Görüldüğü gibi şehirleşme ve yaşam mücadelesi iş bölümünü, iş bölümü de uzmanlaşmayı ve mübdiyi doğurmaktadır. Mübdi, müceddidde olduğu gibi önce

¹⁷⁷ Gökalp, *a.g.m.*, s. 50-52, 58.

¹⁷⁸ Gökalp, *a.g.m.*, s. 53-54.

¹⁷⁹ Gökalp, *a.g.m.*, s. 54.

toplumsal evrimin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta daha sonra toplumsal evrimin sebeplerinden biri hâline gelmektedir. *“Nasıl teceddüdü yapan müceddid olmayıp müceddidi yapan teceddüd ise, aynı suretle mübdîyi yaratan da içtimâî hayatta ibdâ ihtiyacı ve bunun hazırlanmış şartlarıdır.”*¹⁸⁰

Gökalp’in kültür-medeniyet ayrımı büyük adamlar hususunda da caridir. İş bölümünün mevcut olduğu milletlerde maşerî vicdanla birlikte meslekî vicdan da teşekkül etmektedir. Fertlerde şuursuz bir şekilde yaşayan bu vicdanları, *“vâzih bir surette idrâk ederek”* toplum nezdinde *“şuurlulaşmasına vâsita olan fertlere”* büyük adam denilmektedir. *“Maşerî vicdana ait bir hars cereyanını tecelli ettirenlere müceddid, meslekî vicdana ait bir medeniyet cereyanını temsil edenlere de mübdî”* adı verilmektedir¹⁸¹. Büyük adamlar, *“milletin yaratıcı muhayyilesi hükmündedir.”* Onlar *“milletleri tarihî sıçramalara mazhar eden dâhilerdir.”* İçtimâî bir cereyanın bir büyük adam tarafından şuurlu bir hâle getirilmesiyle birlikte millet *“tarihî bir fırlayış ile ileri atılmakta”* ve dinî, siyasî, ahlâkî vs. inkılâplar bu şekilde meydana gelmektedir¹⁸².

Gökalp’in *“içtimâî medyum”* ismini verdiği dâhiler, tarihte ve milletlerin hayatında önemli roller oynamaktadır. Ancak her ferdin dâhi olamaması ve her milletin de dâhiler çıkaramaması, dâhilerin yetişebilmesi için toplumsal şartların yanında bazı *“uzvî”* şartların da lâzım olduğunu ortaya koymaktadır. Dâhilik kazanılan bir statü değil Allah vergisi fitrî bir özelliktir. Bu noktada *“dâhi çıkaramama şansızlığı ile karşılaşan milletlerin durumu ne olacaktır?”* şeklinde bir soru akla gelmektedir. Gökalp bu çıkmazı, fertlerin toplum üzerindeki etkilerini ikiye ayırarak aşmaktadır. Fertler sadece dehâ yoluyla değil ilim yoluyla da içtimâî bir yenilenme ve inkılâp vücuda getirebilmektedir. *“Dehâ, içtimâî hayatta şuursuz bir surette husule gelen inkılâb ve teceddüdün kendiliğinden şuurlaşmasıdır. Mamefih bu şuursuz teceddüd ve inkılâb ilmî bir tedkîk neticesinde de şuurlu bir hâle getirilebilir.”*¹⁸³ Bu itibarla fertleri arasından dâhiler çıkaramamak bir millet için zül değildir. Milletlerin yükselebilmek için mutlaka dâhiler çıkarması gerekmektedir.

¹⁸⁰ Gökalp, *a.g.m.*, s. 55.

¹⁸¹ Gökalp, *a.g.m.*, s. 57-58.

¹⁸² Gökalp, *a.g.m.*, s. 58-59.

¹⁸³ Gökalp, *a.g.m.*, s. 60.

Bir milletin yetiştireceği sosyologlar, “*içtimâî şe’niyyetin tâbi olduğu kanunları keşfetmek*” suretiyle milletin gelişiminde etkili olabilirler. Doğa dünyasında gözlemlenen kendiliğinden ve iradî değişim tarih/kültür dünyasında da geçerlidir. Böylece iradî değişimi dolayısıyla tarih/kültür dünyasında zekâ ve aklın rolünü temsil eden sosyologlar, kendiliğinden değişimin şuuru mesabesindeki dehâların yerini almaktadırlar¹⁸⁴.

II. Meşrutiyet döneminde Ziya Gökalp müstesna Osmanlı aydınları, “*büyük adamlar*” meselesiyle felsefî ve sosyolojik plânda pek ilgilenmemişlerdir. Fakat bir milletin yetiştirdiği büyük şahsiyetleri hatırlaması, hatta onları eleştirel bir gözle değerlendirmesi gerektiğine yönelik düşünceler sıkça telaffuz edilir olmuş ve biyografi yazarlığı revaç bulmaya başlamıştır. Bu konuda Ali Kemâl, Akçuraoğlu Yusuf ve Bursalı Mehmed Tahir’in görüşleri kayda değer niteliktedir. Ali Kemâl, Carlyle’yi büyük bir düşünür ve tarih felsefecisi olarak nitelemektedir. Büyük adamlar teorisine ise Ranke, Taine ve Sorel gibi tarihçilerin aksi istikametteki görüşlerine de temas ederek mesafeli yaklaşmaktadır. Bununla birlikte “*vahdet-i muazzama*” şeklinde tanımladığı büyük adamların, tarihî cereyanların ana yönünü değiştiremeseler bile olaylara etki edebilecek ve tarihi şeklen değiştirebilecek bir güce sahip olduklarını düşünmektedir¹⁸⁵. Bir başka yazısında ise Osmanlıların ölmüş ricâlini unutmalarından yakınmaktadır. Osmanlılar büyüklerini unuttukları için onların tecrübelerinden ve eserlerinden faydalanamamaktadırlar. Ali Kemâl, batıların mâzilerine ve özellikle tarihlerindeki büyük şahsiyetlere olan hürmet ve muhabbetlerini, en önemli meziyetleri olarak gösteriyor ve toplumların büyüklerine olan hürmetleriyle gelişmişlik düzeyleri arasında doğru orantı kuruyor. Çünkü “*hâlin ikbâli, istikbâlin selâmeti, mâzinin himmet ve inayetiyle husule gelmektedir.*”¹⁸⁶

Ahmed Midhat Efendi için kaleme aldığı bir yazıda, “*tarih, tercüme-i hâllerden ve alelhusus meşhur adamların tercüme-i hâllerinden ibarettir denilse çok hata edilmez*” fikrini ileri süren Akçuraoğlu da Ali Kemâl gibi Türklerin kendi ricâllerini “*tetkik, tekdir ve tenkit etmek*” hususundaki ilgisizliklerinden şikâyet

¹⁸⁴ Gökalp, *a.g.m.*, s. 60-61.

¹⁸⁵ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329, s. 86-87.

¹⁸⁶ Ali Kemâl, “Biz ve Mazimiz”, *Peyâm*, S. 7, 7 Teşrîn-i Sâni 1329, s. 1.

etmektedir. Oysa batıda bu konuya çok önem verilmektedir. Batıda neşredilen gazete ve dergilerin hemen her sayısında ölmüş veya yaşayan bir millet büyüğünün biyografisi yer almaktadır. Çünkü bir millet meşâhîrini tetkik etmekle kendisi için önemli bir hizmet ifâ etmektedir. Ancak büyük adamlar, kaside ve methiye yazmak için değil, iyi hizmetleri kadar noksan ve hatalarının da ortaya konulması için tetkik edilmelidir. “*Ölenlerin hayatını olduğu gibi teşhir etmek, hayata hazırlananlara, hayatta bulunanlara iyi bir ders olur.*” Fakat Osmanlı Türkleri “*dirilerini olduğu gibi ölülerini de yalnız iltimasçı ve şefaatçi olarak*” kullanmaktadırlar¹⁸⁷.

Önemli bir biyografi yazarı olan Bursalı Mehmed Tahir de benzer düşünceleri, hem de yine “batılılar” örneğini vererek, paylaşmaktadır. Osmanlı dünyasında yetişmiş eser sahibi meşayihin (şeyhler), ulemânın, şuarâ ve üdebanın (şairler ve edebiyatçılar), müverrihinin (tarihçiler), etibbanın (hekimler), riyâziyûnun (matematik âlimleri), coğrafiyûnun biyografilerini topladığı “Osmanlı Müellifleri” isimli eserinin giriş kısmında, bir milletin yetiştirdiği âlim ve büyük adamların o millete şeref kattığını yazmaktadır. Osmanlı Türklüğüne şeref katan büyük adamların unutulmaması ve kadirşinaslık adına hiç olmazsa doğum ve ölüm yerleriyle birlikte önemli eserlerinin bilinmesi gerektiğini, batılıların bu konudaki hassasiyetini de dile getirerek ifade etmektedir¹⁸⁸.

II. Meşrutiyet tarihin ilgi alanlarının genişlemeye başladığı bir dönemdir. Dönemin popüler tarih yayınlarında ve ders kitaplarında hükümdârların, devlet ricâlinin, büyük şahsiyetlerin belirgin bir ağırlığı gözüke de siyasî ve askerî tarih dışında toplumsal tarih diyebileceğimiz millet/halk merkezli tarih yazımına yönelik eğilimler de ortaya çıkmış, büyük adam merkezli tarih kurgusu tenkide uğramış ve genel olarak büyük adamlara mensup oldukları milletleri temsil etmeleri bağlamında önem izafe edilmeye başlanmıştır. Meselâ Türk Yurdu Mecmuası yayın heyetinin, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin ilân ettiği “Osmanlı Tarihi Programı”na yönelik, “*Osmanlı tarihini yapan halkın unutulduğu*” şeklindeki eleştirileri bu noktada mânidardır:

¹⁸⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “Ahmed Midhat Efendi”, *Türk Yurdu*, Yıl. 2, S. 30, 9 Ocak 1913, s. 100.

¹⁸⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, İstanbul 1333, s. 9.

“Asya’dan gelen, Anadolu’da, Rumeli’de yerleşen, Osmanlı Beyliği’ni sultanlığını kuran, çift süren, ekin eken, hayvan yetiştiren, sanat yapan, ticaret eden, vergi veren, askere giden, yaşayan, ölen, öldüren... sözün kısası her tarihte olduğu gibi Osmanlı tarihinde de hakikî kahraman olan halk, bu tarihte yer bulmayacak! Hükümdarlar, paşalar, mollalar, beyler öğülecek, onların tarz-ı idareleri, sevkulceşleri, asker tabyaları hikâye edilecek, onlar tarafından sevk ve idare edilmiş siyasî münasebetler, diplomasi, mükâlemeler, muharebeler yazılacak fakat asıl halkın, çiftçi, esnaf, usta, tüccar halkın hayatına içtimâî ve iktisadî harekâtına tenezzülen atf-ı nazar zahmeti ihtiyar buyurulmayacak.”¹⁸⁹

Türk Yurdu’nun yayımladığı bu muhtırada, halkın Osmanlı Devleti’nin kurucusu ve yaşatıcısı olarak yüceltilmesi dikkate değer bir husustur. Türk Yurdu’na göre Tarih-i Osmanî Encümeni sırf askerî, idarî, siyasî ve diplomatik bir tarih vücuda getirmek istemektedir. Böyle bir tarihte yalnız hükümdarlar, askerler, bürokratlar yani Osmanlıların sadece ufak bir kısmı yer bulabilmektedir. Hükümdarların, askerlerin, memurların tarihteki rolleri, mecmuanın yayın heyeti tarafından önemsenmektedir. Ancak onları doğuran halkın iktisadî ve içtimâî şartlarına da işaret edilmektedir. Muhtırada, bu şartların tarihin en önemli âmili olduğu, *“bir memleketin ahvâl-i iktisadîye ve içtimâîyesi malûm olmazsa, vakayi-i tarihiyesi katiyen anlaşılamayacağı”* ısrarla vurgulanmaktadır. İsmi verilmeyen bir filozoftan yapılan *“Yalnız söz başı olan büyük harfler ile tarih yazılamaz. Asıl küçük harflerle tarih yazılır.”* şeklindeki alıntı, Türkçü tarih tezinin konuya yaklaşımını bütün açıklığıyla göstermektedir¹⁹⁰.

Servet-i Fünûn’da yayımlanan Nizameddin Ârif imzalı bir yazıda artık şehnâmecilik devrinin kapandığı ilân ediliyordu. Eski tarihçiler *“milletin içtimâî inkılâbları ve millî tekâmüllerinden ziyâde askerî vakalara”* önem vermekteydiler. Oysa sadece askerlikten veya hükümdârların zaferlerinden bahseden bir tarih, milletin toplumsal gelişimini gösteremezdi. Tarih tenkidinin gelişmesiyle birlikte

¹⁸⁹ T.Y. “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, S. 47, 4 Eylül 1913, s. 427.

¹⁹⁰ T.Y., *a.g.m.*, s. 428.

tarihte şahıslara gereğinden fazla önem verme alışkanlığından vazgeçilmiş ve tarih tamamen toplumların incelenmesine yönelmiştir. Artık şahıslar sadece “*mensup oldukları milletleri temsil etmek itibariyle araştırma sahasına girebilmektedir.*”¹⁹¹

Döneminin önemli tarihçilerinden Ahmed Refik, tarihin toplumların tekâmülünü incelediğini, bu tekâmül sürecinde şahısları münferiden dikkate almadığını iddia etmektedir. Tarih, toplumlarla ilgilenmekte ve onları ırk ve muhit esas olmak üzere incelemektedir. Dâhileri ve büyük adamları yaratan, içinde yaşadıkları muhit ve toplumdur. Şartların müsait olmadığı bir muhitte büyük bir zekânın yapabileceği pek bir şey yoktur. Tarihte şahıslara fazla önem vermek demek, muhiti dikkate almamak demek olacağı için tarih en çok toplumları tetkik ve tahlil etmektedir¹⁹². Suad Muhtar, sadece hükümdarlardan, kumandanlardan, hâkimlerden ve kanun koyuculardan bahseden eski tarih anlayışının yerine halkı ve toplumların gelişimini tarihin asıl konusu kabul eden; tarihteki ünlü şahsiyetlerle beraber yaşamış, onların icrâât ve harekâtına iştirak etmiş toplum ve toplulukları da dikkate alan yeni ve ilmî bir tarih anlayışının ortaya çıktığını belirtmektedir. Artık tarih savaşlar, fetihler, barış veya ittifak antlaşmaları, saltanat değişiklikleri, parti çekişmeleri, saray entrikaları gibi siyasî ve askerî olaylardan ibaret değildir. Yeni tarih anlayışı, toplum ve toplulukların “*tekemmül ve teşekkül-i tedricisini*”, etnografik yapılarını, mülkiyet tarzlarını, iktisadî hayatlarını, edebî ve ilmî seviyelerini, adlî, hukukî, mâlî müesseselerini de incelemektedir¹⁹³.

Köprülüzâde de “*bugünkü tarih, heyet-i beşeriyenin inkişaf-ı müteâkıblarını, şimdiye kadar olduğu gibi yalnız büyük adamların –hükümdârların, vezirlerin, kumandanların, âlim ve mütefekkirlerin, mücidlerin- şahsiyetlerinde değil, müşterek izleri mazinin bakayası üzerinde henüz mahsûs ve meşhûd olan halk kitlesinde de arıyor.*” der ve büyük adamların ve dâhilerin tarihteki rolününü tamamen inkâr

¹⁹¹ Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 344.

¹⁹² Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1328, s. 16-17.

¹⁹³ Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu:9, Teşrin-i Sâni, 1326, 782-783.

etmenin mümkün olmadığını, fakat bu rolün büyük adamların “içtimâî muhitleri” içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ilâve eder.¹⁹⁴.

Büyük adamların ve zekânın tarihteki etkinliğini kabul eden, bu itibarla bir milletin yetiştirdiği büyük şahsiyetleri önemseyen fakat büyük adamların iyi ve kötü yönleriyle birlikte eleştirel bir gözle ve kendi içtimâî muhitleri dairesinde değerlendirilmelerini talep eden millet/halk/toplum merkezli tarih yaklaşımı, ağırlıklı olarak Türk milliyetçiliğinin başlattığı “halka doğru” hareketinin ve Gökâlî sosyolojisinin etkisiyle gelişmiştir. Nizameddin Ârif, Ahmed Refik ve Köprülüzâde’de bu etkiler kolaylıkla hissedilebilir. Gökâlî, Durkheim sosyolojisinden aldığı kavram ve yöntemlerle millî sosyolojiyi kurmaya çalışırken, tilmizi Köprülüzâde de “Türk Edebiyatının Menşei”, “Türk Edebiyatında Âşık Tarzı’nın Menşe ve Tekâmülü”, “Selçukîler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” gibi çalışmalarıyla toplumsal tarihin ilk örneklerini vermiştir.

¹⁹⁴ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmuası*, S 1, Teşrin-i Sâni 1329, s. 7.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNÇESİNDE TARİH USÛLÜ VE TARİH YAZICILIĞI

A. TARİHTE USÛL

Yusuf Akçura, I. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu "Tarih Yazmak ve Okutmak Usûllerine Dair" başlıklı tebliğinde, tarih usûlüne dair "*telif ve tercüme edilmiş eserlerimiz pek çok değildir; mamafih hiç yok da değildir*" demektedir¹. Akçura'nın hem eksikliğe hem de eldeki malzemeye vurgu yapan tespiti son derece isabetlidir. Osmanlı aydınları tarihin epistemolojisi ve metodolojisi üzerine pek kalem oynatmamışlardır². Özellikle II. Meşrutiyet'ten önce konuya temas eden kişi sayısı azdır. Ahmed Vefik Paşa'nın Darülfünun'da verdiği derslerden oluşan "*Hikmet-i Tarih*"³ ve Gelenbevizâde Ahmet Tevfik Beyin "*Hamidetü'l-Usûl*"⁴ isimli eserleri, ülkemizde tarih yöntemi üzerine yapılmış ilk tecrübeler sayılır. Abdurrahman Şeref Efendi, "*Tarih Devlet-i Osmaniye*" isimli eserinin mukaddimesinde hikmet-i tarih ve tarih eğitiminden kısaca bahsetmiştir⁵. Mizancı Murad Bey, "*Tarih-i Umûmî*"sinin mukaddime kısmında tarihin faydası, tarihin kaynakları, tarihe yardımcı ilimler, tarih taksimâtı gibi hususlara değinmiştir⁶. Ahmed Midhat Efendi de yazdığı çeşitli tarih kitaplarında ve Dağarcık'ın 3. ve 4. sayılarında neşrettiği makaleler ile benzer konuları işlemiştir⁷. Ayrıca Akçuraoğlu

¹ Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair", *Birinci Türk Tarih Kongresi*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010, s. 577. Konu ile ilgili Akçura'nın tebliği ile beraber şu çalışmalara bakılabilir: A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981, s. 1-2, 169-173; Mustafa Oral, *Türkiye'de Romantik Tarihçilik (1910-1940)*, Ankara 2006, s. 134-142; Ahmet Şimşek, "Giriş ya da Heredots'tan Bugüne Tarih Yazımına Kısa Bir Bakış", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 5-8;

² Tercüme eserler istisna tutulursa, Akçura'nın tespiti telif eserler açısından geçerliliğini hâlâ muhafaza etmektedir. Akçura bir başka yazısında da şöyle demektedir: "Tanzimat'tan beri garb eserlerinden istifadeye başlamış olan müverrihlerimiz alekser, usûl-i tarihî ile meşgûl olmamışlar..." Akçuraoğlu Yusuf, "Tarihî Görüşe Dair", *Türk Yurdu*, C. 15-1, Nu: 166- 5, Şubat 1925, s. 174. Konu hakkında genel bir değerlendirme için bakınız: Ahmet Şimşek, "Sunuş", *Tarih Nasıl Yazılır?*, İstanbul 2011, s. 12-15.

³ Hikmet-i Tarih'in ilk 44 sayfasının çeviri metni için bakınız: Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, "Ahmed Vefik Paşa'nın Hikmet-i Tarih Adlı Eseri", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları*, Sayı 7, İstanbul 2005, s. 254-280.

⁴ Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi, *Hamidetü'l-Usûl*, İstanbul 1295.

⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, C. 1, Tab'-ı Sâni, İstanbul 1315, s. 2-3.

⁶ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1300, s. 4-12.

⁷ Ahmed Midhat Efendi'nin Kainat ve Mufassal gibi eserlerine bakılabilir. Dağarcık'taki makalenin künyesi şöyledir: "Tarih," *Dağarcık*, Nu: 3, İstanbul 288, s. 90-96; "Tarih," *Dağarcık*, Nu: 4, İstanbul 288, s. 98-99.

Yusuf Bey'in 1906 yılında Kazan'da basılmış 34 sayfalık "*Tarih ve Ulûm*" isimli bir eseri mevcuttur⁸.

II. Meşrutiyet döneminde, tarihçilikte yaşanan gelişmelere paralel olarak metodoloji meselesi üzerinde daha fazla durulduğu söylenebilir. Efdaleddin, Satı, Emin Ali, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Ali Kemâl, Ahmed Selahaddin, Ahmed Refik, Ali Reşad, Ali Nusret, Suad Muhtar, Ahmed Şuayb, Hüseyin Kâzım, Ahmed Saib, Necib Âsım Beyler gibi Osmanlı aydınları, çeşitli yayınlarla konuya katkıda bulunmuşlardır⁹. Önemli bir aşama olarak yüksek eğitim kurumlarında tarih yönteminden daha yoğun bir şekilde bahsedilir olmuştur. Yusuf Akçura, Erkan-ı Harbiye ve Darülfünun'da verdiği siyasî tarih derslerinde, konuya giriş mahiyetinde bir şeyler anlattığını ifade ediyor¹⁰. Akçura'dan sonra Darülfünun'da aynı kürsüye atanan Alman ilim adamı Prof. Mortmann da tarih yöntemi üzerine dersler vermiş ve bu derslerin notları "*İlm-i Usûl-i Tarih*" adıyla basılmıştır¹¹. Çeşitli ders kitaplarının mukaddime kısımlarında da tarih ve tarihçilik hakkında bilgiler yer almıştır. Ayrıca konu ile ilgili bazı tercüme faaliyetleri de dikkat çekmektedir. Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda Gabriel Monod'un iki makalesi tercüme edilerek neşredilmiştir¹². Millî Tettebular Mecmuası'nda da "*Şarkî Tettebbu Tarihi*" başlığıyla Barthold'un bir çalışması Rusça'dan tercüme edilerek yayımlanmıştır¹³. Osmanlı aydınlarının Fransızca aslından bolca istifade ettikleri Seignobos ve Langlois'in "*Tarih Tetkiklerine Giriş*" isimli müşterek eseri, tercüme edilmeye başlanmış fakat eserin sadece altı forması basılmıştır¹⁴. Tarih felsefesi konusunda da Max Nordau'nun bir eseri Türkçeye kazandırılmıştır¹⁵.

⁸ Y. Akçuraoğlu, *Ulûm ve Tarih*, Kazan 1906.

⁹ İsmi zikredilen şahısların çalışmalarına ilgili bahislerde değinilecektir.

¹⁰ Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s. 578-579.

¹¹ Mortman, *İlm-i Usûl-i Tarih*, İstanbul 1332.

¹² Gabriel Monod, "Tarihte Usûl", Mütercimi: Kazım Şinasi, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 1, S. 3, Temmuz 1332, s. 341-356; C. 1, S. 4, Eylül 1332, s. 439-455.

¹³ W. Barthold, "Avrupa ve Rusya'da Şarkî Tettebbu Tarihi", Mütercimi: Ragıb Hulusi, *Millî Tettebular Mecmuası*, C. 1, S. 1, 1331, s. 163-186; C. 1, S. 2, 1331, s. 349-380; C. 1, S. 3, s. 545-570; C. 2, S. 5, s. 343-349. Barthold özellikle birinci kısımda tarih telakkileri ve tarihçilik üzerinde durmuştur.

¹⁴ Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s. 581. Eser daha sonra Galip Ataç tarafından dilimize kazandırılmıştır. Bkz. Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Ankara 2010.

¹⁵ Ma. Nordau, *Felsefe-i Tarih*, Mütercimi: Sahib, Dersaadet 1330. Eser yeni yazıya da çevrilmiştir: Max Nordau, *Tarih Felsefesi*, Haz: Levent Öztürk, İstanbul 2001.

Osmanlı düşünce dünyasında tarihte yöntem meselesinin hikâyesi ana hatlarıyla yukarıda izah ettiğimiz gibidir. Şurasını belirtmek gerekir ki genel olarak sosyal bilimlerde özel olarak tarihte yöntem konusu sadece tarihçilik bağlamında ele alınmamıştır. 19. yüzyıldan başlayarak Avrupa düşüncesi ve bilim anlayışı çeşitli kanallardan Osmanlı dünyasına girerek etkili olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Pozitivizm, tabiatçılık, materyalizm, evrimcilik, sosyal Darwinizm ve bazı sosyoloji ekolleri Osmanlı düşünce dünyasında farklı seviyelerde karşılıklar bulmuştur¹⁶. Bu çerçevede Osmanlı bilim anlayışı sekülerleşmiş, bilimi biricik hakikat ve bilgi kaynağı telâkki eden bilimci bir anlayış belirmeye başlamış, toplum bilimlerinin ve tarihin doğa bilimlerinin bilgi anlayışı ve metoduna göre kurulmasına yönelik eğilimler ortaya çıkmıştır. Osmanlı bilim zihniyetindeki bu dönüşüm, tarih metinlerinde sık sık kullanılmaya başlanan “terakki”, “tekâmül”, tekemmül”, “yaşam mücadelesi” gibi kavramların da gösterdiği üzere bir yandan tarihçileri etkisi altına alırken diğer yandan da tarihçiliği sosyoloji içerisinde eritmeye yönelik pozitivist bir ilim anlayışının ortaya çıkmasına da yol açmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde, tarihin bir ilim olduğu ve dolayısıyla her ilim dalı gibi bir usûle sahip olması gerektiği hususunda genel bir kabûl oluşmuştur. Bu usûlün ne olduğu ve nasıl işlemesi lâzım geldiği meselesi dönemin aydınları ve tarih yazarları tarafından tarih ve doğa bilimleri, tarih ve sosyoloji, tarih yazımı, tarihte tarafsızlık, tarihin kaynakları, tarihe yardımcı ilimler, tarihte uzmanlaşma gibi konular etrafında ele alınmıştır. Çalışmamızın tarihte usûl konusunu ele alacağımız bu kısımda, önce pozitivist sosyoloji ve doğa bilimleri bağlamında tarih ve tarihçilik, sonra tarihin doğa bilimlerinden bağımsızlığı ve en nihayet tarih yazımı hususundaki yaklaşımlar ele alınacaktır.

¹⁶ Bu konuda özellikle şu çalışmalara bakılabilir: Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İstanbul 1986; Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, İstanbul 2006; Atila Doğan-Haluk Alkan, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, İstanbul 2010; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1981, s. 5-22, 159-182; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C. I, İstanbul 1986, s. 16-69; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2001, s. 139-156, 159-179; İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 55-65.

1. Doğa Bilimleri, Pozitivizm, Sosyoloji ve Tarih

İlmî tarih konusunda genel olarak iki karşıt yaklaşımın varlığı kabul edilir. Birinci yaklaşım tarihi ve toplum bilimlerini, doğa bilimleri modeline göre kurmaya çalışırken ikinci yaklaşım tarihin bağımsızlığını savunur. İlk yaklaşım, en genel mânâsıyla, doğa dünyasının bir parçası olarak kabul ettiği tarih/kültür dünyasını, doğa gibi zorunluluklar ve düzenlilikler alanı olarak tasarlamakta ve doğa bilimlerinin metodunu beşerî bilimlere ithal etmek suretiyle tarihî ve toplumsal kanunları keşfetmek, bu yolla da toplumsal süreçlere hâkim olmak istemektedir. İnsanoğlunun doğa üzerindeki hâkimiyetini sembolize eden doğa bilimlerinin, 18. ve 19. yüzyıllarda kaydettiği büyük ilerlemelerden ilham alan bu anlayış, doğa bilimlerinin yöntemini tek epistemolojik model olarak kabul etmektedir. Collingwood'un “*doğa bilimlerinin hizmetinde bulunan felsefe*”¹⁷ olarak tanımladığı pozitivizm, artık bu yaklaşımın genel adı olmuş gibi görünmektedir. Pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte'un ilimler tasnifinde tarih isminde bir ilim yoktur. Comte, sosyal fizik olarak tasarladığı sosyoloji içerisinde tarihi eritmiştir. Pozitivist ilim anlayışı çerçevesinde tarihçilik ya bir yöntem meselesi hâline ircâ edilmiş ya da sosyolojiye olgu toplayıcılığı yapan bir yardımcı disiplin seviyesine indirgenmiştir. Tarihin keşfettiği olgulardan tümevarım yoluyla kanunlar çıkaran sosyoloji, doğa bilimleri cinsinden gerçek bir bilim ve aynı zamanda bir üst tarihçilik olarak kabul edilmekteydi¹⁸.

Pozitivist sosyoloji bağlamında tarih ilmine bakış açılarını inceleyeceğimiz Ziya Gökalp, Necmeddin Sadık ve Bedî Nuri, konuya ağırlıklı olarak Durkheim sosyolojisi çerçevesinde yaklaşmışlardır. Adı geçen düşünürlerimiz, sosyolojiyi doğa bilimlerinin metodunu kullanarak kanun koyan ve topluma hâkim olma bilgisini

¹⁷ R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Ankara 2010, s. 184.

¹⁸ Doğa bilimleri, Pozitivizm ve tarih konusunda bakınız: Collingwood, *a.g.e.*, s. 184-192; Korlaeççi, *a.g.e.*, s. 11-23, 108-126; Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul 2010, s. 157-161; Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, İstanbul 2009, s. 346-353; Julien Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, Ankara 1997, s. 41-43, 59-65; Kubilay Aysevener, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 239-256; Kurtuluş Dinçer, “Tarihte Açıklama ve Anlama”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 257-269; Ayhan Bıçak, *Tarih Felsefesinin Oluşumu*, İstanbul 2004, s. 152-160, 180-186, 202-208.

veren bir bilim olarak tanımlamışlar ve tarih-sosyoloji münasebetleri konusunda pozitivist yaklaşımı tekrar etmişlerdir¹⁹.

Ziya Gökalp, sosyolojiyi “*ıçtimâî hâdiselerin tâbi olduğu kanunları taharri eden bir ilim*” şeklinde tanımlamaktadır²⁰. Necmeddin Sadık da “*ıçtimâiyât, ıçtimâî hâdiselerle bu hâdiselere hâkim olan kanunları tedkik eden ilimdir.*” demektedir²¹. Bu kısa ve net tanımların temelinde, doğa dünyası gibi zorunluluk ve düzenliliklerin geçerli olduğu bir toplumsal dünya tasarımı yatmaktadır. Necmeddin Sadık bu durumu, “*ıçtimâî hâdiseler de diğer tabiat hâdiseleri gibi tabiat dâhilindedir, yani bir intizam ve muayyeniyete tâbidir ve binaenaleyh kabil-i fehmdir.*” sözleriyle açıklamaktadır²². Sosyoloji ilminin kuruluşu ve gelişimi hususundaki görüşler ise özetle şöyledir:

Sosyoloji ilminin kurucusu Auguste Comte’dur. Fakat Comte’dan önce de Aristo, Hobbes, Rousseau gibi toplumsal hadiseler hakkında eserler kaleme alan çeşitli düşünürler olmuştur. Söz konusu düşünürler bir sosyolog gibi değil ideolog (fikriyâtçı) gibi davrandıkları için yazdıkları eserleri sosyoloji ilminin kapsamı içerisinde değerlendirmek mümkün değildir. Bu eserlerin temel eksikliği, toplumların nasıl oluştuğu değil nasıl oluşması gerektiği meselesi etrafında vücuda getirilmiş olmalarıdır²³. Doğa dünyasındaki düzenliliğe karşı tarih dünyasında görülen karışıklık, düzensizlik, keyfilik ve zıtlık, toplumsal olayların kanunlara değil de tesadüflere ve insanların iradelerine bağlı olduğu yönünde yanlış bir anlayış doğurmaktaydı. Bu anlayış çerçevesinde tarih ve toplum araştırmaları gereksiz görülüyor ve tarihî kanunlar yerine toplumu değiştirmenin yolu aranıyordu. Oysa sosyoloji, doğa dünyasında olduğu gibi toplumsal dünyada da bir takım kanunlar olduğu kabulü üzerine kuruludur²⁴. “*İçtimâî zümre ve hâdiselerin diğer hâdiseler ve*

¹⁹ Tarih ve sosyoloji ilişkisi konusunda bakınız: Mustafa Aksoy, “Sosyoloji ve Tarih İlişkisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 134, Şubat 1998, s. 22-26; Mustafa Aksoy, “Tarih ve Sosyoloji ya da Bir İmkân Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 501-519; İlber Ortaylı, “Tarih Nedir?”, *Türkiye Günlüğü*, S. 73, 2003, s. 16-18.

²⁰ Ziya Gökalp, *İlm-i İctimâ Dersleri*, Dersaadet 1329, s. 1

²¹ Necmeddin Sadık, “İçtimâiyât Nedir?”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 15.

²² Necmeddin Sadık, *a.g.m.*, s. 15.

²³ Bedî Nuri, “Hikmet-i İçtimâiyê”, *Envar-ı Ulûm*, Nu: 6, 1 Kanun-i Evvel 1324, s. 110. Yazı ufak değişikliklerle Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiyê Mecmuası’nın 5. sayısında da yayımlanmıştır. Ayrıca Gökalp, *a.g.e.*, s. 3-4.

²⁴ Bedî Nuri, *a.g.m.*, s. 110-111.

mevcutlar gibi kendi tabiât-ı mahsuslarından zarurî bir surette sâdir olmuş bir takım kanunlara tâbi olduğunu hissetmeden” önce sosyoloji ilmi doğamazdı²⁵. Toplumsal fenomenlerin de doğal fenomenler gibi kanunlara tâbi olduğu fikri 18. yüzyılda yerleşmeye başlamıştır. Montesquieu bu kanunların eşyanın tabiatından doğduğunu ifade etmiş, Condorcet ise insanlığın ilerlemesinin altında yatan nizam ve kanunları aramıştır. Fakat bu çabalar doğrudan doğa bilimlerinin metoduna dayanmadıkları için toplumsal hayatın kanunları hakkında bazı genel hususları aydınlayabilmştir. 19. yüzyılın başında Saint Simon ve öğrencisi Auguste Comte ile birlikte yeni bir aşamaya geçilmiştir. Comte ilimleri tasnif ederek yöntem birliği ilkesini belirlemiş ve toplumsal hâdiselerin başka hâdiselerle zorunlu bir ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir²⁶. Sosyoloji ilmi sayesinde “*maddiyât ve hayatiyât sahalarında olduğu gibi içtimâî hayat sahasında da lâ-yetegayyer kanunların nâzım ve muayyeniyet umdesinin hâkim olduğu tebeyyün etmiştir.*”²⁷ Bedî Nuri, Comte’un determinizm ilkesini “*her türlü şüpheden vareste, kesin bir kanun ve açık bir hakikat*” saymaktadır²⁸.

Görüldüğü gibi toplumsal dünyada da determinizmin ve değişmez kanunların geçerli olduğu kabul edilmekte ve sosyoloji doğa bilimlerinin modeline göre kurulmaktadır. Dolayısıyla sosyologların amacı ve görevi doğa bilimlerinin metodunu kullanarak, yani bir kimyager, bir fizikçi, bir biyolog gibi hareket ederek, toplumsal olayların sebep ve neticeleri arasındaki belirli ve değiştirilemez ilişkileri keşfedip toplumların oluşum ve gelişimini idare eden kanunları ortaya koymaktır²⁹.

Emile Durkheim, “Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları” isimli eserinde, toplumsal olgularla doğal olgular arasındaki farkı belirtmekte; ama toplumsal hâdiselerin bir nesne gibi araştırılmasını da ilke olarak koymaktadır³⁰. Gökalp’a göre de sosyolojinin metodu nesneldir³¹: “*İlim, maddî ve hayatî tabiâtlar karşısında nasıl*

²⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 5.

²⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 7-9; Nuri, *a.g.m.*, s. 111-112.

²⁷ Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 63.

²⁸ Bedî Nuri, *a.g.m.*, s. 112.

²⁹ Bedî Nuri, *a.g.m.*, s. 110-111.

³⁰ Emile Durkheim, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, İstanbul 1995, s. 35, 46, 53-54.

³¹ Ziya Gökalp, “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl”, *Millî Tettebbular Mecmuası*, C. 1, S. 2, Mayıs-Haziran 1331, s. 196.

*bir vaziyet alıyorsa, içtimâî tabiât muvacehesinde de aynı vaziyeti almalıdır.*³² Gökalp, Comte'un sosyolojinin diğer ilimlere ne kadar bağlı olduğunu göstermek için bu ilme sosyal fizik (tabiiyyat-ı içtimaiyye - physique sociale) adını verdiğini hatırlatır ve sosyologlar, doğa bilimlerinde geçerli olan tümevarım (istikrâ) usûlüyle genellemeler yapmalıdır der³³. Bu itibarla, *“hikmetçi, kimyacı, hayatiyâtçı; hikemî, kimyevî, hayatî hâdiseleri ne suretle tetkik ediyorsa içtimâiyâtçı da içtimâî hâdiseleri o suretle tetebbu eder; yâni onları yalnız tanımak ve izah etmek emelini takip eder.”*³⁴

Sosyoloji topluma hâkim olma bilgisini vermektedir. Doğa bilimleri nasıl doğa kanunlarını keşfederek insanoğlunun doğaya hâkim olmasının yolunu açıtırsa, sosyoloji de aynı yoldan ilerleyerek toplumsal dünyanın tâbi olduğu kanunları keşfetmek suretiyle topluma hâkim olmanın, dolayısıyla toplumsal değişimi kontrol altına almanın bilgisini verecektir. Maddî veya manevî herhangi bir varlığa tesir edebilmek için onun tâbi olduğu kanunları bilmek elzendir. Toplumlar da ancak tâbi oldukları kanunların bilinmesiyle değiştirilebilir. Sosyoloji bu kanunları keşfederek toplumlara keyfî bir surette müdahale edilmesinin önüne geçecek, *“tarihî tekâmülün”* daha iyi ve akıllıca idare edilmesini temin edecektir³⁵. Ziya Gökalp'ten ve İçtimâiyât Mecmuası'nın mukaddime kısmından yaptığımız iki alıntı bu hususta oldukça öğreticidir:

*“İçtimâî bir şeniyete tesir icrâ edebilmek için evvelâ (bu şeniyetin) tâbi olduğu kanunların keşfedilmesi sonra da bu kanunlara mütabaât edilmesi lâzımdır. Mühendisin maddî şeniyete müessir olabilmesi, onun kanunlarına muttali ve mutî olmasının bir neticesi değil mi? Tabibin hayatî şeniyete müessir olabilmesi fizyoloji ilminin keşiflerine vâkıf ve riayetkâr olması sayesinde değil midir?”*³⁶

“Bir cemiyet dâhilindeki müessesâtı ıslah ve tedavi etmek için bu müesseselerin mahiyetini, ne gibi kanunlara tâbi bulunduğunu bilmek

³² Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, s. 62.

³³ Gökalp, İlm-i İctimâ Dersleri, s. 9-11.

³⁴ Gökalp, a.g.e., s. 4.

³⁵ Nuri, a.g.m., s. 112-114. Gökalp, a.g.e, s. 11-12.

³⁶ Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, s. 61.

iktiza eder. Bacon'un âlem-i tabiî hakkında söylediği şey, içtimâî âlem hakkında da aynen kabil-i tatbiktir. İçtimâî bir heyete icrâ-i tesir edebilmek için bu heyetin muayyen kanunlarını bilmek lâzımdır. Bunu da içtimâiyât ilmi öğretir.”³⁷

İlk sosyologlarımızın tarih ve tarihçilik hakkındaki görüşlerine gelince, Gökalp toplumsal hâdiseler hakkındaki bilgilerimizi ilim (science) ve marifet (discipline) olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

“İlimin mevzuu umûmî ve mücerredir. İlim hangi mevcudu tedkîk edecekse, onun bütün fertlerini nazara alarak onları umûmî enmûzeclere (tipe) yani (nevilere ve cinslere) ircâ eder. Sonra da mukayese tarikiyle bunların tâbi olduğu umûmî ve mücerred kanunları arayarak meydana çıkarır. Marifetin mevzuu ise husûsî ve müşahhastır. Marifet bir cins yahut nev’i değil herhangi cins veya nev’e mensup yalnız bir tek mevcudu tedkîk ederek onun tâbi olduğu kaideleri arar.”³⁸

Gökalp’in ilim-marifet ayrımında tarih, marifet kısmına denk düşmektedir. Gerek Türk tarihi, gerekse diğer milletlerin özel tarihleri, Gökalp’e göre birer marifettir. Bütün milletlerin karşılaştırmalı tarihi ancak bir ilim olabilmektedir ki bu da sosyolojidir. Çünkü ilim teklerle ilgilenmemektedir, mukayeseli çalışarak bütün tekleri kanunlara bağlamaktadır³⁹.

Marifetler sadece bir milletin kurumlarını inceledikleri için genellikle millî bir özellik taşımaktadırlar. Yöntem olarak nesnel olmalarına rağmen tespit ettikleri kaidelere uymak mükellefiyet doğurduğu için normatif bir nitelikleri de vardır. “İçtimâî marifetler hem şeyî bir bilgi, hem de şeyî bilgelere müstenid bir sanat mahiyetlerini nefislerinde cem etmişlerdir.” Bu husus tarih için de geçerlidir. O bir yandan belgelere dayalı nesnel bir marifet, diğer yandan “terbiyevî ve normatif bir sanattır”. Bir millete ait bütün marifetlerin mukayesesiyle oluşan bir de “millî sosyoloji” vardır ki görevi millî kültürleri incelemektir. Bir marifet olarak millî

³⁷ “Mukaddime”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 5.

³⁸ Gökalp, *a.g.m.*, s. 68-69.

³⁹ Gökalp, *a.g.m.*, s. 68.

sosyoloji, sosyolojinin yapı taşıdır. Sosyoloji ilminin mukayeseli çalışabilmesi için millî sosyolojinin kurulmuş olması gerekmektedir⁴⁰.

Sosyoloji bir memlekette veya dönemde mevcut olan siyasî, hukukî, ahlâkî, iktisadî, dinî kurumların teşekkülünü incelemektedir. Gökalp'in tanımıyla “*mukayeseli tarih*”, Bedîî Nuri'nin ifadesiyle “*tatbikî ve kıyasî bir tarzda*” icrâ edilen tarihçilik, sosyolojinin bu meselelerin çözümünde kullanabileceği yegâne silahtır⁴¹. Sosyolojinin incelediği kurum ve olayların, çözmeye çalıştığı meselelerin hepsi geçmişte, yâni tarihte oluşmuştur. Dolayısıyla sosyoloji tarihî yöntemle hareket etmek mecburiyetindedir. İnceleme konusu olan bir kurumun hâldeki durumunu bilmek yeterli değildir, bu kurumun hangi unsurlardan meydana geldiğini de bilmek gereklidir. Toplumsal bir kurum, zaman içinde farklı unsurların “*tedricen ve zerre zerre birleşmesiyle*” vücuda gelmektedir. Bu noktada tarih, sosyoloji için bir tahlil aracı olarak görev yapmakta, mikroskobun tıpta oynadığı işlevi sosyolojide oynamak suretiyle sosyolojinin toplumsal kurumların zaman içerisindeki oluşum sürecini takip edebilmesini mümkün kılmaktadır⁴². Toplumsal bir olay, sadece tarih vasıtasıyla izah edilebilmektedir. Çünkü olayı doğuran sebepleri bulabilmek ve olaya etki eden unsurları tespit edebilmek için olayın vuku bulduğu zamana doğru gitmek icap etmektedir. Toplumsal bir meselenin çözümünde de aynı şey geçerlidir. Bir toplumun hâldeki meselelerinin, geçmişte oluşması sebebiyle çözüm için meselenin kaynağına giderek gelişme seyrini takip etmek gerekmektedir⁴³.

Necmeddin Sadık, sosyolojinin tarih felsefesinden doğduğunu belirtir; bu iki disiplin de toplumsal olayları açıklamak üzere kurulmuştur. Fakat bugünkü sosyoloji ile tarih felsefesi arasında bir uçurumun oluştuğunu da ilâve eder. Tarih felsefecileri birer ideolog gibi hareket ederek tarihî gerçekliği araştırmak yerine bilakis onu keyfî bir surette bertaraf ederek insanlığın yürüdüğü gayeyi ve bu gayeye giden zarurî aşamaları tayin etmekle meşgul olmaktadırlar. Tarih felsefesi müfrit derecede genel kanunlar vaz' ederek, tarihî gerçekliğin büyük kısmını ve sosyolojinin asıl konularını

⁴⁰ Gökalp, *a.g.m.*, s. 70.

⁴¹ Bedîî Nuri, “Hikmet-i İctimâiye”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, S. 5, Mayıs 1325, s. 101. Gökalp, *İlm-i İctimâ Dersleri*, s. 32.

⁴² Gökalp, *a.g.e.*, s. 32-34; Nuri, *a.g.m.*, s. 101-102.

⁴³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 34-35; Nuri, *a.g.m.*, s. 103-104.

ilmin dışında bırakmaktadır⁴⁴. Tarih felsefecilerinin izahlarını fazlasıyla genel bulan Necmeddin Sadık, tarihçilerin usûlünü ise fazla özelleştirici olmakla tenkit etmektedir. Sadece bir topluma ve belirli bir döneme yoğunlaşan tarihçi, doğal olarak incelediği toplum ve hâdiselerin nev-i şahsına münhasır olan özelliklerini aramakta, mukayese ve genellemelerden kaçınmaktadır. Genel kanunlar olmadığını düşünen tarihçilere göre toplumsal müesseseleri ve tarihî hâdiseleri kendi özel şartlarından ayırmak mümkün olmadığı için bunların hepsi biricik ve tektir. Filozoflar ve psikologlar bütün insanlık için geçerli teoriler inşa etmeye çalışırken, tarihçiler belli bir toplumun belli bir dönemdeki özgünlüğünü göstermeye çabalamaktadırlar⁴⁵. Oysa sosyolojinin metodu tarih felsefesinden de tarihten de farklıdır. Sosyolog, tarih felsefeci gibi sadece genelliklerle ilgilenmez, genel ve özel ayırmaksızın bütün toplumsal hâdiseleri bir tarihçi kadar teferruatıyla ele alır fakat tarihçi gibi bu hâdiseleri sadece tarif ve tasvir etmekle yetinmez, derinlemesine tahlil etmeye ve hâdiseler arasındaki münasebetleri bulmaya çalışır. Sosyolojik yöntem, toplumsal bir hâdisenin sebebini hâdisenin dışında arar, yani toplumsal hâdiseleri başka toplumsal hâdiselerle açıklar ve bu suretle hâdiseler arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini, sosyoloji diliyle kanunları bulmak ister⁴⁶.

Ziya Gökalp ve Bedî Nuri, sosyolojinin büyük ölçüde özel bir tarih muhakemesinden ibaret olduğu kanaatindedir. Aslında tarihçiler de toplumsal hâdiseleri incelemektedirler. Fakat sadece belli bir toplum veya zaman dilimi dairesinde hareket ederek tekilliklerle işigâl etmektedirler. Sosyologlar farklı olarak bütün toplumlar için geçerli olacak genellemeler ve kanunlar bulmaya çalışmaktadırlar. Onlar herhangi bir toplumsal olgunun herhangi bir toplum veya dönemdeki durumuyla doğrudan ilgilenmezler. Bir toplumsal olguyu kanunlara bağlayabilmek için ihtiyaç duydukları malzemeyi tarihçilerden alırlar. Sosyoloji mukayeseli bir yöntemle sahip olduğu ve bütün toplumlar için geçerli kanunlar bulmak istediği için tek bir toplumun veya dönemin sınırları içerisine kapanamaz⁴⁷. Necmeddin Sadık, sosyolojinin mukayeseli usûlü karşısında tarihin usûlünü

⁴⁴ Necmeddin Sadık, "İçtimâiyât Bir İlim midir?", *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 97-100.

⁴⁵ Sadık, *a.g.m.*, s. 100-101.

⁴⁶ Sadık, *a.g.m.*, s. 102-106.

⁴⁷ Gökalp, *a.g.e.*, s. 35-37; Nuri, *a.g.m.*, s. 104-105.

sınırlı/dar bulmaktadır. Bu usûl ile farklı toplumlardaki benzer müesseselerin sebepleri anlaşılamayacağı gibi herhangi bir özel hâdise de doğru bir şekilde izah edilemez. Çünkü tarihçiler, tek ve özel bir hâdiseyi bir başka tek ve özel hâdiseye açıklamaya kalkarak, toplumsal hâdiselerde sebep-sonuç zincirini tamamen keyfî bir surette ve sadece kronolojik düzeyde oluşturmaktadırlar. Oysa bu şekilde kurulmuş sebep-sonuç münasebetleri, tümevarım yönteminin mukayeseli bir çalışma istemesi hasebiyle zarurî ve aklî değil, tahminî/sezgisel ve keyfidir⁴⁸. Bununla birlikte Ziya Gökalp ve Bedî Nuri, tarih ve sosyolojinin giderek birbirine yakınlaştığını, ileride tarih ve sosyoloji arasında bazı ufak farklar kalacağını düşünmektedirler. Bir sosyolog, genellemelerinde başarılı olabilmek için hâdiseleri en az bir tarihçi kadar titiz incelemek, bir tarihçi de hakikati bulmak için sosyolojinin neticelerinden faydalanmak mecburiyeti karşısında kalmaktadır⁴⁹.

Gökalp, ilerleyen yıllarda tarihin ilmîliği konusundaki görüşlerini kısmen tadil etmiştir. Tarih metodolojisine dair Küçük Mecmua'da yayımladığı bir dizi makale, Gökalp'in özellikle tarih ve sosyolojinin yakınlaşması hususundaki düşüncelerinin vuzuha kavuştuğunu göstermektedir. “Şeyî tarih (objektif tarih)” ve “millî tarih” ayrımı yaparak, şeyî tarihe müstakil bir ilim vasfı tanımasa bile aslında onu bir sosyoloji hâline getiren ilmî yöntemine vurgu yapmıştır. Tahlil ve terkip aşamalarından oluşan bu yöntem, tarihe ilmîlik statüsü kazandırmakta ve özellikle terkip aşaması tarihi sosyolojiye, dolayısıyla ilme yaklaştırmaktadır⁵⁰.

2. Doğa Bilimlerinin Usûlü, Evrim Teorisi ve Tarih

Toplum bilimlerinin, hususen tarihin, doğa bilimlerinin modeline göre kurulması gerektiğini ileri süren tabiâtçı ve pozitivist görüşler, Osmanlı tarih düşüncesinde de karşılık bulmuştur. Satı, “*hayat bir mücadeledir*” sözleriyle başladığı bir konferansta içtimâî, felsefî ve edebî bilimlerin, ancak doğa bilimlerinin yardımıyla gerçek birer bilim vasfını kazanabildiğini, doğa bilimlerinin araştırma usûllerinin toplum bilimlerinde ciddi değişiklikler hâsıl ettiğini söylemiştir. Satı için

⁴⁸ Sadık, *a.g.m.*, s. 101-102.

⁴⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 37; Nuri, *a.g.m.*, 105. sayfadaki dipnot.

⁵⁰ Çalışma dönemimizin sınırları dışında kalması sebebiyle bu makaleler hakkında kısaca malumât vermekle iktifa ettik. Ziya Gökalp, “Tarih İlim mi Yoksa Sanat mı? ”, *Küçük Mecmua*, S. 11, 14 Ağustos 338, s. 15-16; Ziya Gökalp, “Tarihte Usûl”, *Küçük Mecmua*, S. 12, 21 Ağustos 338, s. 12-15.

doğa bilimleri “*tetkik, mukayese, tasnif, tecrübe, istintac ve istidlâl*” demektir. Bu açıdan zihni “*dikkat ve mukayeseye, tecrübe ve muhakemeye*” alıştıran doğa bilimleri, “*terbiye-i fikriyenin*” de en esaslı unsurudur⁵¹. Suad Muhtar’a göre tarih zaten konusu itibariyle botanik, zooloji, fizik gibi bir doğa bilimidir. Çünkü tarihin konusu, insanların ve toplumların geçmişteki eylemleri ve durumlarıdır. Bu sebeple tarihçi, doğa bilimlerinin araştırma metodunu, yâni tecrübî (ampirik) usûlü kullanmalıdır⁵². Muhtar, Gabriel Monod’a istinat ederek, özelden genele, tekilden tümele geçilerek mâzinin bütün karanlık noktalarının aydınlatılması ve bu suretle “*mükemmel ve tamam tablolar*” meydana getirilmesi lüzumundan bahsetmektedir⁵³. Tarihî olgu ve olaylar zamana, muhite, ırk ve cemiyetlere göre mütalaa edilmelidir. Tarihçi, bu mütalaa sürecinde sadece hakikati bulmak endişesiyle hareket etmeli ve doğa bilimlerinin usûlünü benimsemelidir⁵⁴. Nizameddin Ârif ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir bilim hâline gelmeye başlayan tarihin, tarih felsefesinin “*istikraî usûlünü*” (tüme varım) kullanarak tarihte sebep ve kanunlar aramaya başladığını ve bu suretle bir menakıbnâme ve destan olmaktan kurtularak “*tahlil ve terkib gibi intikadî usûllere geniş bir saha-i tatbik olduğunu*” yazmaktadır⁵⁵.

Satı, Suad Muhtar ve Nizameddin Ârif beylerin düşüncelerine hâkim olan bilim anlayışı, doğa bilimlerinin sağladığı tarafsız ve kesin bilgiye duyulan güvenden neşet ediyordu ve Osmanlı aydınları bu güveni geniş ölçüde paylaşıyorlardı. Kaygıları güvenilir ve kesin bilgiyi tarihte de elde etmektir. Bunun yolu ise doğa bilimlerinin yöntemini tarihe ve topluma tatbik etmekten geçiyordu. Çağdaş bilimin vasıflarını, “*tarafsız, müspet (pozitif) ve tecrübî (ampirik)*” şeklinde sıralayan bir başka Osmanlı düşünürü, Celâl Nuri, bilimin yeni bir evren tasavvuru yarattığını, dünyayı evrenin, insanı ise doğanın merkezi kabul eden iki “*hurafeyi*” yıkararak bugünkü saygın konumunu kazandığını belirtir⁵⁶. Burada bizi ilgilendiren kısım, çağdaş bilime izafe edilen vasıflar ile insan merkezli doğa tasavvurunun yıkıldığı görüşüdür. Celâl Nuri özetle şöyle der: İnsana tabiatüstü hatta ilâhî bir mahiyet veren

⁵¹ Satı, “Ulûm-ı Tabiiye”, *Envâr-ı Ulûm*, Sene: 1, Nu: 1, 28 Ağustos 1324, s. 11.

⁵² Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu:9, Teşrîn-i Sâni, 1326, s. 783.

⁵³ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 779-780.

⁵⁴ Suad Muhtar, *a.g.m.* s. 779-780.

⁵⁵ Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 344.

⁵⁶ Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl*, C. 1, İstanbul 1331, s. 122, 124.

eski doğa ve insan tasavvuru, doğanın dışında konumlandığı insan ile cansız varlıklar, bitkiler ve hayvanlar arasında herhangi bir ilgi ve ilişki kurmamaktaydı. Antropoloji, biyoloji, anatomi, fizyoloji, paleontoloji bilimleri ve özellikle Lamarck, Owen, Goethe ve Darwin'in çalışmaları, insanın doğa ve hayvanlar âlemindeki yerini ortaya çıkarmış ve jeoloji de “*hurâfât-ı İsrailiye*” adı verilen “*tekvîn ve âfât nazariyelerini*” çürütmüştür. Bu gelişmeler bilimi yegâne bilgi kaynağı hâline getirerek, metafiziği bilimin dışına çıkarmıştır⁵⁷.

Doğa bilimlerine karşı duyulan bu inanç, bilimde sekülerleşmeyi, tarihin ve toplum bilimlerinin doğa bilimlerinin yöntemine göre kurulmasını, evrim teorisinin tarihe tatbik edilmesini ve tarihe doğayı esas alan daha geniş bir zaviyeden bakılmasını doğurmuştur. Bilimin dışına çıkarılan metafizik, bir bilim hâline gelmeye başlayan tarihin de dışına çıkarılıyor, tarih yazımı bu suretle sekülerleşiyordu. Bu hususu yine Celâl Nuri ile devam ederek şöyle örneklendirebiliriz:

Celâl Nuri'ye göre gerek doğa dünyasını, gerekse onun küçük bir safhası hükmünde olan beşer dünyasını idare eden kanunların pek azı, ancak ikinci derecede addedilebilecek kanunlar (kavânîn-i tâliye) bilinebilmektedir. İnsanoğlunun aslî kanunları, yani “*hakaik-i eşyayı, âdet-ullahı, hikmet-i samedâniyeyi*” bilebilmesi imkân haricindedir. Çünkü akıl, “*ebedî ve ezeli bir meçhuliyet ile örtülü olan kavânîn-i asliye yâni hakaik-i eşyâ ile kuşatılmış olup kendi fevkine urûc ve hurûc etmeden bu hakikâtleri anlayamaz.*”⁵⁸ Böylece pozitivist bilim telakkisine uygun olarak ilk sebepleri bilimin dışına çıkaran Celâl Nuri, bu aslî kanunların bilinmesi durumunda mâzi, hâl ve istikbâlin keşfedilmiş olacağını, fakat insanoğlunun sadece çok basit şeyleri bilebildiğini, hatta bunların bile objektif olmayıp astronomide Kopernik, Kepler, Newton tarafından bulunmuş bazı kanunların tenkide uğradığını ekler ve tarih konusunda şöyle der:

“Kavânîn-i tarihiye ve içtimâiyeye gelince; beşer binnisbe yeni ve ona taalluk eden fenler ondan daha yeni olduğundan bunların istihrâcı

⁵⁷ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 124-134.

⁵⁸ Celâl Nuri, “Tarih Usûllerine Dair”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 1, C. 2, Nu: 34-3, Eylül 1917, s. 133.

henüz bize müyesser olamamıştır. Hipokrat zamanında fenn-i tıb her ne idi ise Mommsen asrında da tarih o derecede ibtidâidir. Netice olarak tabiî kanunlar, ıstılâh-ı naklisi ile âdet-ullah, hikmet-i samedâniye, mechûl olduğu için tarihî hâdiselerin arkasında bir hikmet tasavvur edip tarihi o hikmet nokta-i nazarından muhakeme ederek yazmak, ilmî açıdan ciddiyetsizliktir, haddini bilmezliktir, ıstılâh-ı dinîsi ile küfürdür.”

Eski tarihlerde, daima bir hikmet tasavvur eden kalem erbabı, hâdiselere tabiatüstü bir bakış açısıyla yaklaşmış, dolayısıyla iddialarını ispat için ya olayları tahrîf etmiş ya da kasıtlı olarak bazı noktaları unutmak veya abartmak yoluna gitmişlerdir⁵⁹. Celâl Nuri misâl olarak Bossuet, Montesquieu ve Hammer üzerinde durmuştur. “*Tarih-i Kevnî Üzerine Nutuk*” isimli meşhur eserinde büyük bir tarihçi olduğunu gösteren Bossuet’in, tarihî hâdiseleri yüksek bir bakışla görerek bazı tabiî kanunları istidlâl edebildiğini ve bir tarih felsefesi meydana getirebildiğini fakat tarihi “*hikmet-i Nasrânîye*” ile açıkladığını ifade etmektedir. Bossuet’in, Adem’den Papa 11. Innocent’e kadar geçen bütün tarihi Hıristiyanlık hikmeti ile açıklamasını ve Protestanlar, Yahudiler ve dinsizler aleyhinde bolca tarihî deliller öne sürmesini tenkit etmektedir⁶⁰. Hammer Tarihi için ise “*değeri inkâr edilemeyecek büyük bir vesikadır*” demektedir. Ancak Hammer’in “*Müslüman veya Hristiyan’dan birini tercih etmedim*” şeklindeki beyânına rağmen eserinde bütün tahkîr edici kelimeleri Müslümanlar ve Türkler için kullanmış olması aslında eserini bir Katolik hikmeti çerçevesinde vücuda getirdiğini göstermektedir. Hammer, Türk tarihinde özellikle mezalimi görmüştür. Oysa “*tarih Katolik değildir. Bir Budî hendese fenni, bir Brahmanî hesap fenni, bir Protestan elektrik fenni olamayacağı gibi bir Yahudi veya Nasranî tarihi de olamaz.*” Laboratuvarında çalışan bir ilim adamı gibi tarihçi de bütün önyargılardan soyutlanmalıdır⁶¹. Montesquieu’nun durumu farklıdır. O, “*Romalıların Büyüklüğünün ve Çöküşünün Sebepleri Hakkında Mülâhazalar*”, isimli kitabıyla, ilk defa olmak üzere “*cereyan-ı vakayide evvelden düşünülmüş bir faraziye üzerine bina-i muhakeme müeddâsını*” ve “*kavanin-i tabiiye ve hikmet-i Nasraniyeye*” tanınan rolü ortadan kaldırarak, tarihin tarihinde önemli bir yer edinmiştir.

⁵⁹ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 133.

⁶⁰ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 134.

⁶¹ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 135.

Montesquieu hiçbir tabiatüstü kuvveti tarihe müdahil ettirmeyerek, tarihi doğa bilimleri gibi mütalaa etmiştir. Kısacası Celâl Nuri, tarihin anlamaktan aciz olduğumuz hikmetler ile muhakeme edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Meselâ Osmanlıların yükselişi ve çöküşü, ilahî bir hikmet ile değil açıklanması mümkün doğal sebeplerle gerçekleşmiştir.⁶².

Celâl Nuri, “*Darwin, tekâmül nazariyesiyle tabiatı örten bir perdeyi kaldırmıştır.*” demektedir⁶³. Fakat yukarıdaki metinlerde de gördüğümüz üzere evrim teorisinin etkileri doğayla sınırlı kalmamıştır. Collingwood’un deyimiyle Darwin’in evrim ve doğal ayıklama teorisi, “*tarihin pozitivistlerce doğaya indirgenişinin, doğanın kısmen tarihe indirgenmesiyle sınırlandırılması*” anlamına geliyordu ve evrim kelimesi artık hem tarihî hem de doğal ilerlemeyi kapsayacak genel bir terim hüviyetine bürünüyordu⁶⁴. “Tekâmül, tekâmül-i tedricî, derece-i tekâmül, tekemmül, yaşam mücadelesi” gibi kavramlara, tarih metinlerinde de tesadüf edilmeye başlanıyordu.

Ahmed Şuayb, tarihçiliğin 20. asırdaki durumunu ele aldığı bir makalesinin “*tetebbu-ı tarihte ilmî usûller*” bahsinde, “*tekâmül ve merbûtiyet*” kanunlarını “*iki vukuf-ı mühim*” şeklinde takdim etmekte ve bu esasların beşerî bilimlere tatbik edilmesiyle söz konusu alanlardaki bilgilerin büyük ölçüde değiştiğini yazmaktadır⁶⁵. Örnek olarak evrim kanununun, toplumların ele alınış tarzını tamamen farklı bir şekle sokarak, dünyada ve canlılarda meydana gelen değişmelerin ani ve şiddetli inkılaplar ile değil, küçük bir tohumun büyük bir ağaç olması gibi hissedilemeyecek derecede yavaş değişimler ile vücuda geldiğini göstermesinden bahsetmektedir: “*Gerek mevcudât-ı zî-hayatta gerek cemiyât ve itikadiyâtta tebeddülât-ı amîka pek tedrici, pek ağırdır. Yüksek şekiller çıkmazdan evvel mevcudât ve eşyâ daima bir silsile-i eşkâl-i mutavassıttan geçmiştir.*” Kısacası her yerde “*kanun-i tekâmül ve merbutiyet*” vardır⁶⁶. Benzer düşüncelere sahip olan Suad Muhtar da konuya temas etmektedir. Ona göre her şey gibi tarihî olay ve olgular da “*tekemmül-i tedricî*

⁶² Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 134.

⁶³ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 134.

⁶⁴ Collingwood, *a.g.e.*, s. 187.

⁶⁵ Ahmed Şuayb, “Yirminci Asırda Tarih”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, C. 1, Nu. 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324, s. 19.

⁶⁶ Şuayb, *a.g.m.*, s. 19-20.

kaidesi”ne tâbidir ki bunlar uzun bir süreç içerisinde, önceki olay ve olgularla ilişki içerisinde meydana gelir. Toplumların tarihî gelişmeleri de bu kaideye uygun olarak vuku bulmuştur. Tarihte ani değişimler yoktur. Bazen aniden ortaya çıkmış gibi gözükten olay ve değişimlerin kökleri, aslında daha önceki olaylara bağlıdır. Muhtar, Fransız İhtilâli’ni misâl gösterir ve İhtilâl’in 16. Louis’in kötü idaresinden neşet etmediğini, uzun zamanlardan beri devam eden olayların saikiyle meydana geldiğini, bu gibi inkılâpların etkilerinin de zannedildiği gibi birden bire değil tedricî bir surette ortaya çıktığını savunur⁶⁷. Türklerin millî uyanış sürecinde bir Lamarck’ın, bir Darwin’in eksik olduğunu iddia eden Doktor Edhem Necdet de mâzinin karanlık devirlerinde ilk Türk tiplerini bularak bunların tarihteki gelişimini takip edecek evrimci tarihçilere ihtiyaç olduğundan bahseder⁶⁸.

Tarihin doğaya, doğanın da tarihe indirgenerek tarih ve doğa dünyalarının hemhâl kılınması ve insan merkezli evren ve dünya tasavvuru yerine, insanı diğer canlı ve cansız varlıklarla ilişkilendirmek suretiyle uzun ve yavaş bir evrimsel sürecin bir merhalesi gibi telâkki eden yeni bir doğa tasavvurunun ortaya çıkışı, yüzbinlerce yılla ifade edilen büyük doğa tarihi içerisinde ancak 6-7 bin yıla erişebilen insanlık tarihinin biraz küçümsenerek tarihe daha geniş bir pencereden bakılmasını beraberinde getirmiş; jeoloji, paleontoloji, antropoloji ve arkeoloji gibi bilimleri ön plâna çıkarmıştır. Söz konusu bilimler gösteriyordu ki “*tarih pek yeni bir şeydir, dünyanın mâzisi pek daha gerilere gider. İnsanın tarih öncesi hayatı, tarih sonrası hayatından çok daha uzundur.*”⁶⁹

Efdaleddin Bey’e göre, geçmiş hakkındaki haberlerin noksan olması sebebiyle geçmişe ait bilgimiz de noksandır. Evvelâ insan dışındaki varlıkları dikkate almayan tarih, sadece beşeriyete münhasır kalmaktadır. İkinci olarak beşer tarihinin de ancak çok küçük bir kısmı bilinebilmektedir. Tarih öncesi zamanlara ait yazılı kaynaklar yoktur. Tarihî dönemlerde de sadece medenî toplumlara ait vakalar intizamsız ve eksik bir şekilde zapt edilebilmiştir. Bu durumda bir tabiat tarihi olmayan, dört ila altı bin senelik küçük bir zaman dilimini kapsayabilen, bu zaman

⁶⁷ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 783.

⁶⁸ Doktor Ethem Necdet, “Hayat Emareleri”, *Türk Yurdu*, S. 53, 24 Teşrin-i Sâni 1329, s. 93.

⁶⁹ Celâl Nuri, *a.g.e.*, s. 129-130, ayrıca bakınız: Şuayb, *a.g.m.*, s. 19.

içerisinde beşeriyetin sadece muntazam ve medenî toplumlarının tarihinden ibaret kalan, bu vakaların da ancak çok küçük bir kısmını yani insanların eğilimlerine, kabiliyetlerine, ihtiyaçlarına, anlayışlarına göre seçip kaydedebildiklerini havi olabilen tarih, noksandır. Konusu “*akvâm ve milelin hâdisât-ı siyasiye ve ahvâl-i içtimâîleri*” olan tarih, toplumların geçmişteki siyasî faaliyetlerini ve içtimâî yapılarını inceleyen bir ilim diye tarif edilmekte ve yukarıda izah ettiğimiz sebeplerle eksik addedilmektedir. Efdaleddin Bey, sanki tarihe daha geniş bir pencereden, tabiât tarihi penceresinden bakmakta ve tabiât tarihinin küçük bir parçası hükmündeki beşer tarihini hafiften küçümser gibi görünmektedir⁷⁰. Benzer düşüncelere Suad Muhtar’da da tesadüf etmekteyiz: “*Beşeriyetin tekemmül ve teşekkül-i tarihisi binnisbe yakın bir zamanda nazar-ı itibara alınarak malûm olmuştur.*” İnsanlar tarihten önce uzun bir dönem yaşamışlardır. Bu döneme dair bilgiler, keşfedilmiş bazı maddî kalıntılardan ibarettir. Tarih, insanoğlunun fikrî gelişmesine paralel olarak bazı önemli bilgileri önce taş, maden ve tahta, sonra parşömen ve papirüslerin üzerine yazmasıyla başlamaktadır ki sadece 6-7 bin senelik bir zaman diliminden ibarettir. Bu zaman diliminin ilk birkaç bin senesine ait kayıtlar çok az olduğu için tarihin ancak son üç bin senelik dönemi kısmen bilinebilmektedir. Fakat tarihin sınırlılığı sadece zaman plânında değildir. İnsanlığın çok az bir kısmından bahsedebilen tarih, mekân plânında da “*tahdîd ve taksîr*” edilmiştir, çünkü bir tarihe sahip olabilmenin şartı bir medeniyete sahip olmak olduğu için tarih, sadece medenî toplumların mâzisini ihtiva edebilmektedir. Hâl böyle olunca tarihçi “*pek mahdud ve son derece dar bir daire dâhilinde*” hareket etmek mecburiyetinde kalmaktadır⁷¹.

Tarihin bağımsızlığı konusuna geçmeden önce bu bahsi ana hatlarıyla toparlayacak olursak; toplum bilimlerini ve tarihi, doğa bilimlerinin epistemolojik modeline göre kurmaya çalışan pozitivist bilim anlayışı, II. Meşrutiyet dönemi tarih düşüncesini de etkilemiştir. Bu anlayış doğa bilimlerinde elde edilen kesin ve tarafsız bilgiyi tarih ve toplum alanında da elde etmek, bu yolla doğada olduğu gibi tarihte de var olduğu sayılan kanunları keşfederek tarihî sürece ve topluma hâkim olmak arzusundan neşet ediyordu. Doğa bilimlerinin metodunu kullanarak tarihî kanunları

⁷⁰ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 1, 1 Şubat 1324, s. 62-63.

⁷¹ Suad Muhtar, *a.g.m.*, s. 779.

keşfetmek isteyen pozitivist sosyoloji, tek ve özel olaylarla ilgilenen, mukayeseli çalışmayan, doğa bilimlerinin tümevarım usûlünü kullanarak genellemelere ve kanunlara ulaşmayı reddeden tarihi bir bilim olarak kabul etmiyordu. Bu durumda bir tür üst tarihçilik konumundaki sosyolojiye malzeme toplamaktan başka bir iş göremeyen tarihin, ancak doğa bilimlerine ve sosyolojiye yaklaştığı ölçüde bir bilim olabileceği iddia ediliyordu. Döneme hâkim olan bu anlayış, sistematik bir şekilde olmasa da değişen şiddetlerde tarihçilik üzerine kalem tecrübesinde bulunan aydınlar ile tarihçiler nezdinde de karşılık bulmuştur. Doğa bilimlerinin tarihe en sert müdahalesi, evrim teorisinin tarihe tatbik edilmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece tarih-doğa ayrımı ortadan kaldırılarak, tarih doğanın bir parçası hâline getiriliyor ve tarih büyük doğa tarihinin içine yerleştiriliyordu. Neticede “tekemmül”, “tekâmül”, “tedricî tekâmül”, “yaşam mücadelesi” gibi kavramlar evrim teorisinden tarihe ithal ediliyor, tarihî süreç bu kavramlar üzerinden okunmaya başlıyordu.

3. Tarihin Bağımsızlığı

İlmî tarih konusunda tarihin bağımsızlığını ve doğa bilimlerinden farklılığını savunan ikinci bir yaklaşımın varlığından bahsetmiştik. Osmanlı dünyasında bu yaklaşımın en önemli ve belki de kayda değer tek temsilcisi Köprülüzâde Mehmed Fuad’dır. Köprülüzâde pozitivist sosyolojiye, Darwinizme ve tarihi doğa bilimlerinin modeline göre kurmaya yönelik bütün tabiâtçı görüşlere tenkitler yöneltmiştir.

Köprülüzâde pozitivist sosyoloji konusunda “*Comte, sosyoloji ile tarihin hudutlarını birbirine tamamiyle karıştırmıştır*” demektedir⁷². Comte’un statik ve dinamik sosyoloji ayrımına uygun olarak statik kısmın sosyolojiye, dinamik kısmın ise tarihe bırakılmasına yönelik görüşlerin ise ne tarihçiler ne de sosyologlar tarafından kabul edileceğini, çünkü statikten ibaret bir sosyolojiyi sosyologların, sınırları tahdit edilmiş bir tarihi ise tarihçilerin arzu etmeyeceğini belirtmektedir. Meselâ Seignobos ve Langlois gibi tarihte genellemelere karşı çıkan tarihçiler, bu meselelerin üzerinde durmak bile istememektedirler⁷³. Köprülüzâde, evrim teorisine ve sosyal Darwinizme de Bergson’un “*yaratıcı tekâmül*” teorisiyle karşı çıkmaktadır.

⁷² Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl: 1, S. 1, Teşrin-i Sâni 1329, s. 6.

⁷³ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 8-9.

Darwin'in teorisi Spencer ve Marx tarafından toplum bilimlerinde hâkim kılınmıştır. Tarihe ilmî bir mahiyet kazandırmak için evrim kavramını tarihe tatbik etmek isteyen yeni tarihçiler de toplumların gelişme tarihlerinde ani hareketlerin değil tedricî bir değişimin hüküm sürdüğünü iddia etmişlerdir. Fakat bilim ve felsefedeki yeni gelişmeler “*tedricî tekâmül*” teorisini sarsmıştır. Köprülüzâde hem organizmacı görüşlere hem de Darwin'in evrim teorisine şüpheyile yaklaşmaktadır⁷⁴.

Yeni tarihçilerin tarih araştırmalarına ilmî bir nitelik vermek için doğa bilimlerinin usûllerine başvurduklarını ifade eden Köprülüzâde, doğa bilimlerinin somut ve tahlil edilebilir olguları ele aldığını, bu olguların müşterek noktalarını bularak genellemeler yaptığını ve en nihayet kanunlara ulaştığını belirtiyor. Doğa bilimlerinde faydalı neticeler veren bu usûl, acaba tarih araştırmalarında da kullanılabilir miydi? Soruya olumlu cevap veren “*tecrübî usûl taraftarlarının*” görüşlerini şöyle özetlemektedir:

*“Bugünkü tarih, ulûm-ı hikemiye ve tabiiye gibi ilmî bir mahiyeti haizdir; çünkü mevzuu efrad ve cemiyyatın mâzideki efâlidir ki bunlar da hakiki, gayri mücerret vakalardır, yalnız bu vakalar mâzide geçmiş olduğu cihetle onları doğrudan doğruya değil, o zaman bıraktıkları maddî veya manevî izlerin yani vesikaların tahlil ve tevâliyle anlarız. Tarih mâzideki hâdiselerin namütenahi tenevvü'ü arasında yine az çok müşâbeheler, mümâseletler, hatta sabit münâsebetler bularak münferid vakayii zümrelere, heyetlere tefrik ve onlardan netayic-i umûmiyye istihrac eder. İctimâî hâdiselerin teselsülünde birçok revabit-ı tevâlî ve teâkub mevcuttur ki vazih bir katiyetle daima tekerrür ederek, münferid vakaların umûmî sebeplerle izahını daire-i imkâna sokar.”*⁷⁵

Bu muhakemelerin ilk bakışta doğru ve mantıklı görüldüğünü teslim eden Köprülüzâde, bir tarihçiden ziyâde sosyolog gibi düşünmeye meyilli olduğunu itiraf ettiği hâlde, söz konusu düşünceleri yanlış bulmaktadır. Tarihi doğa bilimlerine benzetmek, tarih için faydalı değil zararlı olacaktır. Mâziyi olduğu gibi yaşatması

⁷⁴ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 10-13; Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Ümit ve Azîm”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, S. 32, 24 Kânun-i Sâni 1328, s. 140-142.

⁷⁵ Köprülüzâde, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, s. 13-14.

gereken tarihçi, eğer işe yanlış hareket noktalarından başlarsa, tarihî gerçekleri hayâl gücünün oyuncağı yapar ve ilim adına bir hayâl ürünü meydana getirir. Köprülüzâde, doğa bilimleri ile tarih (manevî ilimler) arasında kesin bir ayırım koymaktadır. İnsanı ve insana ait işleri konu edinen manevî ilimleri, doğa bilimlerinin dar ve basitleştirici usûlüyle çalışmaya zorlamak ilmin ruhuyla bağdaşmamaktadır. İyi bir tarihçi doğa bilimlerinin usûlünü değil bu bilimlere hâkim olan ilmî ruhu almalıdır⁷⁶.

Köprülüzâde, tarihî doğa bilimlerinin epistemolojik modeline göre kurmaya yönelik düşünceleri, “*tarihin müfrit ilmî telakkisi*” şeklinde tanımlamaktadır. Söz konusu düşünceler, eski tarih okuluna karşı ilmî bir tepki olarak doğmuştu. Ancak sosyolojinin gelişme süreciyle iç içe geçmiş olması da göstermektedir ki bu hareket, doğrudan tarihçiler tarafından değil, tarihçilerin küçümseyerek baktığı tarih felsefecileri tarafından başlatılmıştı. Vico, Nordau, Herder, Marx, Comte, Gaston Richard, Louis Bordeaux, Stuart Mill, Albert Sorel, Tarde, Fustel de Coulanges, Gabriel Monod, Seignobos gibi düşünür ve tarihçilerin konu ile ilgili görüşlerine değinen Köprülüzâde, tarihte determinizm ile ilgili şüphelerini serdetmekte, tarih ile sosyoloji arasındaki farklara işaret etmekte, tarihî olay ve olguların doğal olay ve olguların basitliğine indirgenemeyeceğine dikkat çekmekte ve tarihte istatistikî usûlün kullanılmasına mesafeli durmaktadır⁷⁷. Köprülüzâde, her bilim dalının, kendi konusuna uygun usûller koyabilmesini savunmaktadır. Çünkü müstakil bilim dalları ancak kendilerine mahsus usûllerin kullanılması ile teşekkül edebilmektedir. Tarih ve diğer toplumsal bilimler, doğa bilimlerinin modeline göre teşekkül edemeyecekleri için yüzeysel benzerliklerden hareket ederek, onlara doğa bilimlerinin basit usûlleri zorla kabul ettirilmemelidir⁷⁸.

Tarihin bağımsızlığı hususunda Köprülüzâde ile benzer bir yaklaşıma sahip olan Emin Ali de, “*tarih, beşerî marifetler arasında mevkiini henüz vuzuh ile almamıştır*” demektedir ve biyolojinin ilim olup olmadığına dair hiçbir münakaşaya tesadüf edilmediği hâlde, tarihin ilim mi yoksa sanat mı olduğu yolundaki

⁷⁶ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 14.

⁷⁷ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 14-20.

⁷⁸ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 3-4.

tartışmaların ciltler doldurduğuna isabetle dikkat çekmektedir⁷⁹. Tarihçiler tarafından “tarih asrı” olarak isimlendirilen 19. yüzyılda tarih araştırmaları zaman ve mekân olarak genişlemiş, tarihin kaynakları çoğalmış, tarihi ilmî usûllere bağlama çabaları yoğunlaşmış ve doğa bilimlerinde geçerli olan tarafsızlık ve kesinlik gibi kıstaslar tarihte de aranılır olmuştur. Ancak tarihin konusu ve nesnesi diğer ilimlerden farklı olduğu için usûlü de tamamen farklıdır. Doğa bilimlerinde usûl doğrudan gözleme dayanırken, tarihçi araştıracağı konuyu gözlemleyebilmek imkânından mahrumdur. Emin Ali’ye göre tarihçi ancak mâzinin bıraktığı izlerden yani belgelerden hareket ederek konusunu inceleyebilir. Belgenin yokluğunu hiçbir şey telafi edemeyeceği için belge yoksa tarih de yoktur⁸⁰.

4. Tarihte Usûl ve Tarih Yazımı

a. Usûlün Önemi

II. Meşrutiyet döneminde, tarih yazımı bağlamında önem kazanmaya başlayan meselelerin en başında usûl konusu gelmektedir. “Tarihte takip edilmesi gereken usûlün özellikleri nelerdir?”, “İlmî tarih yazımı hangi esaslara dayanmalıdır?” gibi sorular, dönemin tarih yazarlarının gündemine girmeye başlamıştır. Osmanlı tarih yazımında usûle önem verilmemesi ve özellikle Avrupa’da kullanılan yeni usûllerden bihaber kalınması gibi hususlardan şikâyet edilir olmuştur. Yeni Felsefe Mecmuası’ndan iktibas ettiğimiz aşağıdaki satırların, usûl meselesinde döneme hâkim olan hassasiyeti temsil eden bir örnek olduğunu düşünmekteyiz:

“Usûl şimdiye kadar bizde hiç ehemmiyet verilmeyen bir noktadır. Herkes hiçbir usûl, metod dairesinde olmayarak kendi beğendiği bir surette ilmî tedkiklerde bulunur, yine bunları hiçbir usûle istinad etmeyerek neşreder. Hâlbuki ilimlerde en ziyade ehemmiyeti haiz olan cihet keşfedilen hakikatler değil, takib edilen metodlardır. Çünkü ilmin her günkü terakkisiyle keşfedilen hakikatlerin, butlânı isbat edilerek çürümesi muhtemeldir. Hâlbuki metod keşfedilen hakikatlere nisbetle daha büyük bir hayattı haizdir. Bilhassa ilmî tedkiklerde en evvel

⁷⁹ Emin Ali, “Tarih Usûlüne Dair”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 52, 13 Temmuz 1918, s. 514.

⁸⁰ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

öğrenilmesi icab eden nokta o ilmin metodudur. Usûlsüz tedkikler ekseriya semeresiz neticeler verir. İşte bizde gençlerin en ziyâde ciddi tetebbülarda bulunamamaları intisab etmek arzusunu izhar ettikleri ilim şubesinin nasıl bir metodu olduğunu bilemediklerinden neşet eder.”⁸¹

Yukarıdaki düşüncelere paralel olarak “*memleketimizde genç, ihtiyar hemen bütün tarihçilerimiz tarihte usûl hakkında en basit fikirlerden mahrumdur*” diyen Köprülüzâde Mehmed Fuad, usûlü “*zihnin hakikate ermek için takibe mecbur olduğu yol*” olarak tanımlamakta ve ilimlerin verimli usûllerin keşfinden sonra gelişebildiğini belirtmektedir⁸². 19. yüzyılda tarihin de bir ilim hâline geldiğini, bir ilim olmak sıfatıyla da bir usûle sahip olduğunu ifade eden Ahmed Refik de, “*tarih usûlü, tarihi vücuda getirmek için takip olunan usûldür. Bu usûl hâdisât-ı tarihiyeyi fennî bir surette tayin etmeye, bu hadisâtı bir usûl-i fennî dairesinde cem ve tasvir eylemeye hizmet eder.*” demektedir⁸³.

Emin Ali, tarih usûlünün, “tarih asrı” da denilen 19. yüzyılda, doğa bilimlerinde geçerli olan tarafsızlık ve kesinlik gibi kıstasların tarihte de aranılır olmasıyla gelişmeye başladığını belirtir. Özellikle söz konusu yüzyılın ikinci yarısından sonra tarihi ilmî usûllere bağlama çabaları yoğunlaşmış ve tarih usûlü hakkında mutlak surette riayet edilmesi gereken çeşitli kurallar konulmuştu. Artık bu kurallara uymayan eserler ciddiye alınmıyordu. Belgelerin toplanması, tasnif edilmesi, okunması, yorumlanması, güvenilirliklerinin ve orijinalliklerinin kontrol edilmesi hep kurallara bağlanmıştı. Olay, olgu ve iddialar belgelere istinat etmeli, belgeler tenkit süzgecinden geçirilmeliydi⁸⁴. Ahmed Saib, tarih usûlünün gelişmesinde, felsefenin etkisini, Vico, Voltaire, Hume gibi düşünürlerin katkılarını ön plâna çıkarıyor ve özellikle Fransız İhtilâlî’nin tarihçilik alanında büyük bir değişim yarattığını iddia ediyor. İhtilâl’den sonra eski usûller terk edilerek tarih usûlüne dair yeni esaslar konulmuştu ki zamanımızda Avrupa ve diğer medenî

⁸¹ “İçtimâiyâtta Takib Edilecek Usûl” *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 8, 1 Kanun-ı Evvel 1327, s. 7.

⁸² Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 3, 5.

⁸³ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1328, s. 14.

⁸⁴ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

ülkelerde yazılan tarihler hep bu yeni usûle göre kaleme alınıyordu⁸⁵. Hüseyin Kâzım da batıda olayların kaydından ibaret olan eski tarih usûlü yerine Osmanlıların “*hikmet-i tarihiye*” dedikleri ve tarihçiyi olayların ruhuna nüfuz ederek sebeplerini bulmaya sevkeden felsefî bir usûlün kaim olduğunu yazmaktadır⁸⁶.

II. Meşrutiyet dönemi tarihçileri, mükemmel bir tarih eseri meydana getirebilmeyi takip edilen usûle bağlamaktadırlar⁸⁷. Bu itibarla çağdaş tarihçiler tarafından kullanılan çeşitli usûllerin incelenmesi son derece önemlidir⁸⁸. Akçuraoğlu Yusuf’a göre Fransızca kaynaklardan tercüme yaparak yahut çeşitli kitap, madde ve vesikalardan faydalanarak bir eser telif etmek tarihçilik değildir. Tarihçilik, “*mehazları taharri ve mevaddı tenkit ve mukayese ile istintaclarda bulunabilmektir.*” Bu ise “*tarihin taharri ve telif usûllerine hayliden hayliye vukuf istemektedir.*”⁸⁹ Köprülüzâde, tarihçinin bu vukufu kazanabilmesi için felsefî bir terbiyeye ihtiyacı olduğunu belirtmektedir:

*“Tarih nedir, başka memleketlerde tarih telâkkisi ne şekildedir, ilm-i tarihte bu marifet şubesinin tekâmülü nasıl oldu, bugün tarih hakkında ne gibi muhtelif nokta-i nazarlar vardır, tarih bir ilim midir, değil midir, umûmî tarih olabilir mi, tarihte terkiib nedir ve daha bu gibi birçok meseleler var ki müverrih onları layıkıyla tetkikten sonra tarihî vakânın ve tarihin mahiyeti hakkında muayyen bir kanaate ve o kanaate mutabık bir tedkik usûlüne malik olabilir.”*⁹⁰

Tarihe ve tarihçiliğe ağırlıklı olarak siyaset ve diplomasi penceresinden yaklaşan Ali Kemâl, tarihin bir ilim olmak sıfatıyla “*marifet-i tetebbu*” ile yazılabileceğini ve bu marifeti kazanabilmek için tarihçilerin uzun bir eğitim sürecinden geçmesi gerektiğini vurgulamaktadır⁹¹. “*Marifet-i siyasete mümkün*

⁸⁵ Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-I”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Nu. 92, 2 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1112.

⁸⁶ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 55.

⁸⁷ Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmânî Nasıl Yazılır?-III”, *Edebiyat-ı Umûmiyye Mecmuası*, 16 Teşrîn-i Sâni 1918, Cilt V, Numara 94, s. 1133.

⁸⁸ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁹ A.Y, “Türk ve Tatar Tarihi”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 18, 12 Temmuz 1328, s. 302.

⁹⁰ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, *Yeni Mecmua*, S. 22, 6 Kanun-ı Evvel 1917, s. 427.

⁹¹ Ali Kemâl, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, İstanbul 1334, s. 9.

meretebe vukuf için muhtaç olduğumuz ulûmun, malûmâtın akdemi tarihtir, tetebbuât-ı tarihîyedir."⁹² demektedir ve "eski usûlle/şark kafasıyla" yazılan bir tarihin bu bağlamda fayda sağlamayacağını iddia etmektedir:

*"Tarihi, bahusus tarihimizi, tarih-i Osmanîyi idrakten idrake, ihatadan ihataya, hatta tetebbudan tetebbuua fark vardır. Biz itiyâd-ı kadimemize ittibâen sa'ya, ictihada bir şark usûlüyle, şark kafasıyla koyulabiliriz, devr-i ahirin bazı güzide fitratları kale alınmazsa bu ana kadar alelekser müverrihlerimizin hatta tarihle uğraşanlarımızın yaptıklarını yaparız. Bu usûlün, böyle bir tarihin marifet-i siyasete bir hizmeti olmaz, bilakis mazarratı olur, çünkü esas hakikât-ı tarihiyeye tevâfuk etmez. Şarklılara, bize göre tarih sırf indiyâta, zanûna, tevatürlere, kıl ü kallara müsteniddir, hissiyât ve ihtirasât gûnâ-gûne göre renkten renge girer."*⁹³

b. Tarih Yazımında Tarafsızlık

Tarih usûlünde öne çıkan meselelerden birisi nesnellik ve tarafsızlıktır. II. Meşrutiyet dönemi tarihçileri ve düşünürleri, tarih yazımında nesnellığı talep etmektedirler. Tarih-i Osmânî Encümeni'nin neşrettiği Osmanlı Tarihi'nin birinci cildinde yer alan takdim yazısında bu hususa özellikle vurgu yapılmaktadır. Encümen, tarihçinin olayları olduğu gibi hikâye ve tasvir etmesini, olayların sebep ve neticelerini arayıp bulmasını, tarihî olayları kendi zaman ve şartları içerisinde değerlendirmesini ve tarafsız bir şekilde okuyucunun mütalaasına arz etmesini istemektedir. Tarih "*mirât-ı şuuîn*"dur ve tarihçinin tarihin aynasına yansıyan olayları tahrif etmeye salahiyeti yoktur⁹⁴. Bu düşüncelerin resmî bir neşirde dile getirilmiş olması ayrıca önemlidir.

Tarih ancak bugünü anlamak için incelenmeli fikrini ileri süren⁹⁵ Ziya Gökalp, ilmî araştırmalarda nesnel bilgiyi elde edebilmeyi üç şarta bağlamaktadır.

⁹² Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329, s. 147.

⁹³ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁹⁴ Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, İstanbul 1335, takdim yazısı.

⁹⁵ Ziya Gökalp, "Cemiyette Büyük Adamların Tesiri", *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 66, 1 numaralı dipnot.

“Bir kavmi ilmî surette tedkik için herşeyden evvel göz önünde tutulması iktiza eden şart, o kavmin istikbâlde nasıl olması lâzım geldiğini değil, mâzide ve hâl-i hazırda nasıl olduğunu aramaktır.” Bu itibarla ilim öncelikle “amelî endişelerden tecerrüd etmelidir.” Gökalp’in düşünce sisteminde “ilmin gayesi yine ilimdir”. Çünkü toplumlar için en faydalı bilgi, “amelî endişelerden mücerred olan müspet ilimdir.”⁹⁶ İkinci olarak ilmî bir araştırma yaparken konu ile ilgili menfi ya da müspet bütün hislerden soyutlanarak “saf bir akıl hâline gelmek” önemlidir. Çünkü insanlar kavimlerine, dindaş ve ırkdaşlarına karşı şiddetli duygularla bağlıdır. Bir araştırmacı kendi kavminin lehinde, düşmanlarının aleyhinde bulunmak gibi tarafgir tavırlardan uzak durmalı, millî hislerden soyutlanmalıdır⁹⁷. Son olarak araştırmacı doğru bir düşünme ve muhakeme usûlüne sahip olmalıdır. Gökalp, düşünme tarzlarını “yaratılmış akılla düşünmek” ve “yaratıcı akılla düşünmek” olmak üzere ikiye ayırır. Yaratılmış akılla düşünmek, daha önce tasnif edilmiş kavramlardan ve inşa edilmiş düşünme mekanizmalarından hareket ederek “hariçteki şeniyete” gitmek demektir ki buna istidlâl (deduction-tümdengelim) denir. Yaratıcı ve canlı akıl ile düşünmek ise “hariçteki şeniyeti tedkik ederek mefhumları bu tedkiklerden çıkarmaktır” ki buna da istikrâ (induction-tümevarım) denmektedir. İlmî araştırmada yaratıcı akıl ile düşünmek, zihnin konu ile ilgili önceden edindiği kavramlardan soyutlanarak “hariçteki şeniyete” göre kavramları yeniden tanzim ve tasnif etmek ve en nihayet tümevarım yoluyla genellemelere ulaşmak gereklidir⁹⁸. Netice olarak ilmî bir araştırmada uyulması gereken üç şart vardır:

1. “Tedkik amelî olmamalı, surf nazari (spéculatif) olmalı.”
2. “Hissî olmamalı, aklî olmalı”
3. “İstidlâlî olmamalı, istikrâî olmalı.” Kısacası “tedkikler nefsi (subjectif) olmamalı, şeyî (objectif) olmalı.”⁹⁹

Ahmed Refik, tarih usûllerini genel olarak “şahsî” ve “gayri şahsî” olmak üzere iki grupta tasnif etmekte ve tarihte şahsiyet meselesinin tarihçiler arasında çok tartışıldığının altını çizmektedir. “Bir tarih şahsî mi olmalıdır yani müverrih tarihi

⁹⁶ Gökalp, “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl”, s. 193-194.

⁹⁷ Gökalp, a.g.m., s. 194.

⁹⁸ Gökalp, a.g.m., s. 195.

⁹⁹ Gökalp, a.g.m., s. 196.

yazarken kendi hissiyâtına tâbi mi olmalıdır; yoksa gayri şahsî [mi olmalıdır], yani hissiyâtına tâbi olmamalı mıdır?” Ahmed Refik, “vakayı nasıl olmuş ise o suretle göstermeye çalışırım” diyen Alman tarihçi Ranke gibi gayri şahsiyet taraftarıdır. Çünkü tarih bir “fen” olduğuna göre şahsî olmaması gerekir. Şahsiyet taraftarları tarihî gerçekleri, şairane hislere feda etmektedirler. Oysa tarihçi de, bir bilim adamı gibi gayri şahsî olmalı, hâdiseleri ilmî bir surette terkip ve tahlil etmeli, hâdiseler üzerinde herhangi bir muhakeme yürütmemelidir. Muhakemeli tarih yazmak, ilim açısından zararlı bir yoldur; en kötü tarihçiler tarihi muhakeme edenlerdir. Muhakemeli tarih demek, okuyucunun olayları hep başkasının gözünden görmesi demektir. Tarihçi olayları olduğu gibi göstermeli, olaylar ve kişiler hakkında takdir ve tenkit gibi şahsî mütalaalarda bulunmamalı, sadece olayların sebeplerini araştırmalı ve muhakemeyi okuyucuya bırakmalıdır¹⁰⁰.

Konuyu dönemin tarihçilerinin görüşlerine dayanarak toparlayacak olursak, tarihçi, tarihî şahsiyetlere karşı tarafsız olmalı, yazdığı eserin önemini kaybetmemesi için lehte veya aleyhte herhangi bir eğilim göstermemelidir. Yeni tarihçiler, tarihin büyük adamlarını akıl dairesinde mütalaa ederek onların doğru yönleri kadar yanlış icraatlarını da ortaya koymaktan çekinmemektedirler¹⁰¹. “Tarihten lâyıki veçhile istifade etmek için tarihin verdiği malûmâtın, hakîkate, hem de çıplak bir surette hakîkate müstenit bulunması şarttır.”¹⁰² Tarihçi, bir cerrah gibi iğrenmeden, titremeden, soğukkanlılıkla en kirli yaraları açmalı¹⁰³, incelediği olaylar hakkında kıymet hükümleri vermemeli¹⁰⁴ ve tarihî olgulardan doğru neticeler çıkarabilmek için kendi hissiyâtından soyutlanmalıdır¹⁰⁵. Tarihçiliğin en önemli şartlarından birisi

¹⁰⁰ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 14-16. Muhakemeli tarih konusunda Celâl Nuri, Ahmed Refik’in tam aksi istikametinde düşünmektedir: Celâl Nuri’ye göre tarih felsefi bir nitelik taşımaktadır. Bu niteliği taşımayan eserlere tarihî eser denilemez ki sadece olayları hikâyeye eden bu tip belgesel eserlere Avrupa lisanlarında kronik denmektedir. Felsefi ve edebî birer mahiyet taşımayan, belgeleri muhakeme etmeyen bazı maksatsız eserler tarihin değerini küçültmektedir. Bu eserlerden bir mana ve hikmet çıkarmak imkânsızdır. “Vesaikin tedkiki ve onlardan mütalaat-ı umumiye istihracı ise bir eser-i sanattır.” Bu tarz eserlerde tarihçilerin yaptığı ictihad hataları bile faydalıdır ki maziye ve olayları aydınlatır, fikrî terbiye için faydalı neticeler ortaya koyar. Celâl Nuri, “Tarih ve Kronik ve Bunların Bizde Tarz-ı Telâkkisi”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 2, Nu: 43-12, 24 Teşrin-i Sâni 1917, s. 274.

¹⁰¹ Ahmed Saib, “Mükemmel...-III”, s. 1134-1135.

¹⁰² Ahmed Saib, “Mükemmel... -I”, s. 1110.

¹⁰³ Kâzım Nâmî, “Bizde Niçin Tarih Yazılmıyor?”, *Genç Kalemler*, C. 1, Nu. 13-(5), s. 147.

¹⁰⁴ Köprülüzâde “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 427.

¹⁰⁵ Nizameddin Ârif, *a.g.m.*, s. 344.

millî, ırkî, şahsî her türlü hissiyattan soyutlanarak tarafsız olabilmektir¹⁰⁶. Tarihî olayları ihya ederek yeniden yaşatmak başka türlü mümkün değildir¹⁰⁷.

Ahmed Selahiddin'e göre tarihçi "*dikkatli bir müşerrih ve amansız bir münekkit*" gibi hareket ederek kılı kırk yarmalı, hür fikirli ve korkusuz olmalıdır¹⁰⁸. Tarih tarafsız bir şekilde, sevdiğimiz hatalarını, sevmediğimiz doğrularını görerek belgelere dayalı bir şekilde yazılmalıdır¹⁰⁹. Tarihçi, zamanının ve muhitinin dışına çıkmalı, bilhassa siyasî etkilerden uzak kalmaya çalışmalıdır. Bu sebeple olaylar günü gününe değil, üzerinden belli bir zaman geçtikten, yani güncel etkiler ortadan kalktıktan sonra yazılmalıdır¹¹⁰. Kendisi de yakın tarih üzerine yazma tecrübelerinde bulunmuş olan Ahmed Saib, özellikle tarihin faileri hayattayken tarafsız kalabilmenin çok zor olduğuna dikkat çeker¹¹¹. Ahmed Refik de aynı kaygıyı taşımaktadır. Güncel olayların değerlendirilmesinde şahsî menfaat ve ihtirasların etkisi çalıştığı için bu etkilerden uzak olan tarihî olayları, daha soğukkanlı ve tarafsız bir şekilde tetkik etmek mümkündür. Tarih araştırması yaparken etkisiz bir durumda olan menfaat ve korku gibi hisler, güncel olaylar söz konusu olduğunda çalışmaya başlamamaktadır. Bu sebeple hiçbir nesil kendi zamanını tarafsız ve soğukkanlı bir şekilde yazıya geçirememiştir. Tarih ilmî, geçmişteki olayları, muâsırlarının etkilerinden ayıklayarak doğru bir şekilde mütalaa etmeyi öğretmektedir¹¹².

c. Millî Tarih

Tarih usûlü ve tarafsızlık söz konusu olduğunda tarihçilerin en çok zorlandığı mesele millî tarih yazımıdır. "Tarih asrı" şeklinde tavsif edilen 19. yüzyılın, aynı zamanda "milletler ve milliyetçilik asrı" diye bir başka tanımlamaya daha konu olması, bir yandan tarih yazımı ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi gösteren, diğer yandan ilmî tarih ile millî tarih arasındaki gerilime işaret eden manidar bir örtüşmedir. Türk tarih yazıcılığı açısından II. Meşrutiyet dönemi, ilmî tarih arayışları

¹⁰⁶ Ali Kemâl, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, s. 10.

¹⁰⁷ Nizameddin Ârif, *a.g.m.*, s. 344.

¹⁰⁸ Ahmed Selahaddin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", *Mülkiye*, Nu: 7, C. 2, 1 Ağustos 1325, s. 45.

¹⁰⁹ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 48.

¹¹⁰ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 47.

¹¹¹ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaadet, 1328, s. 150.

¹¹² Ahmed Refik, "Tarih ve Felsefe-i Tarihiye", *Şura-i Ümmet*, Nu: 218, 15 Nisan 1326, s. 7.

ile millî tarih arayışlarının kesiştiği bir zaman dilimi olmuş ve dönemin aydınları millî tarih-ilmî tarih ikilemiyle karşı karşıya gelmişlerdir. Osmanlı tarihçilerinin ve aydınlarının bu konuda kafaları karışıktır. Bu kafa karışıklığı kısmen millî kavramı hususundaki bir başka kafa karışıklığından ve kısmen de döneme hâkim olan bilim anlayışından neşet ediyordu. Tarihin millîliği veya ilmîliği söz konusu olduğunda bir yazar farklı yazılarda birbirine zıt görüşler ileri sürebiliyor; hatta bazen aynı metin içerisinde bile birbiriyle tutarsız cümleler kullanabiliyordu. Ancak şurasını belirtmek gerekir ki tarih yazımındaki bu iki eğilim birbirilerini beslemekte¹¹³ ve imparatorluk tecrübesi denen şey tarihçilik alanında da kendini göstermekteydi. Dönemin aydınları ve tarihçileri, ilmî ve tarafsız bir tarih arayışının peşinde olmuşlar, ancak millî tarih konusundaki kavrayışlarını gittikçe açıklığa kavuşturarak bilhassa Balkan Savaşları'ndan sonra artmaya başlayan millî tarih taleplerini ilmî tarihçilik ile harmanlayarak bir senteze ulaşmaya çalışmışlardır. Millî tarih hususundaki yaklaşımları ana hatlarıyla iki grupta kategorize etmeyi uygun görüyoruz. Bu yaklaşımlardan ilki, millî tarihi ilmî tarih içinde eritmeye çalışarak millî tarihi ilmî tarih zemininde kurmak isterken, ikincisi ise ilmî tarih ile millî tarih arasında görev dağılımı yapmak suretiyle bu iki tarzın sınırlarını tayin etmeye yoğunlaşmaktadır.

Millî tarih konusunda en sert tavra sahip tarihçilerden birisi Ahmed Refik'tir. Bu tavrın arkasında iki önemli nokta vardır: Birincisi, Ahmed Refik yazı hayatının ilk devrelerinde daha evrensel bir tarih düşüncesine sahiptir ve millî tarihten ziyâde umûmî tarihe taraftardır¹¹⁴. İkincisi, millî tarih olgusundan gerçeklerin millî bir gaye uğruna çarpıtılmasını anlamaktadır ve millî tarihi, şahsî ve gayrî şahsî olmak üzere iki grupta topladığı tarih tarzlarından ilk gruba dâhil etmektedir¹¹⁵.

“Tarih, gerçekleri olduğu gibi bütün saf ve çıplaklığıyla ortaya koyacak şekilde mi yoksa bir amaca uygun bir tarzda değiştirilerek mi yazılmalı?” şeklindeki çetin bir soruyu ele alan Ahmed Refik, tarihin geçmişteki insanların fiillerini şerh ve izah etmesi sebebiyle, taklit edilmeye müsait misaller yoluyla fikir ve zihin üzerinde

¹¹³ Fuad Köprülü'nün ” millî tarihin romantik telâkkisi” ve bu telâkkinin ilmî tarihçiliğin gelişimi için “psikolojik bir hamle” özelliği taşımasına yönelik görüşleri önemlidir. Bkz.: M. Fuad Köprülü, W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2004, s. 29-30.

¹¹⁴ Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s. 8

¹¹⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 14.

büyük bir tesir icrâ ettiğini belirtmekte ve tarihin ahlâkî ve millî hisler doğrultusunda yazımının daha doğru olup olmayacağını sorgulamaktadır. Ecdada ait güzel ve ulvî hareketler insanları etkileyebilmekte; fakat kötü örnekler de nefret hisleri doğurabilmektedir. Nitekim tarih, iyileri yüceltmek, kötülerini lânetlemek için yazıldığı eski zamanlarda, hâl için bir örnek ve yol göstericiydi. Meselâ Büyük İskender Homeros'un İlyada'sını, Napolyon Sezar'ın Galya seferlerini, Yavuz Sultan Selim Vassaf'ın tarihini birer "*rehber-i fazilet*" kabul etmişlerdi¹¹⁶. Acaba bugünün dünyasında tarih nasıl yazılmalıydı?

Tarih ilmindeki yeni gelişmelere bağlı olarak tarih yazımında, tarih usûlünde, belge ve kaynakların tenkît ve tetkikinde büyük değişiklikler olduğunun altını çizen Ahmed Refik, tarihin ilmî mahiyetine ısrarlı vurgular yapmaktadır. Bu mahiyet dışındaki her yaklaşımı, tarihî gerçeklerin tahrif edilmesi ve tarihin ilmî mahiyetini kaybetmesi olarak yorumlamaktadır. Tarihin "*vatanperverane ve ahlâkî*" bir tarzda yazımına dayalı Alman usûlü, Ahmed Refik tarafından bu hususta örnek olarak verilmektedir. Okullarda okutulacak tarihlerin Alman usûlüne göre yazılması yâni genç nesillerin ecdadın yaptığı büyük işlerle ve milletin "*mefâhir-i medeniyesiyle*" motive edilmesi, onlarda vatan ve millet sevgisi doğurmak adına faydalı olabilir. Ancak milletin ilerleme ve gerileme sebeplerini tahlil edebilmek için tarihî bütün saf ve çıplaklığıyla ilmî bir surette yazmak gerekir. Bir tarihçinin en büyük vazifesi, tarihî gerçekleri tarafsız ve doğru bir surette tasvir etmektir. Bu vazifeye sadık kalmaksızın vücuda getirilen bütün eserler, ilmî bir değer taşımazlar¹¹⁷. Tarih, gayri şahsî olmalı, ahlâkî veya vatanperverâne olmamalıdır; çünkü vatanperver düşüncelerle tarihî gerçekleri tahrif etmek zararlı neticeler vermektedir¹¹⁸. Vatana muhabbet ve ecdada hürmet hislerinin takviyesinde tarihin büyük etkisi olmakla birlikte tarihten beklenen bu etki, tarih yazımının esasını teşkil etmemeli, okuyucunun zihninde kendiliğinden oluşmalıdır. Tarihçinin, bir milletin tarihindeki faziletleri, fedakârlıkları ve kahramanlıkları, hâdiselerin hakikatini tahrif etmeksizin ilmî bir surette tahlil etmesi, tarihten beklenen millî faydayı temin etmeye yetecektir. İlmî usûllere riayet etmeyen, vesika ve mehazlara dayanmayan, sadece

¹¹⁶ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

¹¹⁷ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 7-8.

¹¹⁸ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 16.

belagât ve şairane tasvirlerle vücuda getirilen bir tarih, bu vazifeyi ifâ edemeyecektir. Tarih ancak gerçekleri olduğu gibi tasvir etmek suretiyle bir milletin ahlâkına ve eğitimine hizmet edebilir. Bir millet, mevcut durumunu tahlil ve uğradığı felâketlerin sebeplerini tespit edebilmek ve ilerleme ve gelişmesinin imkânlarını araştırarak geleceğine, doğru bir istikamet verebilmek için ilmî bir tarih telakkisine ihtiyaç duyar. Tarihî gerçekleri tahrif eden bir millî tarih yazımı, bu ihtiyacı karşılayamayacağı için felâketlere yol açar. Tarihçi, ilmin dışına çıkmamak şartıyla milletin terbiyesine hizmet edecek bazı tarihî hâdiseleri parlak bir üslupla tezyin edip bunların mütalaasını okuyuculara bırakmakla mükelleftir¹¹⁹. Tarihin sadece bir “destan-ı millî”den ibaret olmadığını belirten Ahmed Selahaddin de Ahmed Refik ile benzer bir yaklaşıma sahiptir ve tarihte gerçeklerin yazılmasına taraftardır. Dinî ve millî taassup, hataya sebebiyet vereceği için tarihçi bir milletin ve dinin savunucusu gibi hareket etmemelidir. Bu açıdan Hammer’in padişahlar hakkındaki övgülerini kabul, fakat tenkitlerini ret ettikleri için Nâmık Kemâl ve Ahmed Midhat Efendi’yi tenkit etmektedir¹²⁰.

Ahmed Refik örneğinde incelemeye çalıştığımız ilk yaklaşım, tarihte tarafsızlıktan yanadır. Bu yaklaşıma göre millî tarih yazımı ilmî usûllerle ve modern bilimin ulaşmaya çalıştığı tarafsız bilgiyle bağdaşmamaktadır. Millî tarihten bazı ahlâkî ve millî faydalar temin edilmek istenmektedir. Ancak zannedildiğinin aksine millî tarih bu konularda faydadan çok zarar getirmektedir. Tarihten fayda temin edebilmek tarihçinin gerçeğe sadık kalmasına ve bir milletin iyi yönleri kadar kötü yönlerini de ortaya koymasına bağlıdır. Çünkü bir millet geri kalma sebeplerini ve gelişme imkânlarını ancak ilmî ve tarafsız bir tarihten öğrenebilir. Millî tarih konusunda Osmanlı aydınları her zaman bu kadar sert değildirler. Nitekim bizzat Ahmed Refik, bir yazısında şöyle demiştir:

“Millî tarihe dair yazılan eserler, bir milletin mevcudiyetini muhafaza edebilmesi açısından son derece önemlidir. İbret alınacak vakalar, örnek alınacak faziletler, uzak durulacak fenalıklar tarihtedir. Tarih vatan sevgisinin yegâne kaynağıdır. Vatanın geçirdiği felâketleri

¹¹⁹ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

¹²⁰ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 46.

ve sahip olduğu büyüklük ve güzellikleri tarih anlatır. Bu sebeple milliyet fikrinin gelişmesiyle beraber tarih dersleri de vatana sadık ve fedakâr nesiller yetiştirmek üzere tedris edilmeye başlanmıştır. Tarihler kalplerde Osmanlılık hissi ve vatan sevgisi peyda edecek şekilde yazılmalıdır.”¹²¹

Ahmed Refik, milliyet fikri, vatanseverlik ve millî mevcudiyetin muhafazası ile tarih arasında doğrudan bir münasebet kurmaktadır. Benzer noktalara Efdaleddin Bey de işaret etmiştir. Milletlerin kendi şahsiyetlerini devam ettirebilmeleri için millî özelliklerini muhafaza etmeleri gerekmektedir. Millî özelliklerin muhafazası ise ancak tarihle mümkün olabilmektedir. Efdaleddin Bey için millî tarih, millî varlığı devam ettirebilmenin yegâne şartıdır¹²². Özellikle Balkan Savaşları’ndan sonra Osmanlı tarih düşüncesi değişmeye başlamış ve millî tarih, umûmî tarih karşısında önem kazanmıştır:

“Bütün milletlerin hayat-i ictimâiye safhalarını birlikte tettebbu etmek terakkiyât-ı beşeriyenin şekl-i hazırı itibariyle müşkil bir keyfiyettir. Bunun içindir ki âsâr-ı ahirede her millet kendi tarihine daha ziyâde ehemmiyet vermek lüzumunu his etmiştir.”¹²³

Millî tarihin kazandığı önemi, ikinci yaklaşımda açık bir şekilde görmek mümkündür. Celâl Nuri, matbaanın icadından sonra Avrupa’da telif edilen tarihî eserlerin millî ve tenkidî olmak üzere iki kısımda tasnif edilebileceğini, bu iki tarih tarzından ikisinin de doğru, lâzım ve faydalı olduğunu, bu iki tarzdan birinin mübalağalı yahut gerçeklerle tam olarak örtüşmemesi hâlinde bile birine taraftar diğerine karşı olmanın taassup sayılacağını ifade etmektedir¹²⁴.

Celâl Nurî, millî tarih konusunda millî terbiye unsurunu ön plâna çıkarmaktadır. Millî tarihlerde, içtimaî bir menfaat ve gaye takip edilmektedir. Bu gayeyle mühim, güzel ve faydalı eserler yazılmaktadır ki bunlarda tenkit fikri yoktur. *“Mâzinin azametli, eslâfın birer büyük adam, her askerinin bir kahraman, her*

¹²¹ A. R. (Ahmed Refik), “Tedrisât-ı Tarihiye ve Tarih Kitapları”, *Servet-i Fünûn*, C. 39, Nu. 1009, 22 Eylül 1326, s. 358.

¹²² Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 9, 1 Teşrîn-i Evvel 1325, s. 62-63.

¹²³ Nizameddin Ârif, *a.g.m.*, s. 344.

¹²⁴ Celâl Nuri, “Millî Tarih, Tenkidî Tarih”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 1, C. 2, Nu: 36-5, 6 Teşrîn-i Evvel 1917, s. 171.

kahramanın insanüstü bir mahlûk” olarak takdim edildiği bu eserler, millî hisleri takviye etmekte ve bir ahlâk ve fazilet dersi vermektedir. Celâl Nuri, İslâm dünyasında “ölüleri hayırla yâd etme” düsturu açısından da bu tarz eserleri önemli bulmaktadır. Hatta La Fontaine’in “Ağustos Böceği ve Karınca”sı gibi hikâyeye ve destanların bile gerçek olup olmamasına bakmaksızın takip ettikleri gayeye ve millî terbiyede oynayacakları role göre değerlendirilmesi gerektiğini yazmaktadır. Millî terbiyeye yardımcı olan bu tarz zararsız eserler faydalıdır, dolayısıyla bir açıdan doğrudur¹²⁵. Ancak bir millet için sadece millî tarih yeterli değildir. Eğer ilmî tarih ihmâl edilirse ilim ve fen, terakki ve medeniyet durur, dolayısıyla vatan ve millet de yerinde sayar. Tarih bilinci insanı hayvandan farklı kılmakta, mevcudiyetine mânâ katmaktadır. “Mâziyi anlamamak hâl için bir küfrân-ı nimettir.” Bu itibarla “Tahlilî ve tenkidî tarih ileriye götürülmezse, bir millette, bir siyasî yetişmez. Fazâil ve mesâvî-i millîye anlaşılamaz. Emrâz-ı millîyeye bir nûş-dârû bulunamaz.”¹²⁶

Celal Nuri’ye göre tenkidî tarih ile millî tarih arasında mertebe farkı olması doğaldır. Çünkü ilimle uğraşmayanlar için, halk için, çocuklar için yüksek felsefî ve tarihî konular zararlıdır. Bu gibi konular, onları kötümserliğe ve ümitsizliğe sevk edebilir. Halk için biraz efsane, biraz tarih kâfidir. İlmî/tahlilî/tenkidî tarihin halkla ve eğitimle bir alakası yoktur¹²⁷. “Tenkidî tarihte vakf-ı hayât ederek ifrâta, yahud farazâ millî tarihte hasr-ı meşgale ile tefrîte” gidilmemelidir. Celâl Nuri Avrupa’da bu dengenin kurulduğunu, bir eserin kendi sınıfı içerisinde değerlendirildiğini, millî tarih usûlüyle yazılmış bir eserin tenkidî tarih açısından, tenkidî bir tarihin de millî tarih penceresinden ele alınmadığını ifade etmektedir¹²⁸.

Celâl Nuri, “Türkler biraz elektirize edilmeye muhtaçtırlar” demektedir. Bu bağlamda millî amaçlarla tarih ve coğrafya okutulmalı, Türklere “maâlî-i milliyeden fazâil-i vataniyeden, hasâil-i irkiyeden, eslâfin ulviyetlerinden” bol bol bahsedilmelidir. Bu sayede “vicdan-ı millî bir kat daha payidâr ve bedîdâr olur. Gayret-i millîye incilâ eder. Ammeye hüsnü misâl olacak erler yetişir. Fakat diğer bir vazife-i içtimâiye ve millîye de bununla mütevâziyen fikr-i tenkîdi ve tahlilîye

¹²⁵ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 171.

¹²⁶ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 172.

¹²⁷ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 171-172.

¹²⁸ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 172-173.

kuvvet vermek, milletimizi, tarihimizi desatir-i fenniye muktezasınca tettebbu ve mütalaa etmektir. O başka bir iştir. Bunun, makasid-ı tederisiye ve talimiye ile bir alış verişi yoktur.”¹²⁹

ç. Mükemmel Bir Tarih Nasıl Yazılır?

Tarihte mükemmellik arayışı fazla iddialı gibi gözükse de “mükemmel tarih” lafzı, II. Meşrutiyet döneminde çok sık telaffuz edilmiş; hatta Tarih-i Osmânî Encümeni’nin talimâtnamesinde bile encümenin vazifesi, “*Devlet-i Osmâniyye’nin mükemmel bir tarihini vücuda getirmek*” olarak belirlenmiştir¹³⁰. “Mükemmel bir tarih nasıl yazılır?”, “mükemmel bir tarihin taşınması veya taşınmaması gereken vasıflar nelerdir?” gibi cevap aranılan sorular, modernleşen ve modernleşmenin sancılarını yaşayan bir toplumun, tarihe ve dolayısıyla bir “biz idrakine” duyduğu ihtiyacı göstermektedir. Tarihte usûlün önemi ve tarih yazımında tarafsızlık gibi daha geniş çerçeveli konular önceki bahislerde ele alındı. Bu başlık altında tarihçinin eserini vücuda getirirken mükemmelliği yakalamak için dikkat etmesi gereken hususlar ele alınacaktır ki bunlar tarihçinin çıraklığı olarak da ifade edilen çalışma konusuyla ilgili ihtiyaç duyacağı bilgi ve donanı edinme süreci, tarih yazımında kaynak ve belgelerin kullanımı ve tarihî bir eserin dili ve üslûbu gibi meselelerdir.

Tarih yazmak tarihçinin işi olduğuna göre mükemmel tarih yazabilmek için tarihçi bazı donanımlara sahip olmalıdır. Öncelikle tarihçinin genel bilgi ve kültür seviyesi yüksek olmalıdır. İkinci olarak tarihte “*yed-i tûlâ*” (çok geniş bilgi) sahibi olmalıdır. Meselâ Osmanlı tarihi yazacak bir tarihçi sadece Osmanlı tarihini değil umûmî tarihi ve diğer milletlerin husûsî tarihlerini de çok iyi bilmelidir. Fakat mükemmel tarih yazabilmek için bilgi birikimi yeterli değildir; tarihçi çalışacağı alanla ilgili yabancı dilleri bilmelidir. Çünkü “mükemmel ve muntazam” yazılmış önemli eserlerin büyük kısmı “Osmanlı lisanına” tercüme edilmediği gibi bu eserleri tercümelerinden okumakla yazıldıkları dilde okumak arasında da büyük fark vardır. Osmanlı tarihi çalışacak bir tarihçi doğu dillerinden başka bir iki de batı diline vakıf

¹²⁹ Celâl Nuri, *a.g.m.*, s. 173.

¹³⁰ “Tarih-i Osmanî Encümeni Hakkında Talimât”, *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 2, Dersaadet 1330, s. 20; ayrıca “Tarih-i Osmanî Encümeni Hakkında Talimât Sureti”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, S. 1, 1 Nisan 1326, s. 5.

olmalıdır.¹³¹ Türk tarihi ile meşgul olmak isteyen tarihçiler ise Türk tarihine ait Rusça eser sayısının batı dillerindeki eser sayısından daha fazla olması sebebiyle mutlaka Rusça öğrenmelidirler¹³².

Köprülüzâde'ye göre tarihçi, önce tarih ve tarihçilik üzerine felsefî bir terbiyeden geçmeli sonra “*tarihin muayyen bir devri, muayyen bir sınıf hâdiseleri hakkında derin bir vukuf ve geniş bir ihata sahibi olmalı*”, yani tarihin belli bir alanında ihtisaslaşarak bu alana ait bütün vesikaları tetkik edebilmelidir. Tarih hayatın bütünü kapsayan çok geniş bir alan olduğu için uzmanlaşmak zaruridir. Tarihçi uzmanlık alanıyla ilgili bilgilere ve çalışmasını yürütürken başvuracağı yardımcı ilimlere vakıf olmalıdır¹³³. Emin Ali, bu süreci açıklarken Langlois ve Seignobos'un “tarihçinin çiraklığı”¹³⁴ kavramını ödünç alarak tarihçiliğin bütün diğer meslekler gibi bazı meslekî ve teknik bilgilere ihtiyaç duyduğunu dolayısıyla tarihçinin de çalışacağı konuya göre tarihin yardımcı ilimleri adı verilen bu teknik bilgileri öğrenmesi gerektiğine işaret eder¹³⁵.

Tarihin konusu ve nesnesi diğer ilimlerden farklıdır. Tarihçi araştıracağı konuyu gözlemleyebilmek imkânından mahrumdur. Bu sebeple geçmişteki olayların bıraktığı izlerden yani belgelerden hareket ederek konusunu inceleyebilir. Belgenin yokluğunu hiçbir şey telâfi edemeyeceği için belge yoksa tarih de yoktur. Tarihin yegâne kaynağının belgeler olması hasebiyle bir tarih araştırmasının ilk ve en önemli safhasını mantıken belgeleri araştırmak ve toplamak teşkîl eder. Tarihçi her şeyden önce konusu ile ilgili belgeleri toplamak ve tasnif etmekle işe başlamalıdır¹³⁶. Bir konuyu araştırmak için hangi belge ve kaynaklara başvuracağını bilmeli, çalıştığı konuya ait belge ve kaynaklara hâkim olmalıdır¹³⁷. Fatma Aliye Hanım, ilimdeki gelişmelerle birlikte tarihçiliğin zorlaştığını, belgelere dayanmayan eserlerin artık

¹³¹ Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-II”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Nu: 93, 9 Teşrin-i Sâni 1918, s. 1120.

¹³² A.Y, *a.g.m.*, s. 302.

¹³³ Köprülüzâde, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 427-428.

¹³⁴ Bkz.: Langlois, Seignobos, *a.g.e.*, s. 40-57.

¹³⁵ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 516.

¹³⁶ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

¹³⁷ Ali Kemâl, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, s. 9.

tarih eseri olarak kabul edilmediğini belirtir¹³⁸. Alman ve Fransız tarihçilerinin arşivlerdeki yoğun çalışmalarına dikkat çeken Ahmed Selahaddin, tarihin mutlaka resmî vesikalar, eski eserler, meskûkât ve sanat eserleri gibi belgelere müstenit olması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü belgelere dayanmayan tarihe güvenilmez¹³⁹. Bir tarihçi ileriye sürdüğü fikirlerin doğruluğunu ispat etmek için ikna edici deliller yani belgeler bulmalı¹⁴⁰ ve naklettiği olay ve düşünceler ile kullandığı belgelerin kaynaklarını göstermelidir¹⁴¹. “*Tarih eserlerinde her müddeâ, her mütalâa, her fikir özel mektuplar, resmî yazışmalar, muâsırların şahitlikleri gibi en mevsuk me haz ve vesikalara dayanmalıdır.*”¹⁴² Batılılar tarih yazarken her olayı, düşünceyi ve iddiayı güvenilir kaynaklara dayandırmakta ve kaynakların tahrif edilmemesine özen göstermektedirler¹⁴³. Eğer tarihçi araştırdığı konuyla ilgili bütün belgeleri toplamazsa hata yapma ihtimali artar, fakat belgelerin bolluğu ve dağınıklığı sebebiyle konuya ait bütün belgelerin toplanması ise imkânsızdır. Bu itibarla belgelerin muhafaza edildiği arşivlerin, müzelerin, kütüphanelerin belge koleksiyonlarına ait açıklamalı katalogların hazırlanması tarihçilik açısından son derece önemlidir¹⁴⁴. Öyle kıymetli belgeler vardır ki siyasî sebeplerle gizlenmiş şeyleri ortaya çıkarabilmekte veya bir konu hakkında yerleşmiş kanaatleri sarsabilmektedir¹⁴⁵.

Tarihçi, araştırdığı konuya ait belgeleri toplayıp, tertip ve tasnif ettikten sonra elindeki vesikaları tenkitten geçirmeli, doğruluklarını sınamalıdır¹⁴⁶. Çünkü “*tarihin menbalarına ve vesikâlarına daima inanılmaz, bunların doğru olup olmadıklarını tahkik etmek de iktiza eder.*”¹⁴⁷ Belgelerin ciddi bir tenkit ve muhakemeye tabi tutulmaması beraberinde hatayı getirecektir. Tarihçi belgeleri doğru bir şekilde okumalı, onları anlamalı, sonra onları tenkit ve muhakeme etmeli, sıhhatini ve

¹³⁸ Fatma Aliye, *Tarih-i Osmanî'nin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini*, Dersaadet 1331, s. 6-7.

¹³⁹ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 44-45.

¹⁴⁰ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1133.

¹⁴¹ A.Y., *a.g.m.*, s. 302.

¹⁴² Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, s. 152.

¹⁴³ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁴⁴ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 515.

¹⁴⁵ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁴⁶ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 516.

¹⁴⁷ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328, s. 4.

doğruluğunu test etmeli, kaynağını tespit etmeli ve nihayet muhtevalarını analiz ederek mâziye ait gerçekleri ortaya çıkarmalıdır¹⁴⁸. Şüphencilik hareketinin tarihçilik üzerindeki etkilerine değinen Ahmed Saib, kaynakların şüpheci ve akılcı bir yaklaşımla ele alınması gerektiğinin altını çizmektedir. Tarihçi kullandığı bir kaynak yazarının; olayı bizzat müşahede edip etmediğini, ettiyse kaydettiği olayla şahsî bir ilişkisinin bulunup bulunmadığını, olayla ilgili diğer kaynak ve belgeleri inceleyip incelemediğini araştırmalıdır. Elde ettiği resmî belgeleri, devletlerin bazen menfaatleri icabı olayları başka türlü göstermek isteyebileceklerini düşünerek iyice tetkik etmelidir¹⁴⁹. Çalıştığı konu ile ilgili tek bir kaynağa bağlı kalmamalı, farklı kaynaklara da başvurarak tenkidî bir tarih vücuda getirmelidir. Tarihçinin yeteneği, bilgi seviyesi, akıl ve iktidarı da burada ortaya çıkmaktadır¹⁵⁰.

Çıracılık sürecini tamamlamış, belgelerini toplayarak tasnif etmiş, onları tenkit süzgecinden geçirmiş bir tarihçiyi sırada ne beklemektedir? Ali Kemâl, tarihçinin öncelikle içtihadına ve ele geçirdiği vesikalara göre konuyu bir tasnife tabi tutarak plân yapması gerektiğini söylüyor. Meselâ biyografiler için “*hayat-ı husûsiye, hayat-ı umûmiye*” veya “*sinn-i şebâb, sinn-i kemâl, sinn-i şeyhûhet*” gibi muhtelif tasnifler yapılabilmektedir¹⁵¹. “*Tasnife nazaran, fasıllar, her fasıl için bâblar, her bâbın ibtidasında adeta her sahifeye, her vakaya, her muhakemeye müsteniden mündericat olur.*” Tasnif konusu tarih yazımında çok önemlidir. Nitekim batılı tarihçiler tasnif konusuna çok dikkat etmektedirler. Çünkü tasnifsiz tarih yazmak acemiliğe; fikir, mütalaa ve muhakemede karmaşıklığa ve telifte yetersizliğe delalet etmektedir¹⁵². Ahmed Saib de mükemmel bir tarih vücuda getirmek için önceden eserin plânını yapmanın önemine dikkat çekmektedir. Tarihçi konuyu ele alış tarzına ve içtihadına göre plânını yapmalı ve bazı konuları ayrıntılı bazılarını da özet olarak işlemelidir¹⁵³.

Kaynak ve belgelerini toplamış, onları okuyarak anlamış, tenkit süzgecinden geçirerek doğruluklarını test etmiş, nihayet eserinin plânını yaparak yazım aşamasına

¹⁴⁸ Emin Ali, *a.g.m.*, s. 516-517.

¹⁴⁹ Ahmed Saib, “Mükemmel... II” s. 1117-1118, 1121.

¹⁵⁰ Ahmed Saib, “Mükemmel... III” s. 1333-1334.

¹⁵¹ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, s. 151-152.

¹⁵² Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁵³ Ahmed Saib, “Mükemmel... III”, s. 1134.

gelmiş bir tarihçinin, mükemmel bir eser vücuda getirebilmesi için önünde son bir mesele daha vardır: eserinde kullanacağı üslûp ve dil. Bu hususta iki karşıt görüş vardır. İlk görüş tarihçinin edebî bir dil kullanması gerektiğini savunmaktadır. Ali Kemâl, Ali Nusret, Celâl Nuri, Ahmed Saib, Suad Muhtar bu fikirdedir. Ali Kemâl “*tarih ile edebiyât mezcedilmeli ve müellifin şahsiyeti esere ruhunu vermelidir*”¹⁵⁴ demektedir. Celâl Nuri ise tarihin her şeyden önce “*vesaika müstenid bir eser-i felsefi ve edebi*” olduğu kanaatindedir. Bu özellikleri taşımayan bir eser tarih değildir, sadece bir kronikten ibarettir¹⁵⁵.

Ali Nusret’e göre tarih terbiye-i içtimâiye kadar, fikrin, hayâl gücünün ve hislerin gelişimine de hizmet etmelidir. Tarihçi hâdiseleri tasvir ederken hayâl gücüne de geniş ölçüde hareket imkânı tanınmalıdır. Bunun için hâdiseler bütün gerçekliği ile canlandırıldıktan sonra biraz hayâl gücü ile süslenmelidir. Tarih hakiki ve tabii bir romandır ve edebî bir üslupla yazılmalıdır¹⁵⁶. Tarihi, “*insanın alın yazısı*” olarak gören Ali Nusret, tarihte gülünecek ve ağlanacak şeyler olduğunu belirtmekte ve bu cihetle tarihçinin kalemini oynatırken kalbini ve ruhunu devredışı bırakmaması gerektiğini savunmaktadır. Tarih, bir matematik kitabı gibi değil, okuyanların kalplerinde millî şevk ve duygular uyandıracak tarzda yazılmalıdır¹⁵⁷.

Ahmed Saib, tarih yazımının bambaşka bir sanat hâline geldiğini ve olayların basit bir şekilde aynen nakledilmesine dayalı eski tarih usûlünün artık “*adi bir vakanüvislik*” gibi görüldüğünü ifade etmektedir. Tarihçi bir romancı değildir, dolayısıyla eserini roman üslûbuyla yazmamalıdır. Fakat eserinin okunabilirliği açısından hoş bir anlatıma da sahip olması gerekmektedir. Bazı tarihçiler, ciddi bir eserin halkın hoşuna gidecek tarzda yazılmasına karşı çıkmakta, muğlak bir dil kullanmayı savunmaktadırlar. Ahmed Saib’e göre bu doğru bir tavır değildir. Uygun bir üslûp ve dil ile kaleme alınan bir eser daha fazla rağbet görüp okunacağı için milletin aydınlatılmasına daha çok hizmet edecektir¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, s. 152-153.

¹⁵⁵ Celâl Nuri, “Tarih ve Kronik ve Bunların Bizde Tarz-ı Telâkkisi”, s. 274.

¹⁵⁶ Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayi”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 65.

¹⁵⁷ Ali Nusret, “Tarihte Muhârebât ve Hissiyât”, a.g.e., s. 74-75.

¹⁵⁸ Ahmed Saib, “Mükemmel... III”, s. 1133-1134.

Suad Muhtar, Taine'e dayanarak bilimin gelişmesiyle sanatın gelişmesi arasında bağlantı kurmaktadır. Bütün sanatlar, bilim sayesinde gelişmiştir. Bilim ne kadar ilerlerse sanat da o kadar ilerler. Bir çiçeğin, bir bitkiyi "*ikmâl ve tezyin*" etmesi gibi sanat da bilimi "*ikmâl ve itmâm*" eder. Böylece tarih ile edebî sanatlar arasında ilişki kurulur. Tarih, tecrübî bir ilimdir; fakat sanatın tarih açısından büyük bir önemi vardır. "*Sanat-ı edebiye ile tezeyyün ve tekemmül eden tarih fenni, bir mükemmel fen olmuş demektir*"¹⁵⁹.

Ahmed Şuayb ve Ahmed Refik'in üslûp konusundaki düşünceleri tam aksi istikâmettedir. Ahmed Şuayb, hayâl gücünün etkisinde hareket eden sanatkârların gerçeğe yeterince önem vermediklerini ve mübalağaya meyilli olduklarını iddia etmektedir. Sanatçı bazen bir kelime veya hayâl için her şeyi feda edebilmektedir. Dolayısıyla "*bir müverrih ne derece sanatkâr ise hakikatten o derece uzakta kalır.*"¹⁶⁰ Tarih yazımında halkın hoşuna gidecek bir üslûptan yana olmasına rağmen Ahmed Saib de şairane ve özellikle nazım şeklinde yazılmış tarihlere pek sıcak bakmamaktadır. Çünkü şairler mübalağayı sevdikleri ve eserlerini şairane tasavvurlarla süsledikleri için olayları sağlıklı bir şekilde tasvir etmemektedirler¹⁶¹. Ahmed Refik, tarihçinin geçmiş hakkında "*beliğâne ve hatibâne*" muhakemelerde bulunmasına karşıdır. Böyle tarihçiler tarafsız olmayı başaramazlar¹⁶².

Osmanlı tarihçileri, tarih usûlüne dair epistemolojik eserler yazmadıkları gibi tarih yazımını sistematik olarak ele alan rehber kitaplar da neşretmemişlerdir. Atıflarımızdan da görüldüğü gibi konu hakkında kaleme alınan şeyler dergi ve gazete makaleleri ile kitapların giriş kısmındaki birkaç sayfalık bahislerden ibarettir. Dolayısıyla tarih usûlü konusunda, bu dağınık ve küçük parçalar üzerinde çalışıp bir bütün inşa etmekten başka çare yoktur. Tarihin bir usûl dâhilinde kaleme alınması ve tarih yazımının 19. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan felsefî ve ilmî esaslara oturması gerektiği hususunda bir ittifak söz konusudur. Tarihçinin bu yeni usûlleri öğrenmesi, meslekî ve felsefî bir eğitimden geçmesi, tarafsız olması, birinci elden kaynakları kullanması, kaynak tenkidine önem vermesi, araştırma konusunun icap ettirdiği

¹⁵⁹ Suad Muhtar, "Tarih", s. 783.

¹⁶⁰ Ahmed Şuayb, "Yirminci Asırda Tarih", s. 12.

¹⁶¹ Ahmed Saib, "Mükemmel... I", s. 1110.

¹⁶² Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, s.15.

yardımcı disiplinlere başvurması, çalışma sahasıyla ilgili yabancı dilleri öğrenmesi, çalıştığı konuyu uygun bir plâna göre kaleme alması ve eserini yazarken mümkün olduğu ölçüde açık ve sade bir dili tercih etmesi tarih yazımında öne çıkan noktalardır. Osmanlı tarihçiliğine yönelik tenkitler kısmında bu noktalar daha da açıklığa kavuşacaktır.

B. OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE USÛL

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde geleneksel Osmanlı tarih tasavvuru ve bu tasavvurun dayandığı ilim anlayışı ve dünya görüşü çoktan parçalanmıştı. Çok sık telaffuz edilen “mükemmel bir Osmanlı tarihinin yokluğu”, modernleşmenin sancılarını yaşayan ve toplumsal kimliğinin köklerini arayan bir toplumun yeni bir tarih tasavvuruna duyduğu ihtiyacı yansıtmaktaydı. Bu arayış, etnik kimlik taleplerinin meydan okuması karşısında çökme tehlikesi bulunan bir imparatorluğun ağır yükünü de sırtlanmak zorundaydı. II. Meşrutiyet dönemi tarih yazıcılığının başarı ve başarısızlıkları kısmen bu ortamda gizlidir.

Yeni bir Osmanlı tarihinin yazılması gerektiği hususunda kamuoyu ittifak hâlinindedir. Bu amaçla bir encümen bile kurulmuştu. Fakat Osmanlı tarihi nasıl yazılmalıydı? Bu soruya yeni şartlar, yeni meseleler ve yeni ihtiyaçlar çerçevesinde yeni bir tarih anlayışıyla yaklaşıyordu. Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin mirası yeni bir bakış açısıyla ele alınıyor, çeşitli cephelerden tenkit ediliyor ve millî tarih ihtiyacına ne ölçüde cevap verebileceği sorgulanıyordu. Hürriyetin ilânından sonra tarihçilik alanında yaşanan gelişmeler masaya yatırılıyor, batılı/ilmî usûllerle bir Osmanlı tarihi yazmanın yolu aranıyor ve bütün bu çabaların neticesinde modern Türk tarihçiliğinin de temelleri atılıyordu.

1. Osmanlı Tarihçiliğine Yönelik Tenkitler

Geleneksel Osmanlı tarihçiliği hakkında II. Meşrutiyetin zihnî dünyasına olumsuz bir hava hâkimdir. Hatta Osmanlı tarih yazıcılığı çoğu zaman bir tarihçilik faaliyeti olarak bile görülmemektedir. Ali Kemâl, “*Raşid tarihçi midir?*” diye sorar ve yine kendisi “*haşa!*” diye cevap verir¹⁶³. Verdiği cevap Raşid’in şahsında hemen hemen tüm Osmanlı tarihçileri için geçerlidir. Ali Kemâl’e göre Naimalar, Raşidler kısacası bütün vakanüvisler birer tarihçi değildir¹⁶⁴. Köprülüzâde, Macar kaynaklarını kullandığı için Peçevi’yi, doğuştan yetenekli olduğu için Naima’yı ve zamanın ihtiyaçlarını kavradığı için Cevdet Paşa’yı bir kenara ayırarak diğer bütün

¹⁶³ Ali Kemâl, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, İstanbul 1334, s. 14.

¹⁶⁴ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 7.

tarihçilerin eserlerini “*cansız birer iskelet*” addetmektedir¹⁶⁵. Aslında Şehbenderzâde ve Köprülüzâde’nin belirttiği üzere Osmanlılar tarihi ve tarihçiliği ihmâl etmemişlerdir. Aksine tarih en çok kaleme aldıkları türlerden birisidir¹⁶⁶. Fakat geleneksel tarihler, değişmekte olan bir toplumun meseleleri ve ihtiyaçları karşısında maksadı karşılamaya kifayet etmedikleri için çeşitli cephelerden tenkide uğramaktadır. Bu tenkitleri genel olarak üslûp, usûl ve muhtevâ olmak üzere üç başlık altında toplayabiliriz.

II. Meşrutiyet dönemi tarihçilerinde, eski tarihlerin dil ve üslûbuna yönelik menfi bir tavır söz konusudur. Osmanlı tarih yazımının İran etkisinde kalması, bu etkinin bir neticesi olarak tarihçilikte belâgâta önem verilmesi, tarihçilerin ağır ve anlaşılmaz bir dil kullanması en çok üzerinde durulan noktalardır. Esasen Osmanlı Türkçesi Tanzimat’tan sonra modern merkezî devletin ihtiyaçlarına paralel olarak sadeleşme sürecine girmişti. Matbuat sektörünün, gazeteciliğin ve modern eğitimin gelişmesi bu süreci beslemişti. Jöntürk ideolojisi ve bilhassa Türk milliyetçiliği etrafında doğan yeni lisan hareketi Türkçenin sadeleşmesi açısından yeni bir merhaleyi başlatmaktaydı. II. Meşrutiyet döneminde artık eski tarihlerin dil ve üslûbu, ne yeni ilmîlik ölçüleri ne de gerçekleştirilmek istenen siyasî ve içtimâî inkılâbın temel unsuru hükmündeki halkın aydınlatılması hedefi bağlamında makbul görülüyordu. Dahası eski tarihçilerin, süslü üslûplarının tabîi bir uzantısı olarak riyakârlık, yalancılık, yüze gülme gibi ahlâkî zaafı taşıdıkları, dolayısıyla yazdıkları eserlerin millî eğitim açısından zararlı olduğu düşünülüyordu.

Osmanlı tarih yazıcılığı için kasidecilik tanımlamasını kullanan Köprülüzâde, eski tarihçileri “*taze bir mazmun için bütûn bir kâinatı feda edecek, nâşinîde bir sec’e tarihî hakikatleri hiç tereddütsüz kurban eyleyecek*” bir zümre olarak telâkki etmektedir. Bu zümre arasında mümtaz şahsiyetler pek azdı¹⁶⁷. Ahmedî’nin İskendernâme’siyle başlayıp, Âşık Paşazâde ve Neşrî gibi tarihçilerin eserleriyle devam eden, nihayet vakanüvisler, şehnâmeciler, tezkireciler tarafından temsil edilen

¹⁶⁵ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl 1, Cilt 1, S. 2, Kânun-ı Evvel 1329, s. 186.

¹⁶⁶ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, C. 1, Kostantiniye 1326, s. 6; Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 185.

¹⁶⁷ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 185.

Osmanlı tarih yazıcılığı, giderek kötü bir edebiyat hâlini almıştı. Osmanlı tarihçileri, tarihî hâdiselerden ziyâde güzel söz söyleme sanatıyla ilgileniyorlardı ve eserlerinde saltanatın hoşuna gitmeyecek konulara yer vermiyorlardı¹⁶⁸. Eski tarihlerin inşâ ve belâgât kaygısıyla kaleme alındıkları için ilmî değerleri olmadığını ifade eden Efdaleddin Bey, Şefiknâme örneği üzerinde durmaktadır. Edirne vakası için tarihî bir kaynak olma özelliği taşıyan bu eseri şerhler ve haşiyelerle birlikte bile anlayabilmek çok güçtür. Osmanlı tarihleri ekseriyetle bu tarzda yazılmıştır¹⁶⁹.

Osmanlılar üzerindeki İran etkisinin edebiyat ile sınırlı kalmadığını, tarihçiliğe de sirayet ettiğini belirten Hüseyin Kâzım, Osmanlı tarihlerinin, İran tarihleri gibi “*iğrâkıyyât ve müdârâ marazıyla malûl*” olduğu ve bu durumun övgüyü hakikat karşısında galip kılmak suretiyle Osmanlıların ahlâkını bozduğu kanaatindedir. Raşid ve Naima gibi doğruları remizlerle söyleyenler bile “*hükmi-zamana*” uymuşlardır. Cevdet Paşa dahi tenkitlerinde nüktelere başvurmuştur¹⁷⁰. İran etkisinden şikâyet eden bir başka Osmanlı düşünürü Ali Kemâl, “*Osmanlılar, edebiyatta olduğu gibi tarihte de Acemlerin pek acemi çırakları, taklitçileri olmuşlardır*” demektedir. Heşt Bihişt ve Tacü’t-Tevârih gibi Osmanlı tarihleri, İran tarihlerini örnek alarak vücuda getirilmişlerdir. Meselâ Hoca Saadeddin’in eseri mânâ, usûl ve fikir bakımından İran tarihlerinden farksızdır. Eserinde kullandığı dile de Türkçe demek mümkün değildir. Ali Kemâl, Tacü’t-Tevârih’in dilini Türkçe’den çok “*Arapça ve Farsçaya benzer Osmanlı lisânı*” şeklinde tanımlamaktadır. Gelibolulu Ali, Peçevî ve Kâtib Çelebi nispeten daha sade bir dil kullanmışlar ise de İran etkisinden kurtulmayı başaramamışlardır. Osmanlı tarihçileri büyük çoğunluğuyla İran etkisinde kalmışlardır¹⁷¹. Ali Kemâl için bu konuda en temsil edici örnek Raşid’dir; Raşid’de büyük bir şairlik istidadı vardır, olmayan şey tarihçiliktir. Raşid şiirde ne kadar latif, açık ve sade ise nesirde o kadar muğlak ve çirkindir. Şark şairliğini bazı açılardan bir meziyet sayan Ali Kemâl, şark tarihçiliğinin ise hiçbir işe yaramayacağını düşünmektedir¹⁷². Çünkü tarih bir söz oyunu değildir. Tarihçi bir

¹⁶⁸ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 186.

¹⁶⁹ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 2, 1 Mart 1325, s. 64, Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 3, 1 Nisan 1325, s. 61.

¹⁷⁰ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Donanma Mecmuası*, Nu: 14, nisan 1327, s. 1298-1299.

¹⁷¹ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁷² Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 16-18.

fikri, bir olayı doğru bir şekilde ifade edebilecek bir üsluba sahip olmalıdır. Eski tarihlerin tumturaklı üslubu bunun en büyük düşmanıdır¹⁷³. İbrahim Paşa hakkındaki övgülerinden hareketle Raşid'i riyâkârlıkla suçlayan Ali Kemâl, “iğlâklar, ibhâmlar, garâbetler, haşvler bir tarafa dursun, yalanlarla, gulüvv derecesinde mübalağalarla bu derece ülfet etmiş, adeta haşır ve neşir olmuş bir kalemden bir hakikat sudûr edebileceğine hangi idrak-i samimi kail olabilir?” diye sormakta ve bu tarz eserlere şehnâme ve destan denilebileceğini ancak kesinlikle tarih denilemeyeceğini iddia etmektedir¹⁷⁴.

Eski tarihlerin üslûbuna dair daha soğukkanlı değerlendirmelerin yapıldığı da vakidir. Tarihin edebî bir üslûp ile yazılmasını savunan Ali Nusret, kendi zamanlarının edebî zevkine göre kaleme alınmış olan eski eserlerin bu cihetten tenkit edilmelerine taraftar değildir. Dil ve edebî zevk zamanla değişmektedir. Bugün eski eserleri anlayabilmek zordur, ancak onların dilini taklit etmek kadar çirkin görmek de yanlıştır. Ali Nusret, eski eserlerin üslûbuyla ilgili sadece “atalet-i ruhiyelerine” dikkat çekmekle yetinmektedir¹⁷⁵. Köprülüzâde, dünyanın her yerinde uzun asırlar edebî bir tür gibi telâkki edilmiş olan tarihin, Osmanlılarda da ilmî bir mahiyet kazanamamış olmasını tabîî karşılamaktadır¹⁷⁶. İlmî tarihçiliğin yeni bir olgu olduğuna vurgu yapan Şehbenderzâde, “İslâm dünyasında neden ilmî tarih yazılamadı” sorusuyla, “Harun Reşid zamanında neden şimendifer yapılamadı” sorusu arasında mahiyet itibariyle bir fark görmemektedir¹⁷⁷.

Usûl konusuna gelince geleneksel Osmanlı tarihçiliği bu yönden de iç açıcı değerlendirmelere mazhar olamamıştır. Tenkit, tahlil, muhakeme ve felsefe eksikliği ile olayların günü güne kaydına dayalı vakanüvislik usûlü Osmanlı tarih yazıcılığının zaafı olarak işaretlenmektedir. “Tarih bizde büyük bir ilmî meseledir” diyen Hüseyin Kâzım, Osmanlı tarih yazıcılığı hakkındaki genel görüşü veciz bir şekilde yansıtmaktadır¹⁷⁸. Çeşitli Osmanlı tarihleri kaleme alınmıştır; fakat mükemmel ve

¹⁷³ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁷⁴ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 19-20.

¹⁷⁵ Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayi”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 64-65.

¹⁷⁶ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 186.

¹⁷⁷ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 6-7.

¹⁷⁸ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 56.

muntazam bir eser mevcut değildir. Çünkü gelişi güzel yazılan bu eserler ilmî tarihçiliğin esaslarına uygun bir şekilde vücuda getirilmemiştir¹⁷⁹. Ne kaynak ve belgelerin doğruluğuna ne de olayların sıhhatine önem verilmemiştir¹⁸⁰. “Şark kafası” gibi tahkir edici bir söylemle Osmanlı tarihçiliğinin mirasını tümenden reddeden Ali Kemâl, Osmanlı tarihlerinin “marifet-i siyaset” açısından faydasız, hatta zararlı olduğu kanaatindedir. Çünkü şark tarihleri, hakikatlere değil “*sırf indiyâta, zanûna, tevatürlere, kıl ü kallara müsteniddir.*” Osmanlı tarihlerinde, padişahlara ve devlet adamlarına hayalî birer hüviyet verilmekte ve menkıbeler, fıkralar, fikirler atfedilmektedir¹⁸¹. Ali Kemâl, Plevne hakkında kaleme aldığı bir yazıda da eski tarihçilerin tarafsız olamamalarından ve hoşlarına gitmeyen hususları gizlemelerinden şikâyet etmektedir:

*“İşte Plevne'nin bu menâkıb-ı mefharetini yazarken sırf ecnebi müelliflerine mürâcaât eyledik, her türlü itrâdan, mübalâğadan ârî olarak hakaiki bu sahifelere geçirdik. Ceridelerimizi, tarihlerimizi hiç kale almadık. Çünkü her nedense bize taalluk eden hakikâtleri keyfimize, arzumıza mutabık olmayınca setretmeye hiç değilse ihmâl eylemeye öteden beri alışmışız. Müverrihlerimiz böyle girân bir noksânı adeta irfân sanıyorlar.”*¹⁸²

Tarihî bağlamından koparılan vakanüvislik müessesesi de olumsuz eleştirilerden payını almıştır. Taşıdıkları kaynak değeri göz ardı edilen vakanüvis tarihleri, olayları günü gününe zapt etmiş olmaları dolayısıyla olumsuzlanmıştır. Ahmed Selahaddin'e göre tarih günü gününe yazılamaz. Çünkü olayların ve belgelerin uzun bir inceleme sürecinden geçmesi gerekmektedir¹⁸³. Ayrıca tarihçi, zamanının ve muhitinin dışına çıkarak bilhassa siyasî etkilerden uzak kalmaya çalışmalıdır. Bu sebeple hâdiseler, üzerlerinden belli bir zaman geçtikten yani güncel etkiler ortadan kalktıktan sonra yazılmalıdır¹⁸⁴. Tarihin, vakanüvislerin mükellef

¹⁷⁹ Ahmed Saib, “Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır? (II)”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Nu. 93, s. 1119.

¹⁸⁰ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 186.

¹⁸¹ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329, s. 147-148.

¹⁸² Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 38-39.

¹⁸³ Ahmed Selahaddin, “Tarih Nasıl Yazılmalıdır?”, *Mülkiye*, Nu: 7, C. 2, 1 Ağustos 1325, s. 47.

¹⁸⁴ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 46.

olduğu şekliyle günü güne yazılması vakalar hakkında araştırma yapmayı ve mütalaa yürütmeyi imkân haricinde bırakmaktadır. Çünkü henüz oluş hâlinde buldukları için olayların neticelerini tespit etmek mümkün değildir. Aksi durumda sabah gazetelerinin bir araya getirilmesiyle mükemmel bir Osmanlı tarihi vücuda getirilmiş olurdu¹⁸⁵.

Tarih, batıda felsefî bir şekil alarak Osmanlıların hikmet-i tarihiye dedikleri yeni bir usûl benimsemiştir ki Osmanlıların tasavvur bile edemeyecekleri bu yeni usûle göre tarih, sadece vakaların kaydından ibaret bir zabıt faaliyeti değil, tarihçinin vakaların ruhuna nüfuz etmek suretiyle sebeplerini ortaya çıkarmaya çalıştığı ilmî bir ameliyedir¹⁸⁶. Hüseyin Cahid, Cevdet Paşa ve Naima'yı istisna tutarak geçmiş Osmanlı tarihçilerini, olayları kaydetmekle yetinip tarih muhakemesini hakkıyla yapmadıkları için tenkit etmektedir¹⁸⁷. Şehbenderzâde, İslâm dünyasında kaleme alınan tarihlerde tahlil ve tenkitten eser olmadığını, büyük ekseriyetle olayların kaydedilmesiyle yetinildiğini, hatta bu kayıtlara bile İsrailiyâtın, hurafelerin, yalanların, hayâl ürünü unsurların karıştığını ifade etmektedir¹⁸⁸. Tarih, içtimâî ve siyasî değişimleri havi olduğu için en önemli rehberdir. Ancak mevcut Osmanlı tarihleri, vakaların silsile hâlinde kaydından ibaret oldukları için, tarihten arzu edilen fayda temin edilememektedir. Günü gününe her şeyin zabtını tutma âdeti eski tarihlerde bir vaka izdihamı yaratmıştır. Bu vakalar içinde gerçeği arayıp bulmak zordur. Osmanlı tarihlerinde tarih felsefesi ve siyaset felsefesi nâmına hiçbir şey yoktur. Milleti irşat edecek umumî fikirler ve mütalaalar ortaya konulmamıştır¹⁸⁹.

II. Meşrutiyet döneminde, tarihin ilgi alanlarının genişlediğinden ve toplum/millet merkezli yeni bir tarih tasavvurunun oluşmaya başladığından bahsetmiştik. Eski tarihlerin muhteva açısından tenkidi de ağırlıklı olarak millet merkezli tarih tasavvuru çerçevesinde olmuş; siyasî ve askerî tarih odaklı eski tarihçilik, toplumsal tarih bağlamında yetersiz görülmüştür. İkinci olarak siyasî fayda

¹⁸⁵ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 48-49.

¹⁸⁶ Hüseyin Kâzım, *a.g.m.*, s. 55.

¹⁸⁷ *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

¹⁸⁸ Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁸⁹ Ali Nusret, *a.g.m.*, s. 59-62.

fikrinden hareketle eski tarihlerin vatanseverlik hissini beslemedikleri ve diplomasi bağlamında da ışık tutucu olmadıkları iddia edilmiştir.

Eski tarihçileri, “*milletin içtimâî inkılâbları ve millî tekâmüllerinden ziyâde askerî vakalarına*” önem verdikleri için tenkit eden Nizameddin Ârif, tarihin artık tamamen toplumların incelenmesine yöneldiğini ve sadece askerlikten veya bir hükümdarın zaferlerinden bahseden bir tarihin, milletin içtimaî gelişimini ortaya koyamadığını ifade etmektedir¹⁹⁰. Padişahların destanı gibi yazılan tarihlerde, Osmanlı milletin tekâmülü, Osmanlı vatanın kıymeti ve büyüklüğü yeterince ele alınmamıştır¹⁹¹. Tarih yazımında büyük adamlar kadar halkın da yer alması gerektiğini savunan Köprülüzâde, “*memleketimizde tarih, hâlâ muharebe ve zafer hikâyeleri, hükümdar ve vezirler menkabeleri, müsalehanâmeler akdi, isyan ve ihtilâl vakaları, ricalin katil ve idamı gibi telakki olunuyor; hâlbuki bunlar daha ziyade müstesna ve hakiki bir kıymetten mahrum şeylerdir*” demektedir. Eski tarihçiler, toplumun hakikî ve tabîî hayatını teşkil eden unsurları fark edememişlerdir¹⁹².

Tarihe, insanlığın tekâmülüne katkı sağlaması penceresinden yaklaşan Ahmed Selahaddin, Osmanlı’daki tarih eserlerini boş ve faydasız bulmaktadır. Osmanlıda tarih hocaları, memleketin kaderini ellerinde tutacak olan gençlere padişahları övmekten başka faydalı bir bilgi vermemişlerdir. Osmanlı’da öğretilen tarih ve yazılan tarih kitapları masaldan ibarettir¹⁹³.

Ali Kemâl, yine Cevdet Paşa’yı hariç tutmak kaydıyla, Osmanlı tarihçilerinin durumunu “*o mahiler ki derya içredir, deryayı bilmezler*” sözüyle açıklamaktadır. Osmanlı tarihçileri dünyadan bahsetmektedirler ama dünyayı bilmeyecek kadar sarhoşurlar. Ne yaşadıkları devre, ne o devrin hükümetlerine ve devlet adamlarına dair insana doğru bir fikir verememektedirler¹⁹⁴. Osmanlı tarihçileri, özellikle Avrupa’yı, Avrupalı devletlerin siyasetlerini bilmemektedirler¹⁹⁵. Avrupayı bilmek, Avrupalı devletlerin dış siyasetlerine vakıf olmak, Avrupalı tarihçilerin eserlerinden

¹⁹⁰ Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 344.

¹⁹¹ A. R. (Ahmed Refik), “Tedrisât-ı Tarihiye ve Tarih Kitapları”, *Servet-i Fünûn*, C. 39, Nu. 1009, 22 Eylül 1326, s. 358.

¹⁹² Köprülüzâde, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, s. 8.

¹⁹³ Ahmed Selahaddin, *a.g.m.*, s. 44.

¹⁹⁴ Ali Kemal, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, s. 21.

¹⁹⁵ Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 38.

haberdar olmak Ali Kemâl için önemli kıstaslardır. Ahmed Midhat Efendi ve kuşağı için söyledikleri bu bağlamda manidardır. Ahmed Midhat Efendi ve emsalleri, batıdan çok az feyz almışlardır. “*Lisan ve irfan-ı Osmaniyeye büyük hizmetleri olan bu eslâf-ı kirâmımız, siyasetten edebiyata kadar bütün yazdıklarında tetkikçe, tettebbuca kusur ediyorlardı. Bu sebeple de pek yüksek ve pek doğru düşünemiyorlardı.*”¹⁹⁶ Ahmed Midhad Efendi, kendi kuşağı içerisinde batılı eserlerden en çok istifade edenlerden biriydi fakat o bile çok sathî kalmıştı:

“Asr-ı ahirin o cihan değer müverrihlerinden bir kaçını, hatta birini olsun ciddi bir tarzda okumamıştı. Ancak eline kalemi alarak Kâinât’da, Mufasssal’da yaptığı gibi önüne gelen Fransızca bir tarihi gelişi güzel tercüme edivermişti. Bu fenn-i celilde o bülend mertebe Alman; o lâtif, o mûnis, o müessir Fransız; hele o muhteşem İngiliz müverrihlerini tedkik etmemişti. Hatta diyebiliriz ki zamanımız bir tarafa dursun Ahmed Midhat Efendi Ranke’yi, Michelet’yi, Carlyle’yi bile bilhakkın tettebbu eyleyememişti; ama yine müverrih geçiniyordu. Darülfünunumuzda tarih muallimi idi. Tarihe dair telifât-ı vâsiyaya girişiyordu. Fakat bu nevâkısı yalnız mufasssal müellifine hasredemeyiz, diğer ser-âmedân-ı üdebamız da bu nâkısalarından münezzeh değildiler, belki o vadide efendiden küllî geri idiler¹⁹⁷ ... Yazdıklarına bakılırsa Ahmed Midhat Efendi siyaseten hiçbir fikre, hiçbir emele, hiçbir endişeye malik değildir...”¹⁹⁸

Tarih vatan sevgisinin yegâne kaynağıdır. Bu hakikât Osmanlı tarih yazımında takdir edilmemiştir¹⁹⁹. Eski tarihler, vatanperverlik hissi uyandırmaktan uzaktır. Hâlbuki tarihten beklenen en büyük hizmet vatanperverlik mukaddes hissini uyandırması ve yaşatmasıdır²⁰⁰. Ali Nusret’e göre Osmanlı tarihçileri Fenolun’un “*bir tarihçi hiçbir zamana, hiçbir memlekete mensup olmamalıdır. Vatanını sevmekle*

¹⁹⁶ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, s. 25.

¹⁹⁷ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 26-27.

¹⁹⁸ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹⁹ A. R. (Ahmed Refik), *a.g.m.*, s. 358.

²⁰⁰ Ali Nusret, “Tarihte Muhârebât ve Hissiyât”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 73-74.

beraber hiçbir yüzdenden ona bir hisse-i sitayiş ayırmamalıdır, tarafsız olmalıdır.” sözüne tamamen uygundurlar²⁰¹.

2. Osmanlı Tarihçiliğinin Mirası

Geleneksel Osmanlı tarihçiliği, modern tarihçiliğin kıstaslarıyla sert eleştirilere maruz kalmıştır. Fakat yazılması arzu edilen mükemmel Osmanlı tarihinin geleneksel eserlere dayanma zarureti de ortadadır. Bu itibarla eski eserlerin ve vakanüvis tarihlerinin kaynak değerini takdir edenler de olmuştur. Eski eserler belki tarih felsefesi açısından değer taşıyorlardı ama naklettikleri bilgilerle sonraki kuşaklar için mehz vasfını taşıyorlardı²⁰². “*Müverihin-i sâlîfe-i İslâmiye, her vakayı zabtetmek suretiyle kıymetli bir hazine-i tettebbu meydana getirmişlerdi.*”²⁰³ Bu vadideki düşünceleri, yani geleneksel Osmanlı tarihçiliğinin modern tarihçiliğe devrettiği mirası, Efdaleddin ve Ahmed Saib beylerin görüşlerini özetlemek suretiyle ele alacağız. Yukarıda dil, usûl ve muhteva noktalarında ele alınan tenkitlerin yansımalarını, Efdaleddin ve Ahmed Saib Beylerde de görmek mümkün olacaktır.

Efdaleddin’e göre tarih, ya olayların silsile şeklinde takibi, ya biyografilerin incelenmesi ya da olayların sebep ve hikmetinin muhakeme edilmesi yoluyla vücuda getirilebilir. Osmanlı tarihleri, büyük ölçüde kronolojik olarak olayların yazılması veya ünlü kişilerin biyografilerinin toplanması suretiyle kaleme alınmıştır²⁰⁴. Biyografik eserler, tek tek şahısların seçilmesinden ziyâde Devhatü’l-Meşayih, Sefine-i Kapudanan, Hadikatü’l-Vüzera gibi eserlerde görüldüğü üzere şeyhler, şeyhülislâmlar, kaptanpaşalar, sadrazamlar gibi belli bir meslek grubundaki şahısların hayat hikâyelerinin bir araya getirilmesiyle vücuda getirilmiştir²⁰⁵. Kronolojik eserler ise birkaçı müstesna hemen hepsi olayların zabtından ibarettir. Bazı vakaların, vakanın cereyânı zamanında hayatta olan müellifin doğrudan gözlemlerine veya sonradan elde ettiği kıymetli vesikalara dayanılarak yazılmış Gazavat-ı Estergon, Zigetvar Fetihnâmesi, Peçevî Tarihi, Evliya Çelebi Seyahât-nâmesi, Hulasatü’l-İtibar gibi özel tarihçeleri vardır ki büyük önemi

²⁰¹ Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayı”, s. 64-65.

²⁰² Hüseyin Kâzım, *a.g.m.*, Musavver Devr-i Cedid, s. 55-56.

²⁰³ Şehbenderzade, *a.g.e.*, s. 7.

²⁰⁴ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 3, 1 Nisan 1325, s. 61.

²⁰⁵ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 61-62.

haizdirler. Kara Çelebizâde'nin Ravzatü'l-Ebrar'ı, Fındıklılı Mehmed Halife'nin Fındıklılı Tarihi denilen eseri, Kâtib Çelebi'nin tarih eserleri gibi müellifinin büyük iktidarını ve derin araştırmalarını yansıtan bazı eserler de mevcuttur²⁰⁶.

Efdaleddin, tasnif ve olayların sebeplerini aramak gibi özelliklerden mahrum olsalar da Osmanlı vakayinamelerinin, Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren meydana gelmiş olayları kronolojik olarak ihtivâ eden bir bütün oluşturduklarını ifade eder. Solakzâde tarihinin Hicrî 1000 senesine kadar olan kısmına veya Tacü't-Tevârih ile Peçevî Tarihi'nin 1000 senesine kadar olan kısmının birleşimine, sırasıyla Naima, Raşid, Asım (Çelebizâde), Subhî, İzzî, Vasıf, Cevdet, Lütfi tarihlerinin eklenmesiyle mufassal bir Osmanlı tarihi teşkil edilecektir²⁰⁷. Efdaleddin'in ismi geçen tarihlere dair değerlendirmeleri şöyledir:

Solakzâde tarihi, diğer Osmanlı tarihleri gibi tasnifsizlikle, aynı başlık altında alakasız konuların anlatılmasıyla malûldur. Dilinin sade ve anlaşılır olması ve hâdiseler hakkında ayrıntılı bilgi vermesi eserin kıymetini arttırmaktadır²⁰⁸. Tacü't-Tevârih pek çok vesika içermesi sebebiyle kıymetli bir eser olmasına rağmen, Hoca Saadeddin zamanının eğilimine uyarak belagate önem vermiştir. Kaleme aldığı vakalarda gerekli tafsilâtı vermek yerine seci ve kafiyeyle uğraşmıştır. Hicrî 1008 yılına kadar gelen eserin 926'ya kadar olan kısmı tab' ve tedvin edildiği için 1000 senesine kadar olan vakayı, Peçevî Tarihi'nden veya Süleymannâme ile Selânikî Tarihi'nden takip edilmelidir²⁰⁹. Peçevî Tarihi, Kanunî'nin cülusundan IV. Murat'ın vefatına kadar olan zamanın tarihini muhtevidir. Müellif asrına göre sade bir dille yazdığını beyân etse de eserin tamamında bu beyânına sadık kalamamıştır. Eser, diğer vakayinâmelerde olduğu gibi her vakaya açılan bahisler hâlinde tertip edilmiştir. İbrahim Peçevî Efendi'nin iştirak ettiği hâdiselere ait gözlemlerini ve çeşitli hâdiselere iştirak etmiş kişilerden aldığı bilgileri ihtiva etmesi, eseri değerli kılmaktadır²¹⁰. Naima Tarihi, Hicrî 1000-1070 yılları arasına aittir. Asrına göre sade bir dille, anlaşılır bir üslupla yazılmıştır. Olaylar ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir

²⁰⁶ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 61-62.

²⁰⁷ Efdaleddin, "Tarih", *Mülkiye*, Nu: 4, 1 Mayıs 1325, s. 64.

²⁰⁸ Efdaleddin, "Tarih", *Mülkiye*, Nu: 5, 1 Haziran 1325, s. 61.

²⁰⁹ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 62.

²¹⁰ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 63-64.

ki eserin en önemli özelliği olayların tasvirindeki başarısıdır. Efdaleddin'e göre “*Naima kadar musavver bir müverrihimiz daha yoktur*”. Tasvir ettiği olayları okuyucularına adeta yaşatan Naima, ayrıca başka tarihçilerin yapmadığı bir şeyi yaparak olaylar üzerinde şahsî mütalaasını da yürütmüştür²¹¹. Raşid Tarihi, Küçük Çelebizâde Âsım Efendi'nin tarihiyle birlikte müdevvendir. 1071-1134 yılları arasındaki olayları Raşid Efendi, 1135-1141 arasındaki dönemi de Âsım Efendi zapt etmiştir. Raşid tarihinin üslûp ve tertip bakımından diğer tarihlerden bir farkı yoktur. Olayların tafsilât ve teferruatını anlatması Efdaleddin tarafından beğenilen bir özelliğidir. Bir yenilik olarak biyografik bilgiler vermesi de övülmüştür. Eserin son cildini teşkil eden Âsım Efendi'ye ait kısmın daha güçlü bir üslûpla yazıldığı ifade edilir²¹². Çelebizâde'den sonra Sami ve Şakir Efendiler sırasıyla vakanüvis olmuşlardır. Sami Efendi, vakaları Çelebizâde'nin bıraktığı yerden değil, 1143 senesinden itibaren kaydetmeye başlamış, dolayısıyla Osmanlı devletinin 1142 senesine ait tarihinin kaydı tutulmamıştır. Şakir Efendi'den sonra göreve gelen Subhi Efendi, Sami ve Şakir tarihlerinden istifade ederek 1143-1156 yılları arasının tarihini yazmıştır. Subhi Efendi'nin ifadesi muğlâk fakat tasvirleri başarılıdır²¹³. İzzî Efendi, 1157'den başlayarak 1165 senesine kadar olan dönemin tarihini kaydetmiştir. Tarihini yazarken tarafsız olacağını beyân eden İzzî Efendi, üslûp açısından zamanının etkisinden kurtulamamıştır²¹⁴. İzzî'nin kaldığı yerden başlayan Vâsıf Tarihi, 1188 senesinde nihayet bulmaktadır. Eser yüksek bir kitabet ile vücuda getirilmiştir. Diğer tarihçiler gibi Ahmed Vâsıf Efendi de önemli devlet adamları için övgüler ve güzel sözler yazmıştır²¹⁵.

Vâsıf Tarihi'nden sonra gelen Tarih-i Cevdet, 1189-1241 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır²¹⁶. Efdaleddin, Cevdet Paşa'nın ihata gücünü, belâgatını, derin vukufunu, ilmî iktidarını, eserinin mündericâtını övmekte, ancak Paşa'nın şekil ve tasnif noktasında vakanüvisliğin sınırlarının dışına çıkamadığını ve “*sehl-i mümtenî ibraza muktedir olduğu hâlde*” Kısas-ı Enbiyâ'da gösterdiği üslûp başarısını

²¹¹ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 64.

²¹² Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 6, 1 Temmuz 1325, s. 44.

²¹³ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 45-46.

²¹⁴ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 46-47.

²¹⁵ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 47-48.

²¹⁶ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 48.

Cevdet Tarihi'nin pek çok yerinde, özellikle yabancı kaynakların kullanıldığı kısımlarda tekrarlayamadığını, hattâ bazı ciltlerde büyük ekseriyeti baskı hatası veya tercüme eksikliğinden neşet etmekle birlikte telîf hatalarının mevcut olduğunu ifade etmektedir. Yabancı dil bilmeyen Cevdet Paşa'nın, özellikle Fransız İhtilâli'ne ait kaynakları kullanırken Türkçesi pekiyi olmayan Şahbaz Efendi'nin tercümelerine başvurması, Tarih-i Cevdet'in ilgili kısımlarındaki üslûp düşüklüğünün en büyük sebebi olarak zikredilmektedir. Tarih felsefesi ve devletlerin şekillerine dair mütalaalar ile İslâm ve Osmanlı tarihinin veciz bir özetini ihtivâ eden mukaddime kısmı, Cevdet Paşa'nın ilmî kudretine örnek olarak gösterilmektedir. Cevdet Paşa'nın çeşitli olaylar hakkında yürüttüğü muhakemeler, hayranlık uyandıracak niteliktedir. Vakaları ve kişileri çok başarılı bir şekilde tasvir etmekle kalmayarak, tarih yazımındaki üçüncü tarz olan tarih muhakemesi ile de mezceden Cevdet Paşa, gerçek mânâda tarih nâmını hak eden bir eser vücuda getirmiştir²¹⁷.

Cevdet Paşa'dan sonra vakanüvisliğe tayin edilen Ahmed Lûtfî Efendi, 1241-1260 yılları arasındaki olayların tarihini yazmıştır. Lûtfî Efendi daha sonraki yılların da kaydını tutmuş fakat Abdülhamid bunların basılmasına müsaade etmemiştir. Efdaleddin, Tarih-i Lûtfî için bir tarih eseri olmaktan ziyâde bir “*ruznâme-i vukuâtı*” tanımlamasını kullanmakta, hattâ bu özelliği bile tam olarak taşımadığını, Lûtfî Efendi'nin siyasî sebeplerle pek çok olayı eserinin dışında bıraktığını ifade etmektedir. Ahmed Lûtfî Efendi'nin ölümünden sonra uzun süre vakanüvislik görevine herhangi bir atama yapılmamıştır. Efdaleddin bu hususu, Abdülhamid'in, devr-i istibdattaki yüz karartıcı olayların, tarihe geçmesini istememesiyle açıklamaktadır²¹⁸.

Efdaleddin Bey'e göre şimdiye kadar yazılmış resmî tarihler, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren meydana gelmiş siyasî ve askerî olaylarının kronolojik bir listesini ihtivâ etmektedir. Ancak bu eserlerin hiç biri, ister tek tek ister bir bütün olarak, gerek tarih ilminin kaidelerini gerekse millî tarihin icap ettirdiği özellikleri dikkat almamaları sebebiyle II. Meşrutiyet döneminde çok sık telaffuz edilen, mükemmel bir Osmanlı tarihine olan ihtiyacı karşılayabilecek vasıfları

²¹⁷ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 7, 1 Ağustos 1325, s. 57-61.

²¹⁸ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 8, 1 Eylül 1325, s. 90-91.

taşınamaktadırlar²¹⁹. Tarih, siyasî ve askerî olayların günü gününe kaydından ibaret değildir ve Osmanlı vakayinâmeleri tarihin kapsamı içinde yer alması gereken pek çok konuyu ihtivâ etmemektedirler²²⁰. Efdaleddin'in, Osmanlı vakayinâmelerini yetersiz bulmasının altında yatan en önemli iki sebep, muhakemeye yer vermemiş ve “*muktesebât-ı maneviyemiz*” dediği toplumsal yapı, sosyal hayat, kültür, eğitim, edebiyat, örf ve adetler, ahlâk, ilim, mimarî, sanayî, zanaatlar, hukuk, iktisat, ticaret gibi konuları eksik bırakmış olmalarıdır²²¹. Oysa milletlerin şahsiyetlerini ve millî mevcudiyetlerini muhafaza edebilmelerinin, millî hafıza hükmündeki tarih ile mümkün olduğu Japonlar ve Macarlar örneği verilerek ifade edilmiştir. Japonlar, Japonluğa ait mevcudiyetlerinden hiçbirini fedâ etmemişlerdir. Macarlar bin sene evvelki Macarlığa ait usul ve ahvâli muhafaza etmişlerdir. Fakat Osmanlılar, yarım asır önceki mevcudiyetlerinden bile habersizdirler²²².

Ahmed Saib, tarihçilikte ortaya konulan yeni esasların Osmanlı tarih yazımına nasıl tatbik edileceğini tayin etmek için eski ve yeni tarihlerin gözden geçirilmesi lüzumuna dikkat çekmektedir. Yükselme dönemi olaylarının, Aşıkpaşazâde Tarihi, Neşrî Tarihi, Heşt Bihişt, Tacü't-Tevârih ve Kühü'l-Ahbâr olmak üzere beş eserde zapt edildiğini belirten Ahmed Saib, bu eserleri daha önce yazılmış bulunan Osmanlı tarihlerinden, meselâ Hamzavî'nin tarihinden ayrı tutmaktadır. Çünkü daha eski eserler Acem şehnâmelerini takliden ve padişahları methederek ihsanlarına nail olmak amacıyla yazıldıkları için tarihî önemi haiz değildirler. Oysa yukarıda zikredilen eserlerin müellifleri, yaşadıkları dönemin icaplarına uygun bir şekilde olayları kronolojik olarak zapt etmişlerdir²²³. Bunlar çağdaşları sayılabilecek diğer eserlerden de farklıdır. Yükselme devrinin sonlarında yazılan Peçevî ve Selânikî tarihleri gibi eserleri bunlarla mukayese etmek mümkün değildir. Bu beş eser, ana tarihler kapsamında değerlendirilmelidir²²⁴.

Söz konusu eserlerden en eskisi Aşıkpaşazâde'ye ait olup müellif İkinci Murat, Fatih Sultan Mehmet ve İkinci Bayezit devirlerinde yaşamıştır. Daha eski

²¹⁹ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 91-92.

²²⁰ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 9, 1 Teşrîn-i Evvel 1325, s. 59.

²²¹ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 59-63.

²²² Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 62-63.

²²³ Ahmed Saib, “Mükemmel-3”, Nu: 94, s. 1135.

²²⁴ Ahmed Saib, “Mükemmel-4”, Nu: 95, s. 1150.

dönemler hakkında verdiği bilgiler mesmûâta dayansa da diğer tarihlerle örtüşmektedir²²⁵. Ahmed Saib, sade bir dille yazması, dalkavukluk yapmaması, tenkitten ve müşahede ettiği olumsuzlukları söylemekten çekinmemesi gibi vasıfları dolayısıyla Aşıkpaşazâde için “*hiç de fena müverrih değildir*” demektedir²²⁶.

Kendi döneminin olaylarını kaydeden ikinci tarihçi Neşrî’dir. Neşrî, Fatih Sultan Mehmet ve İkinci Bayezıt’ın muâsırdır. Fatih döneminin son zamanlarından başlayarak yaşadığı devrin tarihini, sırf kendi gözlemlerine dayanarak kaleme almıştır. Başka tarihlerde yer almayan yahut tahrif edilmiş bulunan olaylar hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. İktidar çevreleriyle doğrudan ilişkisi olmadığı için mübalağa ve methiyelere başvurmamış, gerçekleri meydana çıkarmaya çalışmıştır. Sade bir dil kullanarak parlak cümlelere ve şiirlere eserinde yer vermemiştir. Bütün bu vasıflar, Neşrî Tarihi’ni Ahmed Saib’in nazarında yüksek bir yere çıkarmaktadır²²⁷.

Ahmed Saib, daha sonra Heşt Bihîşt ve Tacü’t-Tevârih üzerinde durmaktadır. İdris-i Bitlisî eserini Farsça yazmıştır. Döneminin genel eğilimine uyarak İran tarihlerini taklit etmiş ve eserinde süslü bir dil kullanarak methiyelere bolca yer vermiştir. Hoca Saadeddin de Tacü’t-Tevârih’inde benzer yolu tutmuş, methiyelere sık başvurmuş, hatta padişahların ağzından şiirler bile uydurmuştur. Ancak bu kusurlara rağmen Ahmed Saib, Tacü’t-Tevârih’in Osmanlı tarih yazılığının en parlak eserlerinden biri olduğu kaydını da düşmektedir²²⁸.

Eski tarihlerin beşincisi Âli Efendi’nin Kühü’l-Ahbâr’ıdır. Eserin çok güzel yazıldığını beyan eden Ahmed Saib, eserde yer alan biyografileri önemli bulmaktadır. Âli Efendi, intisap ettiği nüfuzlu devlet adamlarından özel ve iyi bilgiler toplayarak bunları eserinde kullanmıştır. Ayrıca kendi zamanındaki olayları tenkit etmekten de çekinmemiştir²²⁹.

²²⁵ Ahmed Saib, “Mükemmel-3”, Nu: 94, s. 1135.

²²⁶ Ahmed Saib, “Mükemmel-4”, Nu: 95, s. 1149.

²²⁷ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1149-1150.

²²⁸ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1150.

²²⁹ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1150.

Hicrî 1000 senesinden itibaren Osmanlı tarihçiliğinin bir dönüşüm yaşadığını ifade eden Ahmed Saib, yeni dönemin en iyi tarihçisi olarak Naima'yı göstermekte, ayrıca Kâtib Çelebi ve Koçibey'e de atıfta bulunmaktadır. Hicrî 1000 senesinden sonraki olayların kaydını tutan Naima, bu olaylara bizzat şahit olmamışsa da sağlam vesikalar kullanmıştır. Naima Tarihi'nden sonra yazılan eserler, Ahmed Saib'e göre gerçek manada tarih kitabı değildir. Çünkü hükümet tarafından önemli görülen olayların kaydından ibaret bulunmaları sebebiyle müelliflerin fikrî mesailerini neticesinde ortaya çıkmamışlardır. Bu dönemin tarihçileri vaka yazıcılık seviyesinde kaldıkları için yükselme devri tarihçilerinden aşağı seviyededirler²³⁰.

Ahmed Saib, Osmanlı tarihçiliğinin, II. Mahmut ile başlayan yenileşme döneminde bir dönüşüm daha geçirdiğini belirtir. Bu dönüşümde Avrupa'nın etkisi, önce askerî alanda başlayıp sonra diğer alanlara yayılan yenilikler, matbuat ve gazetecilikteki gelişmeler belirleyici olmuştur. Yenileşme dönemin en önemli eseri Tarih-i Cevdet'tir. Tarih-i Cevdet'i Ahmed Saib'in nazarında önemli kılan hususlardan birincisi, Cevdet Paşa'nın batılı usûlleri tatbik etmiş olmasıdır. Cevdet Paşa bütün yerli kaynak ve vesikaları görmekle kalmamış Avrupa lisanlarında yazılmış eserleri de incelemiştir. İkincisi, Cevdet Paşa, eserinde şiirlere ve tuntuaklı cümlelere yer vermemiş, sade bir lisan kullanmıştır. Tarih Cevdet'in her satırında "*müellifin sahib-i ma'lûmat ve müdekkik olduğu zâhiren meydandadır.*" Cevdet Paşa, Vaka-i Hayriyeye kadar Osmanlıların yenileşme çabalarını, devletin içerisine düştüğü maddî ve manevî inhitatı parlak bir şekilde işlemiştir. Ancak Ahmed Saib, Tarih-i Cevdet bir başka muhitte, meselâ meşrutiyet döneminde yazılıysa daha faydalı olurdu demektedir. Çünkü Paşa, bildiği pek çok şeyi yazmaktan çekinmiştir²³¹.

Dönemin tarihleri içerisinde Tarih-i Cevdet'in yanında Hayrullah Efendi'nin tarihi de zikre şayan bulunmuştur. Hayrullah Efendi, her ne kadar eserini tamamlayamamış olsa da yeni usûlleri kullanarak Osmanlı tarihinin ilk iki asrını aydınlatmış ve ilk defa olmak üzere Osmanlı tarihini Avrupa tarihi ile beraber ele almıştır. Bahse konu olan iki eser dışında da çeşitli tarih kitapları neşredilmiştir.

²³⁰ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1150.

²³¹ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1151-1152.

Fakat bunların büyük kısmı ders kitabı olarak kaleme alınmıştır ki Ahmed Saib'e göre en iyisi Murad Bey'in Tarih-i Umûmî'sidir. Alman ve Rus ders kitaplarını model alan eser, Mülkiye'de pek çok münevverin yetişmesine vesile olmuştur²³².

Efdaleddin ve Ahmed Saib beylerin meşrutiyet öncesi Osmanlı tarihçiliğine dair değerlendirmeleri yukarıda özetlendiği gibidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi yeni ilim ve tarih anlayışı bağlamında Osmanlı tarihçiliği sert tenkitlere maruz kalmıştır. Bu tenkitler usûl, üslûp ve muhteva gibi noktalara odaklanmaktadır. Genel bir eğilim olarak, Cevdet Paşa ve kısmen de Naima ve Peçevî gibi tarihçiler tenkitlerden masun tutulmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı dünyası siyasî, içtimaî ve ideolojik cihetlerden yoğun bir dönüşüm içerisine girmişti. Geleneksel tarihler, bu dönüşüm sürecinde ortaya çıkan ihtiyaç ve meselelere cevap verebilme kabiliyetinden uzaktılar. Bu itibarla içinde doğdukları ilim anlayışı ve dünya görüşüyle beraber geriye itildiler. Ancak yazılacak modern Osmanlı tarihçiliği için taşıdıkları kaynak değerini de inkâr etmek mümkün değildi. Efdaleddin ve Ahmed Saib beylerin görüşleri bu açıdan önemlidir. Modern bir Osmanlı tarihi yazma göreviyle mükellef olan Tarih-i Osmanî Encümeni de eski Osmanlı tarihlerinin yeniden basılmasıyla ilgilenmiştir.

Bu bahse nihayet verirken, belki de yazılan ve yazılacak olan bütün Osmanlı tarihlerinin mukayese edileceği birkaç eserden biri olma özelliğini taşıyan meşhur Hammer tarihi hakkındaki görüşlere de kısaca temas etmenin yerinde olacağını düşünüyoruz. Bu teması, Necib Âsım ve Hüseyin Cahid arasındaki bir tartışmayı takip ederek gerçekleştireceğiz. Necib Âsım, Tanin Gazetesi'nde neşredilen bir yazısında, Hammer Tarihi'nin Türkçeye tercüme edilmesinin Osmanlı tarihçiliğine hizmet değil ihanet olacağını yazmıştır. Çünkü Hammer'in Osmanlılar aleyhinde bazı yanlış hükümleri vardır²³³. Tanin gazetesinin muhtemelen Hüseyin Cahid tarafından kaleme alınan cevabî yazısında Hammer'in Osmanlılar aleyhinde taassup eseri bazı fikirleri olsa da Osmanlıların menfaatine olan bazı hakikatleri de örtmeyip açıkladığı belirtilmekte ve özetle şu düşüncelere yer verilmektedir: Hammer'in Osmanlı tarihine en büyük hizmeti, eseri neşredilene kadar hiçbir Osmanlı'nın

²³² Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 1152.

²³³ Necib Âsım, "Tarih-i Osmanî", *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

varlığından bile haberdar olmadığı yabancı vesikaları kullanması olmuştur. Tarih-i Cevdet ve bazı eserler istisna edilirse Osmanlı Devleti'nin siyâsî tarihini ve civar devletlerle olan münasebet ve müzakereleri hiçbir Osmanlı tarihi Hammer derecesinde yazmamıştır. Eğer Hammer olmasaydı bugün bir Osmanlı tarihi yazmak çok daha zor olacaktı. Bundan sonra yazılacak Osmanlı tarihlerinde Hammer'in pek çok mütalaası yer alacaktır. Hammer'in tek kusuru, tarihini Kaynarca Muahedesiyle bitirip kendisinin hayatta olduğu zamanları yazmamış olmasıdır²³⁴. Necib Âsım biraz üslûp değiştirmiş gibi görüldüğü bir sonraki yazısında, Hüseyin Cahid'in görüşlerine iştirak ettiğini ve Hammer tarihinin henüz dilimize tercüme edilmemiş olmasına üzüldüğünü beyan etmiş; fakat devlet tarafından yazdırılacak bir Osmanlı tarihinin Hammer tercümesinden ibaret olamayacağını, Hammer tarihinin en mühim kısmının Avrupa vesikalarını ihtivâ etmesi olduğu hâlde eserin neşrinden günümüze kadar daha pek çok belgenin ortaya çıkması ile birlikte orijinalliğini kaybetmeye başladığını ekleyerek; Osmanlı tarihine ait vesikaları aramak, toplamak, tedkik, tasnif ve neşretmek ve sonra da bir millî tarih yazmak için bir Fransa Encümen-i danişine benzer bir encümenin kurulmasını teklif etmektedir²³⁵.

Tartışmadan çıkan netice, Hammer Tarihi'nin Türkler aleyhindeki taraflı tutumu sebebiyle tenkide açık yönlerinin olduğu ama bilhassa usûl ve muhteva noktasındaki değerinin inkâr edilemeyeceğidir. Necib Âsım da yüksek perdeden girdiği tartışmanın sonunda büyük ölçüde bu çizgiye çekilmiştir. Osmanlı dünyasında Hammer Tarihi'ne yönelik ortalama tavır da budur. Bir iki örnekle somutlaştıracak olursak, Ahmed Saib, "*Hammer Tarihi'nin noksanları pek çok, tenkit götürür yerleri dahi az değilse de herhalde şimdiye kadar kaleme alınan Osmanlı tarihlerinden iyidir. Fazla malumata ve bir dereceye kadar intizam-ı tahrîre mâliktir*" demektedir²³⁶. Hüseyin Kâzım da "*Hammer'inkisi gibi Osmanlı tarihi yazılamamıştır. Hiç şüphesiz Hammer birçok müessirata tevdi-i nefis ederek tarihini şaibedâr eylemiştir ama öyle bir eser-i tarihimiz yoktur*" diye yazmaktadır²³⁷.

²³⁴ Hüseyin Cahid'in imzasız yazısı için bkz. *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

²³⁵ Necib Âsım, "Yine Tarih-i Osmani", *Tanin*, Nu. 270, 3 Haziran 1909, s. 4.

²³⁶ Ahmed Saib, "Mükemmel-2" Nu: 93, s. 1119.

²³⁷ Hüseyin Kâzım, *a.g.m.*, (Donanma Mecmuası), Nu: 14, s. 1300.

3. II. Meşrutiyet Dönemi Tarihçiliğine Yönelik Tenkitler

II. Meşrutiyet döneminde tarih yayınlarında sayısal bir patlama yaşanmıştır. Köprülüzâde'nin tabiriyle bir tarih modası uyanmış²³⁸, hatta tarihçilik merakı müfrit bir dereceye varmıştı²³⁹. Her gün yeni bir eser neşredilmekte, başta Seignobos'tan olmak üzere çeşitli tercüme yapılmaktaydı. Tarih-i Siyasî, Şark Meselesi, Tarih-i İslâm gibi isimler taşıyan kitaplara sıkça tesadüf edilmekteydi. Büyük bir Osmanlı tarihi yazmak vazifesiyle mükellef bir encümen bile teşkil edilmişti²⁴⁰. Köprülüzâde bu tarih ilgisini Abdülhamid devrinde tarihin yasaklanmış olmasıyla açıklamaktadır. Otuz sene boyunca dünya ile ilişkisi kesilmiş bir memlekette bu ilgi doğaldı²⁴¹. Ancak umûmî kanaat, tarihçilik alanında yaşanan bu niceliksel artışın, arzu edilen kalite seviyesine ulaşamadığı yönündedir. Kâzım Nâmî, "Bizde Niçin Tarih Yazılamıyor?" başlıklı makalesinde, Meşrutiyet'in ilânından sonra neşredilen tarih kitaplarının sayıca arttığını fakat bu kitapların ciddi araştırmalara dayanarak değil okulların ihtiyacını karşılamak için mevcut kitaplardan devşirilerek vücuda getirildiğini yazmaktadır. Abdülhamid döneminin yasaklı kelimelerini kullanmak, ciddi bir tarih kitabı yazmaya yetmemektedir²⁴². Hürriyetin ilânından sonra çeşitli tarih kitapları neşredilmiştir. Fakat Celâl Nuri'nin nazarında bunlar felsefî ve edebî bir mahiyete sahip olmadıkları için faydasızdır. Bu tarz eserler yerine vesikaları belli bir sistem dâhilinde aynen neşretmek bile daha faydalı olacaktır²⁴³. "*Devr-i istibdâta muntazam ve mükemmel bir tarih yazmanın*" mümkün olmadığını ileri sürmek suretiyle pek çok alanda olduğu gibi tarihçilikte de geri kalmanın günahını eski idareye, yani Abdülhamid'e yükleme eğilimine uyan Ahmed Saib, meşrutiyet ile birlikte tarih yazımı için müsait şartların oluştuğunu düşünmektedir²⁴⁴. Ne var ki meşrutiyetin bahsettiği fikir hürriyeti, tarih yayınlarında sayısal bir artış getirmiş olsa

²³⁸ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?", *Yeni Mecmua*, S. 22, 6 Kanun-ı Evvel 1917, s. 427.

²³⁹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi Mecmuası*, Yıl 1, Cilt 1, S. 2, Kânun-ı Evvel 1329, s. 185-186.

²⁴⁰ Köprülüzâde, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", s. 186; Köprülüzâde, "Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?", s. 427.

²⁴¹ Köprülüzâde, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", s. 186

²⁴² Kâzım Nâmî, "Bizde Niçin Tarih Yazılamıyor?", *Genç Kalemler*, C. 1, Nu. 13-(5), s. 146.

²⁴³ "Tarih ve Kronik ve Bunların Bizde Tarz-ı Telâkkisi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sene: 2, Nu: 43-12, 24 Teşrin-i Sâni 1917, s. 274.

²⁴⁴ Ahmed Saib, "Mükemmel-2", Nu: 93, s. 1119.

da “*tarih-i Osmanî’yi etraflıca ihata eden*” tek bir eser ortaya çıkmamıştır²⁴⁵. II. Meşrutiyet döneminin önemli yayıncılarından birisi olan İbrahim Hilmi ise tercüme eserler üzerinde durarak bunların başka milletlerin hislerine, temayüllerine ve fikri seviyelerine göre yazılmış olmaları sebebiyle toplumun tarih ihtiyacını karşılamaya yetmeyeceğini ifade etmektedir²⁴⁶.

Köprülüzâde, 1913 yılında yayımlanan bir yazısında millî tarihe ait hiçbir ilmî eserin meydana çıkmamış olmasını, memlekette müverrih ve âlim yokluğunun en büyük delili olarak göstermiştir²⁴⁷. 1917 yılına gelindiğinde de bir takım siyasî tarih tercümeleri ve Tarih-i Osmanî Encümeni’nin neşrettiği bir ciltlik Osmanlı tarihinden başka büyük ve umûmî bir eserin ortaya çıkmadığından, ilmî nitelikteki monografilerin ise iki elin parmaklarını geçmediğinden şikâyet etmiştir²⁴⁸. Onun tenkitleri acıdır. Meşrutiyet, “*tarihin hiçbir sahasında şahsî ve geniş tetebbular yapmaya namzet bir simâ*” yetiştirememiştir. “*Muhakemeli tarih*” adı altında kaynakların keyfî yorumlanmasıyla mânâsız eserler meydana getirilmekte, mitoloji ile tarih birbirine karıştırılmakta, masalcılık yahut kasidecilikle tarihçilik aynı şey zannedilmektedir. II. Meşrutiyet dönemi tarihçilerinin İbn Haldun devrindeki seviyeden bile geri olduklarını iddia eden Köprülüzâde, memlekette tarih telâkkinin ne kadar iptidâî bir hâlde olduğunu anlamak için encümenin yayımladığı tarihin mukaddimesini okumanın bile yeterli olacağı kanaatindedir²⁴⁹. Köprülüzâde, “*içtimâî bir topluluğun asıl, hakiki ve tabîî hayatını teşkil eden unsurları fark etmek*” hususunda yeni tarihçilerin, eski tarihçilerden daha ileri olmadıklarını üzülen beyan etmektedir²⁵⁰. Yeni tarihçiler “*tarz-ı telâkki itibariyle Hoca Sadeddin Efendi’den daha müterakki bulunmadıkları halde kudret-i tahrir itibariyle ondan fersah fersah dûn bir seviyede*” bulunmaktadır²⁵¹. “*Tetkik ettiği herhangi bir hâdise hakkında*

²⁴⁵ Ahmed Saib, “Mükemmel... IV”, nu: 95, s. 1153. Ahmed Saib, bir istisna olarak Mizancı Murad’ın Tarih-i Ebu’l Faruk’undan bahsetmekte, yazarın derin araştırmalarda bulunduğunu, eserini hürriyet ortamında vücuda getirmesi sebebiyle kalemini serbest oynatarak şimdiki kadar yazılamamış şeyleri yazdığını ancak eserini tamamlayamadığını ifade etmektedir. Tarih-i Ebu’l-Faruk, yayımlandığı dönemde çeşitli münakaşalara konu olmuştur.

²⁴⁶ İbrahim Hilmi, “Naşirin İfadesi”, *Büyük Tarih-i Umûmî (Ahmed Refik)*, C. 1, s. 3.

²⁴⁷ Köprülüzâde, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, s. 186.

²⁴⁸ Köprülüzâde, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 427.

²⁴⁹ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 427.

²⁵⁰ Köprülüzâde, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, s. 8.

²⁵¹ Köprülüzâde, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, s. 188-189.

kıymet hükümleri vermeyen, tarihî vakanın ne demek olduğunu bilen”, tarih ve tarihçilik ile ilgili felsefî, metodolojik ve epistemolojik problemlerle yüzleşmiş, tarihin belli bir alanında uzmanlaşmış tarihçiler yoktur.²⁵²

II. Meşrutiyet tarihçiliğine yönelik tenkitler, en somut şekilde mükemmel bir Osmanlı tarihi vücuda getirmek amacıyla kurulmuş bulunan Tarih-i Osmanî Encümeni'ne dair satırlarda tebellür etmektedir. Encümenin en büyük muarızlarından birisi Ali Kemâl'dir. O, eski zamanlardan meşrutiyet dönemine kadar tarihçilik alanında herhangi bir gelişmenin olmadığını iddia etmekte, bu iddiasına delil olarak da Encümen'in faaliyetini göstermektedir. Masraflarının tamamı devlet tarafından karşılanan bu müessesenin faaliyetlerine, baştanbaşa bir iptidâîliğin hâkim olduğunu söylemektedir. Encümenin yegâne somut faaliyeti olarak ortaya çıkan Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası da O'nun nazarında çağdaş usûllerle bir makale bile yazılmadığının göstergesidir. “*Tarih-i Osmanîye nisbetle çıkan o birkaç sahifelik mecmuada bir iki istisnadan sarf-ı nazar edilirse şimdiye kadar bir bend görülemez ki ne tertib, ne usûl, ne üslûb hatta ne de mefhum, muhakeme itibariyle hakikaten asar-ı tarihiyedir denilebilir.*”²⁵³ Encümen mecmuasında bazen adi ve kıymetsiz yazıların da yayımlandığını kabul etmekle birlikte kıymetli ve mütebahhîrâne yazılara da tesadüf edildiğine işaret eden Köprülüzâde, Ali Kemâl'den farklı olarak encümen mecmuasının “*erbab-ı tettebbua*” çok hizmet ettiği kanaatindedir²⁵⁴. O daha çok Encümen üyelerinin tarih telâkkileri üzerinde durarak tenkitlerini bu noktaya toplamaktadır. Tarih Encümeninin üyeleri, tarihin ilmî usûllerine karşı kayıtsızdırlar. Çünkü tarihi, siyasî ve askerî tarihten ibaret görmektedirler. Hâlbuki yeni ilmî tarih telâkkisine göre bir milletin ırkî menşei, coğrafi muhiti, içtimâî ve siyasî yapısı, ekonomisi, edebiyatı, dinî ve ilmî hayatı, halk kültürü, diğer toplum ve medeniyetlerle ilişkileri vs. tarihin araştırma sahasına girmektedir. Encümen, ilân ettiği Osmanlı tarihi programında Türk kelimesini kullanmayacak kadar olayların köklerinden habersizdir²⁵⁵.

²⁵² Köprülüzâde, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 427.

²⁵³ Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, s. 150-151.

²⁵⁴ Köprülüzâde, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, s. 190.

²⁵⁵ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 189.

Köprülüzâde, Encümen'in başarısızlığının altındaki en büyük sebeplerden birisi olarak Encümen üyeleri arasında “*tarihî telâkki itibariyle hiçbir mücâneset*” bulunmamasını görmekte ve Encümen üyelerini bu bağlamda üç gruba ayırmaktadır. İlk grup, Ahmed Tevhid Bey, Ârif Bey, Necib Âsım Bey, Abdurrahman Şeref Bey gibi Köprülüzâde'nin “*cidden mütebahhir ve mütehassıs*” dediği isimlerden oluşmaktadır. Tarih felsefesi ve usûlü hakkında belirli bir fikre sahip olmayan bu şahıslar, olayları yan yana dizmek suretiyle tarih yazdıklarını zannetmektedirler ve tarihin artık bir olaylar takviminden başka bir şey olması itibariyle âlim sıfatını taşımaya layık değildirler. Ancak gerçek âlimlerin olmadığı bir memlekette bu nadir mütebahhirlerin kıymeti çok büyüktür. Söz konusu şahıslar, tarihçilere vesika hazırlamak gibi küçümsenmeyecek bir hizmeti ifa etmektedirler. Fakat meydana getirdikleri şeyler birer “*eser-i âlimane değil, eser-i mütebahhiranedir.*” İkinci grubu ve aynı zamanda Encümen'in de büyük kısmını teşkil eden kişiler, ilk gruptakiler kadar bilgili olmadıkları gibi yeni tarih telâkkilerinden de habersizdirler. Köprülüzâde'ye göre Abdurrahman Şeref ve Halil Edhem gibi Encümen'in mütebahhir üyelerine öğrencilik bile yapamayacak olan bu zümrenin Encümen'de yeri yoktur. Üçüncü grup ise Ahmed Refik gibi, tarihin adı bir masalcılıktan ibaret olmadığını anlayarak batılı usûlleri kullanmak isteyen üyelerden meydana gelmektedir. Bunlar ilk gruptakiler kadar mütebahhir ve mütehassıs olmasalar da âlim ve müverrih nâmını taşımaya daha kabiliyetlidirler²⁵⁶.

Meşrutiyetle birlikte Tarih-i Osmanî Encümeni gibi bir müesseseye ihtiyaç duyulmaya başlandığını kabul eden Ahmed Saib, bu ihtiyacı ve Encümenin faaliyet alanını Osmanlı tarihine belge toplamakla sınırlamakta ve eleştirilerini de bu doğrultuda yapmaktadır. Ona göre Encümen'in başarısızlığı, kuruluş amacının yanlış vaz' edilmesinden neşet ediyordu. Mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak bir encümenin vazifesi olamazdı. Çünkü encümeni teşkil eden her üye farklı bir tarih telâkkisine ve muhakeme tarzına sahip olacağı için bir heyetin müşterek bir eser vücuda getirebilmesi imkân haricindeydi²⁵⁷. Bu noktada Ahmed Saib, Köprülüzâde'nin “*Encümen üyeleri arasında tarihî telâkki itibariyle hiçbir*

²⁵⁶ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 187-188, 190.

²⁵⁷ Ahmed Saib, “Mükemmel... IV”, Nu: 95, s. 1154.

mücâneset yok” şeklindeki tespitine yaklaşmaktadır. Ahmed Saib, encümenin vazifesinin belge toplamakla sınırlandırılmasına taraftardır. Belge toplamak bir kişiyi aşan, ancak bir müessesenin altından kalkabileceği bir iştir. Avrupa’da da tarih encümenleri eser yazmak için değil yazılacak eserlere belge temin etmek için kurulmaktadır. Encümenler resmî ve özel belgeleri çeşitli yollarla toplamakta ve araştırmacıların istifadesine sunmaktadır. Esasen Tarih-i Osmanî Encümeni belge toplamak işine de teşebbüs etmiş fakat başarılı olamamıştır. Bu başarısızlığın altında Encümen’in hükümet kontrolünde bir müessese olarak kurulmuş olmasıyla sistemsiz ve plânsız çalışması yatmaktadır. Osmanlılarda, hükümet işlerini ilgilendirmeyen alanların bile hükümet kontrolüne alınması yönünde bir gelenek olduğundan şikâyet eden Ahmed Saib, “*devr-i istibdatta*” mümkün olan fakat “*devr-i meşrutiyette*” makûl görülemeyecek olan bu durumun, Encümen’in yapısını menfi bir şekilde etkilediği kanaatindedir. Çünkü hükümet kontrolünün tabii bir uzantısı olarak Encümene girmek için Osmanlı tarihi üzerine çalışmak yeterli olmamakta, bazı çevrelerin teveccühüne ve iltimasına da mazhar olmak gerekmektedir. Oysa Encümen serbest bir şekilde çalışmalı, sadece hükümete yakın belirli sayıda tarihçiye münhasır kalmayıp bütün Osmanlı tarihçilerine açık, özerk bir yapıya kavuşmalıdır. Bunun için de Encümene üye seçimi hükümetin müdahalesiyle olmamalıdır²⁵⁸. Ancak bütün olumsuzluklara rağmen, Encümen’in dağılmayıp yaşamaya devam etmesi bile Ahmed Saib’in nazarında büyük bir şeydir²⁵⁹.

Görüldüğü gibi II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliği hakkında da genel olarak pek parlak sözler sarf edilmemektedir. Fakat bu kötü tablonun istisnaları da bulunmaktadır. Ahmed Saib, Ahmed Refik gibi genç tarihçilerin yetişmeye başlamasını şükürle karşılamaktadır²⁶⁰. Köprülüzâde de Bursalı Tahir, Ali Emirî, Faik Reşad, Amasyalı Hüseyin beyler gibi Encümen dışındaki mütebahhirlerin ve Ali Kemâl gibi batılı usûlleri tatbik etmek isteyen gençlerin varlığından bahsetmekte²⁶¹ ve “*şahsiyet-ı tefekkürleri ve vüsat-ı malûmâtlarıyla o zümrelerden tamamıyla ayrı birer mevki işgal etmiş*” olduklarını belirttiği iki isim üzerinde durmaktadır.

²⁵⁸ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 154-155.

²⁵⁹ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 154.

²⁶⁰ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 153- 154.

²⁶¹ Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 190-191.

Bunlardan ilki Darülfünun'da umûmî tarih ve Türk medeniyeti kürsülerinin sahibi Ahmed Agayef'tir. Taine ve Renan'ın takrirlerini dinlemiş bulunan Agayef; İngiliz, Fransız, Rus, Acem ve Türk kaynaklarına dayanarak bir Türk medeniyeti tarihi vücuda getirmeye çalışmaktadır. İkinci isim ise Paris Siyasî İlimler okulundan mezun olan Akçuraoğlu Yusuf'tur. Akçuraoğlu, Fransa'da tarih usûllerini öğrenmiş, Osmanlı saltanat müesseseleri üzerine şahsî bir eser vücuda getirmiş, ilmî usûlleri uygulayan, “şayan-ı dikkat bir nüfuz ve keskin zekâ sahibi” bir Türk münevveridir. İlmî usûlleri tavsiye etmekle kalmayarak bu usûllerle bir de eser ortaya koyabilen sadece o olmuştur. Bu itibarla Köprülüzâde, millî tarihe dair en şahsî ve kıymetli eserleri Akçuraoğlu'ndan bekletmektedir²⁶².

4. Mükemmel Bir Osmanlı Tarihi Yazmak

Tarih, tarihçilik, tarihin kaynakları, tarihin âmilleri, tarihte usûl, Osmanlı tarihçiliğine yönelik tenkitler gibi kısımlarda ele aldığımız düşünceler, Osmanlı tarihinin nasıl yazılması gerektiği hususunda II. Meşrutiyet dünyasının tarih tasavvuruna ait genel çerçeveyi büyük ölçüde çizmiştir. Bir tarih eseri, yeni usûllerle yazılmalı, tarafsız olmalı, ana kaynaklara ve belgelere dayanmalı, yardımcı ilimlerden faydalanmak suretiyle vücuda getirilmeli, sade ve anlaşılır bir lisanla kaleme alınmalıdır. Yokluğundan muztarip olunan mükemmel Osmanlı tarihi de bu kıstaslara uygun bir şekilde yazılmalıdır. Fakat bir Osmanlı tarihi yazmak söz konusu olduğunda bu genel çerçevenin içini doldurmak adına konunun nev-i şahsına münhasır bazı özellikleri de gündeme gelmektedir. Meselâ Osmanlı tarihinin zaman ve mekân plânında nereye yerleştirileceği, Osmanlı tarihinin hangi kaynaklara dayanılarak yazılacağı, Osmanlı tarihçisinin hangi yardımcı ilimlere başvuracağı gibi meseleler ortaya çıkmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemindeki genel kanaate binaen mükemmel bir Osmanlı tarihinin bulunmayışı bir veri olarak elimizdedir. Mizancı Murad'ın tabiriyle tarih-i Osmanî henüz yazılamamıştır²⁶³. Yazılacak Osmanlı tarihinin, mevcut tarihlerden farklı olması gerektiği sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Esasen bu

²⁶² Köprülüzâde, *a.g.m.*, s. 192.

²⁶³ Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, C. 1, 1325. s. 5.

farklılıklar gerek klasik Osmanlı tarihçiliğine gerekse yenileşme dönemi Osmanlı tarihçiliğine yöneltilen tenkitlerden dolayı olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat doğrudan doğruya yazılacak Osmanlı tarihinin hangi vasıfları taşıması gerektiğine yönelik çeşitli görüşler de kamuoyu ile paylaşılmıştır. İşbu başlık altında “mükemmel bir Osmanlı tarihi yazabilmek” meselesi etrafında serdedilen düşüncelere göz gezdireceğiz.

Evvelâ konu ile ilgili bazı geniş çerçeveli görüşlere temas etmek faydalı olacaktır. Meselâ, Kâzım Nâmî'ye göre bir tarih-i umûmî yazmak için uzun araştırmalar yapmaya gerek yoktur; batılı eserlerden istifade edilerek iyi bir umumî tarih yazmak mümkündür. Fakat şimdiye kadar iyi bir Osmanlı tarihinin yazılamamış olması da göstermektedir ki bir Osmanlı tarihi vücûda getirmek bu kadar kolay değildir. Bir kaç tarih kitabı okuyarak ve hâdiselerin günlük kayıtlarından başka bir şey olmayan mevcut Osmanlı tarihlerini özetleyerek Osmanlı tarihi yazılamaz; çünkü “*memleketin tabiâtını, iklimini, halkının teâmülâtını, ahlâkını, ruhunu*” tetkik etmek gerekmektedir. Kâzım Nâmî yazılacak Osmanlı tarihi için şu vasıfları tespit etmektedir: Gereksiz tafsilâttan kaçınmalı, vesikalara dayanmalı, mevcut tarihlerin ilmî bir şekilde tetkikiyle yazılmalı, hâdiselerin sebeplerini ve neticelerini ortaya koymalıdır. Osmanlı tarihi bütün cepheleriyle, yâni “*ırkî, iklimî, teâmülî, içtimaî, dinî, siyasi*” gibi farklı noktalardan incelenmelidir. Osmanlı tarihini kaleme alan tarihçi, tarafsız olmalı; bir cerrah gibi iğrenmeden, titremeden, soğukkanlılıkla en kirli yaraları açmalıdır. Bu şekilde yazılacak bir Osmanlı tarihi “*ebedî bir heykel-i irfan*” mesabesinde olacaktır²⁶⁴. Ali Nusret ise millî tarihin “*içtimâî vicdana*” rehberlik yapabilmesi için içerisinde bulunduğu karmaşık ve anlaşılmaz durumdan kurtarılması ve açık ve düzenli bir hâle kavuşturulması lüzumundan bahsetmektedir. Bu itibarla yazılacak Osmanlı tarihi “*Avrupa'daki tarihlere benzer tarzda, mufassal ve müdellel*” olmalıdır. Mevcut tarihler geniş bir surette tahlil ve tenkid edilmeli, hâdiselerin arkalarındaki düşüncelere nüfuz edilmeli, gelecek nesillerin istifade edebileceği mülahazalar yapılmalı, milleti irşat edecek umumî fikirler ve mütalaalar ortaya konulmalıdır²⁶⁵. “*Mefahir-i ecdadı ve hüviyet-i milliyeyi hakkıyla gösteren bir*

²⁶⁴ Kâzım Nâmî, *a.g.m.*, s. 146-147.

²⁶⁵ Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayı”, s. 60-61.

tarihin yazılmadığını” iddia eden Hüseyin Kâzım da “*devr-i istibdadın*” böyle bir tarihin yazılmasına imkân tanımadığını fakat “*devr-i hürriyet*” ile birlikte Osmanlılığı öğretecek, Osmanlılığın eski faziletlerini anlatacak, bütün delil ve belgeleriyle milletin gerileme sebeplerini ortaya koyacak bir tarihin yazılma zamanının geldiğini söylemektedir²⁶⁶. Hüseyin Kâzım, bilhassa III. Selim devrinden başlayan “*bir kurûn-ı cedide tarihine*”, yani “*bir Osmanlı teceddüd tarihine*” ihtiyaç olduğunu ileri sürmekte ve bu tarihi yazacak kişinin hem millî hem de batılı eserleri yan yana koyduktan sonra “*Osmanlı hissi*” ile kalem oynatmasını arzu etmektedir²⁶⁷.

Osmanlı tarihinin nasıl bir arka plân dâhilinde ele alınacağı, zaman ve mekân plânında nereye oturtulacağı Osmanlı tarihçiliğinin önündeki ana meselelerden biri olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı tarihi, artık sadece İslâm tarihinin bir parçası yahut hiçbir tarihî, irkî, kültürel, coğrafi vs. rabitası olmayan öncesiz ve müstakil bir gerçeklik olarak kabul edilmemektedir. Meseleye temas edenlerden birisi Necib Âsım’dır. Onun fikrinde Osmanlı sıfatının tam ve geniş mânâsıyla ele alınması hâlinde Osmanlı tarihi, bütün Osmanlı vatanının tarihi olarak tasavvur edilecek ve âlemin yaratılışından başlayarak Babil, Ninova, Mısır, Yunan, Roma, İran, İslâm gibi bütün medeniyetlerin tarihlerini içine alan bir dünya tarihi şekline girecektir. Böyle bir tarih, Tevrat’tan başlayarak gelmiş geçmiş bütün milletlerin eserlerini me haz olarak alacaktır. Eğer sadece Osmanlılıktan hareket edilmesi durumunda ise Osmanlı tarihi, Osmanlılığın aslî unsuru olan Türklerin mufassal bir tarihi ile İslâm, Roma ve Bizans tarihlerinden ibaret olacaktır ki Necib Âsım da bu anlayışa taraftar görünmektedir. Âsım, bilhassa Osmanlılardan önceki Türk tarihine önem verilmesini istemektedir. Çünkü Osmanlılardan önce otuz küsur devlet kurmuş olan Türklerin tarihi hakkında bilinmeden Osmanlı tarihini bilmek mümkün değildir. Osmanlılar, Âl-i Cengiz düzenini kısmî değişikliklerle kabul etmişlerdir ve Osmanlı tarihçileri Cengiz’e nefretle yaklaştıkları için Osmanlı “*teşkilât-ı esasiyesini*” aydınlatamamışlardır²⁶⁸. Akçuraoğlu Yusuf da benzer düşüncelere sahiptir. Osmanlı devletini kuran Türkler, “*Türk-Tatar-Moğol büyük ailesi*”ne mensuptular ve büyük ölçüde daha Anadolu’ya gelmeden önce İslâmiyet’i kabul etmişlerdi. Dolayısıyla

²⁶⁶ Hüseyin Kâzım, *a.g.m.*, (Musavver Devr-i Cedid), s. 56.

²⁶⁷ Hüseyin Kâzım, *a.g.m.*, (Donanma Mecmuası), s. 1299-1300.

²⁶⁸ Necib Âsım, “Tarih-i Osmanî”, *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

Osmanlı müesseseleri, Türk örf ve adetleri ile İslâm şeriâtı olmak üzere iki kaynaktan doğmaktaydı. İstanbul'un fethiyle bir üçüncü kaynak olarak Bizans, son zamanlarda da dördüncü bir kaynak olarak Avrupa devreye girmişti²⁶⁹. Bu görüşlerden, Osmanlı tarihinin Türk ve İslâm tarihi dâhilinde ve Osmanlı Türklerinin münasebette bulunduğu Bizans ve Avrupa gibi farklı medeniyetlerle birlikte ele alınması gerektiği neticesi ortaya çıkmaktadır.

Köprülüzâde ise ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesi etrafında ortaya koyacağı yaklaşımın nüvesi sayılabilecek düşüncelere sahiptir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun, Türklerin, hususen batı Türklerinin, tarih ve medeniyetinden soyutlanarak "Kayı" merkezli bir "dört yüz çadır halkı" söylemi ve rüya tefsirleriyle ele alınmasına karşıdır. Gerek eski gerekse yeni tarihçilerimiz, Anadolu Türklerinin geçirdiği safhaları sadece siyasî ve askerî cihetten incelemişler, lisan, edebiyat, sanat, iktisat, din, kültür, hukuk gibi konulara eğilmemişlerdir. Bu eksikliğin tabîî bir neticesi olarak Osmanlıların siyasî ve askerî başarılarını rüya tefsirleriyle açıklamışlar; Osmanlı medeniyeti ve edebiyatının köklerini de "400 kişilik çadır halkında" aramışlardır. Onlar için Osmanlılardan önceki zamanların hiçbir önemi yoktur. Türk tarihine bütüncül bir bakış açısı getiren Köprülüzâde, Anadolu'nun Osmanlılardan önce Türkleşmiş olduğu gerçeği görülmediği müddetçe Osmanlıların siyasî ve medenî başarılarının anlaşılamayacağını ifade etmektedir. Türk tarihini bir birinden kopuk hanedanlar tarihi şeklinde mütalaa etmenin yanlış olduğunu vurgulamakta; tarihte ve medeniyette devamlılığın olduğunu dolayısıyla, meselâ Osmanlı lisanı ve edebiyatının, bütün garp Türklerinin lisanı ve edebiyatı dairesinde anlaşılabileceğini savunmaktadır²⁷⁰.

Yazılacak Osmanlı tarihiyle ilgili üzerinde durulan bir diğer mesele de kullanılacak kaynaklardır. Efdaleddin Bey, Osmanlı tarihinin kaynakları arasında yazılı kaynakların, âsâr-ı atıkanın ve rivayetlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu kaynakların Osmanlı tarihi için önem derecesi aynı değildir. Rivayetler diğer tarihlerde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de yardımcı kaynak olarak iş görmektedir.

²⁶⁹ Akçuraoğlu Yusuf, "Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe", *Bilgi Mecmuası*, S. 1, Teşrin-i Sâni 1329, s. 84-85.

²⁷⁰ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Millî Tettebular Mecmuası*, C. 2, S. 5, Teşrin-i Sâni-Kanun-ı Evvel 1331, s. 193-194.

Âsâr-ı atıka, güvenilir kaynaklardır fakat Osmanlı tarihine ait yazılı kaynakların çok olması önem derecelerini düşürmektedir. Yazılı kaynaklar, Osmanlı tarihinin ağırlıklı olarak yeni zamanlarda cereyan etmesi hasebiyle bol ve çeşitlidir. Bu durumda Osmanlı tarihinin kaynakları önem derecelerine göre, yazılı kaynaklar, rivayetler ve asar-ı atıka şeklinde sıralanmaktadır²⁷¹. Necib Âsım Osmanlı tarihinde kullanılacak kaynaklar konusunda özetle şöyle bir çerçeve çizmektedir: Selçukluların son zamanları ile Selçukluklara Osmanlılarla birlikte halef olan diğer Anadolu beyliklerinin ilk zamanları meçhul olduğu için Mısır ve Bizans tarihleri ile o dönemlere ait eser ve vesikaların incelenmesiyle aydınlatılmalıdır. Osmanlıların ilk zamanlarını aydınlatmak için Feridun Bey'in Münşeât'ının ilk nüshalarını bulmak gereklidir. Feridun Beyin eserine dâhil olmayan belgelerin bir kısmı ise Viyana, Berlin, İngiltere, Vatikan müzelerinden temin edilmelidir. Aşıkpaşazâde, Oruç Bey, Neşrî, Hadidî, İdris-i Bitlisî gibi ilk Osmanlı tarihlerine ait nüshalar toplanmalı, mukayese edilerek sıhhatine hüküm olunanlar mehzaz kabul edilmelidir. Tacü't-Tevârih'ten sonraki eserler yıllıklar şeklinde düzenlenmiş olmalarına rağmen, daha sansür kelimesinin bilinmediği zamanlarda bile basımları esnasında sansüre uğradıkları için yazma nüshaları ile mukayese edilmelidir. Şehir tarihleri ve gayri Müslim vatandaşlar tarafından yazılmış Ermenice ve Rumca tarihlere de ihtiyaç vardır. Latince, Sırpça, Macarca, Rusça, Fransızca, İngilizce mehzazlar da kullanılmalı, Avrupa müzelerindeki eski eserlerimiz tetkik edilmelidir²⁷².

Ahmed Saib, mükemmel bir tarih yazmak için başvurulacak en iyi kaynakların resmî belgeler olduğunu ve bu belgelerin devletin hazine-i evrak dairesinde, eski mahkemelerde, devletin resmî dairelerinde, nezâretlerde ve bilhassa Bâb-ı Âlî Hazine-i Evrakı ve Evkâf Nezâretinde bulunduğunu belirtmektedir. İkinci sırada tarihî hâdiselerin muâsırları tarafından yazıya geçirilmiş şahitliklerini zikretmektedir. Üçüncü olarak devlet adamlarının özel yazışmalarının kaynak değerine dikkat çekmekte; fakat Avrupa'da bu tarz belgelere önem verildiği hâlde Osmanlılarda özel belgelerini muhafaza eden ailelerin sayıca az olması sebebiyle Osmanlı tarihinde bu tip yazışmalardan fazla istifade edilemeyeceğini ifade

²⁷¹ Efdaleddin, "Tarih", *Mülkiye*, Nu: 2, s. 63-64.

²⁷² Necib Âsım, *a.g.m.*, s. 3.

etmektedir. Ahmed Saib, daha sonra sırasıyla edebiyat, yabancı sefirlerin raporları, seyahatnâmeler, mezar taşları, meskûkât ve halk türküleri üzerinde durmaktadır. Edebî eserleri, yazıldıkları dönemin ruhunu, düşüncelerini, örf ve âdetlerini yansıtmaları bakımından önemli bulmaktadır. Bu itibarla Seyyid Battal Gazi, Koroğlu, Binbir Direk gibi hikâyeler hurâfe sayılan eserlerin bile iyi tarihçinin elinde işe yarayacağını düşünmektedir. Venedik, Ceneviz, Avusturya, Fransa gibi devletlerin sefirlerine ait raporlar, II. Mehmet döneminden başlamakta ve Osmanlıların siyasî durumu ile yerli kaynakların gizleme eğiliminde olduğu Osmanlı devlet adamlarının ahlâk ve vasıflarına dair bilgiler vermektedir. Bu raporlar, bazı olayların, yerli kaynaklarda gösterildiğinden bambaşka bir şekilde cereyan ettiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı ülkesinde dolaşmış yabancı seyyahlara ait seyahatnâmelerin, Osmanlı paralarının ve mescit, tekke, cami ve kabristan gibi mekânlarda bulunan mezar taşlarının tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılabilmesine işaret etmektedir. Osmanlı tarihinde bahsedilen pek çok olayla ait türkülerin bulunması dolayısıyla halk türkülerinin, milletin ruhunu anlamak adına zikredilen bütün bu kaynaklar kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu söylemektedir²⁷³. Bir tarihçinin bu kaynaklardan istifade edebilmek için Talik, Kûfi gibi eski yazıları okuyabilmesi, fermanların dönemlere göre taşıdığı özellikleri bilmesi, mühürleri inceleyebilmesi, şecere usullerini bilmesi, meskûkât ilmine vakıf olması, Osmanlı ve İslâm tarihinin cereyan ettiği bölgelerin coğrafi ve iktisadî yapısını bilmesi, bütün bunlar için ise Arapça ve Farsça'ya mükemmel surette vakıf olması gerekmektedir²⁷⁴.

Mükemmel Osmanlı tarihiyle ilgili bir diğer önemli konu bu tarihinin hangi bahisleri ihtiva edeceğidir. Tarih-i Osmanî Encümeni, yazmakla mükellef olduğu Osmanlı tarihinde yer alacak konuları bir programla ilân etmiştir. Encümen'in daha ziyâde askerî ve siyasî tarihe ağırlık verdiği ve Türk tarihi hususunda Osmanlı merkezli bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir²⁷⁵. II. Meşrutiyet döneminde tarihin ilgi alanlarının genişlemesinden, toplum/millet/halk merkezli tarih

²⁷³ Ahmed Saib, "Mükemmel-II", Nu: 93, s. 1120-1123.

²⁷⁴ Ahmed Saib, *a.g.m.*, s. 120.

²⁷⁵ Encümen, ilk önce Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın birinci sayısında, yazılacak Osmanlı tarihinin ilk cildine ait kısa bir plân neşretmiş daha sonra 1913 yılında bu plânı genişletmiştir. İlk plânda Osmanlıların Türk-Turanî menşesine atıf yapılırken genişletilmiş programda Osmanlıların menşei Oğuzlar-Türkmenler çerçevesinde ele alınmıştır. Bakınız: Tarih-i Osmanî Encümeni, "İfade-i Meram", *TOEM*, Nu: 1, 1 Nisan 1326, s. 2; *Osmanlı Tarihi Programı*, Dersaadet 1331, s. 2-3.

yazımından, Türk Yurdu dergisi çevresinin Encümene yönelik tenkitlerinden, Köprülüzâde'nin düşüncelerinden yeri düştükçe bahsettik. Tekrara mahal vermemek adına bunlara yeniden temas etmeyecek, bu konuda Efdaleddin ve Ali Nusret Beylerin görüşlerini ele almakla yetineceğiz.

Efdaleddin'e göre tarihin sadece siyasî ve askerî tarih olarak kabul edilmesi durumunda Osmanlı tarihinde bir mükemmellikten bahsetmek mümkündür²⁷⁶. Çünkü Osmanlı vakayinâmeleri bir bütün olarak telâkki edildiklerinde, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren meydana gelmiş dâhilî ve haricî bütün olayların kaydını ve tasvirini ihtivâ etmektedirler²⁷⁷. Ancak tarih, “*hükümetlerin tahavvülât-ı siyasiyelerinden ve insanların yekdiğeriyle olan mücadelâtından ve vakayi-i rûzmerrelerinden ibaret*” değildir. Osmanlı vakayinâmeleri, tarih ilminin bahsetmesi gereken pek çok noktayı eksik bırakmışlardır²⁷⁸. İhtiyacı hissedilen yeni ve mükemmel Osmanlı tarihinin, bir yandan bu eksikleri gidermesi diğer yandan tarih ilminin yöntemlerine riayet ederek muhakemeli bir tarzda yazılması gerekmektedir. Altı asırlık Osmanlı tarihinin çeşitli devirlerinde meydana gelmiş olaylar ve değişimler araştırılarak bu olaylar ve değişimlerin altında yatan sebepler ortaya çıkarılmalıdır²⁷⁹.

Efdaleddin, Osmanlı vakayinâmelerinin eksik bıraktığı fakat yazılacak yeni Osmanlı tarihinin mutlak surette ihtiva etmesi gereken konuları şu şekilde tespit etmektedir: Savaş meydanlarında galibiyetler kazanmış olan Osmanlı ordularının çeşitli devirlerdeki idare ve sevki, savaş stratejileri, silah teknolojisi, muhasara teknikleri, Osmanlı zaferlerinin arka plânında yer alan bilimsel ve teknolojik alt yapının tekâmülü gibi bahisler, mümkün olduğu ölçüde etraflıca ve okuyucuları ikna edecek derecede sağlam ve güvenilir yazılmalıdır. Rumeli'ye ilk geçişte kullanılan sallardan Preveze zaferine kadar Osmanlı donanmasının “*tedricî terakkisini*” temin eden bilimsel güç büyük bir bahis teşkil etmelidir. Osmanlı mimarisinin hayretler uyandıran muazzam eserleri, bu eserleri vücuda getiren mimarların ilmî kudreti, Osmanlı memleketinin her kör köşesinde görülen mamuriyetin idare ve tesisi

²⁷⁶ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 9, s. 59.

²⁷⁷ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 4, s. 64; Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 9, s. 59.

²⁷⁸ Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 9, s. 59.

²⁷⁹ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 59-60.

anlatılmalıdır. İlk ortaya çıktıkları devrin şartlarına göre isabetli bir siyasetin ürünü olan kapitülasyonların zamanla nasıl zararlı hâle geldiklerini, Osmanlı sanayisinin gelişimini, Osmanlı vergi sistemini, Osmanlıların ticarî ve iktisadî muamelâtını izah edecek bir iktisat tarihi önemli mevzular arasındadır. Mükemmel bir Osmanlı tarihi, altı asırlık bir medeniyet tesis etmiş olan Osmanlı Devleti'nin kanunlarını atlamamalıdır. Osmanlı devletini teşkil eden milletin mevcudiyeti de unutulmamalı, meselâ Karacadağ yaylasına çadır kuran halkın hissiyâtı, âdetleri, aile hayatı, tarz-ı maişetleri tasvir edilmeli, Samsa Çavuş ve Konur Alp gibi ilk kuruculardan da bahsedilmelidir. Kısacası toplumsal yapı, devlet yönetimi, askerî teşkilât, sosyal hayat, kültür, eğitim, edebiyat, örf ve adetler, ahlâk, ilim, mimarî, sanayî, zanaatlar, hukuk, iktisat, ticaret gibi Osmanlı tarihinin muhtelif cepheleri kendi gelişim ve değişim seyirleri içerisinde incelenmeli, tarihte iyi ve kötü diye ayırt etmeksizin her türlü olayın sebebi araştırılmalıdır²⁸⁰.

Efdaleddin Bey, tıpkı Türk Yurdu çevresi gibi siyasî ve askerî tarihi aşmaya çalışan bir anlayışa sahiptir. Ali Nusret Bey ise, Osmanlı tarihine, askerî tarih zaviyesinden bakan tam zıt bir duruşun sözcüsüdür. Ali Nusret, Osmanlı tarihinin sadece bir “*tarih-i medeniyet*” veya bir “*tarih-i tekâmül-i insanî*” şeklinde mütalaa edilmesine karşıdır. Osmanlı tarihi her şeyden evvel bir “*tarih-i harb*”dir. Dolayısıyla Osmanlı tarihinde ağırlık verilmesi gereken en mühim unsur askerliktir²⁸¹. Ali Nusret, millî mevcudiyetin muhafazası ile tarih arasında bir ilişki kurmaktadır. Tarih, bir millete yaşamak ve ilerlemek için ihtiyaç duyduğu unsur ve müesseseleri göstermektedir. Bir milletin mevcudiyet ve hürriyetini muhafaza eden sebepler, o milletin teşekkülü ve istiklâlini temin etmiş olan sebeplerdir. Bir “*millet-i müsellaha*” olan Osmanlılara tarihin çizdiği hat-ı hareket bellidir: Osmanlılar savaş ile başlamışlar, savaş ile büyümüşler ve dolayısıyla savaş ile yaşayacaklardır. Osmanlı tarihinin esasını savaşlar ve antlaşmalar teşkil etmektedir. Milleti motive edebilecek yegâne bahis askerlik olduğu için, Osmanlı tarihinde savaşlar bütün ayrıntılarıyla anlatılmalı ve gençler askerliğe özendirilmelidir²⁸².

²⁸⁰ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 60-63.

²⁸¹ Ali Nusret, “Tarihte Muhârebât ve Hissiyât”, s. 74.

²⁸² Ali Nusret, *a.g.m.*, s. 69-74.

Mükemmel bir Osmanlı tarihine ihtiyaç duyulduğu hususunda herkes hemfikir olmakla beraber bu tarihe dair talepler ve düşünceler muhtelifi. Bu çeşitliliği, mükemmel Osmanlı tarihini kimin ya da kimlerin, ne suretle vücuda getireceği meselesinde de görmek mümkündür. Efdaleddin Bey, Osmanlıların millî şahsiyetlerini, millî mevcudiyetlerini, altı yüz senelik Osmanlılığın ihtişam ve asaletini muhafaza ederek millî özellikleriyle çağdaş medeniyeti sentezleyebilmeleri için yukarıda ana esasları belirtilen anlayışa uygun bir tarih yazımının şart olduğunu ifade etmektedir²⁸³. Peki, böylesine teferruatlı ve külfetli bir mesainin altından nasıl kalkılacaktır? Necib Âsım, “*bir Osmanlı tarihi vücuda getirmek bir kişinin yapabileceği bir iş değildir*” düşüncesinden hareketle tarih ve lisan araştırmalarının kurulacak bir Osmanlı akademisine havale edilmesini teklif etmektedir. Örnek olarak Macarları vermekte ve Macarların millî tarihlerini yüzyıl önce yazmaya başladıkları hâlde hâlâ tamamlamadıklarını ifade etmektedir²⁸⁴. Akademi veya encümen-i maarif teşkiliyle Osmanlı tarihi yazılamayacağını belirten Hüseyin Cahid, öncelikle Osmanlı tarihi ile ilgili eserlerin, bilhassa muhtelif Avrupa lisanlarında yazılmış eserlerin, toplanacağı bir kütüphane hazırlanmasını savunmaktadır. Osmanlı tarihi yazmak için erbab-ı vukuftan bir özel heyet teşkil edilmesini, üyelerin ayrı ayrı araştırmalarda bulunmasını, müstakil araştırmaların heyetin umumî toplantısında bir defa daha gözden geçirilmesini ve nihayet Osmanlı tarihinin siyasî, idarî, askerî, ilmî ve edebî cepheleriyle tetkik edilerek dünya tarihi içerisindeki yerinin tayin edilmesini arzu etmektedir²⁸⁵. Efdaleddin Bey, yukarıda zikredilen bütün bahisleri ihtivâ edecek bir eserin otuz-kırk cildi bulacağını, böyle bir esere ihtiyaç olmakla beraber bu büyüklükte bir eserin başvuru kaynağı özelliği taşıyacağını, yeni bir Osmanlı tarihinden doğacak faydayı yaymak adına tek bir büyük eser yerine Osmanlı-Avrupa münasebetleri, Osmanlı mimarlığı, Osmanlı edebiyatı, Osmanlı iktisat tarihi gibi Osmanlı tarihinin çeşitli konularına ait ayrı ayrı monografiler neşredilmesinin daha faydalı olacağını iddia etmektedir²⁸⁶. Köprülüzâde ise olumsuz fakat belki de daha gerçekçi bir hava içinde konuşmaktadır:

²⁸³ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 62-63.

²⁸⁴ Necib Âsım, *a.g.m.*, s. 3.

²⁸⁵ *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

²⁸⁶ Efdaleddin, *a.g.m.*, s. 63-64.

“Edebiyat tarihi, lisan tarihi, din tarihi, ahlâk tarihi, iktisat tarihi, hukuk tarihi, güzel sanatlar tarihi gibi millî tarihin asıl gövdesini teşkil edecek marifet şubelerinde çalışan hiçbir adamımız yokken, tarihimiz hakkındaki garp menbaları baştanbaşa meçhulümüzken, millî kütüphanemiz, millî hazîne-i evrakımız henüz bir tasavvurdan ibaretken ve hepsinin fevkinde memlekette tarih telâkkisi ortaçağ seviyesinde bulunurken millî tarih yazmak mümkün değildir.”²⁸⁷

²⁸⁷ Köprülüzâde, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, s. 428.

III. BÖLÜM

FAYDA, EĞİTİM VE KİMLİK BAĞLAMINDA II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TARİH DÜŞÜNCESİ

A. TARİHİN FAYDALARI

1. Tarihin Faydaları

Tarihin “ne için olduğu” ve “ne işe yaradığı” tarih felsefesinin en tartışmalı soruları arasındadır. İşbu başlık altında II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının tarihin faydası çerçevesinde ortaya koydukları düşüncelere temas edeceğiz ki bu düşünceler ağırlıklı olarak geleneksel tarihçiliğin ibret yaklaşımı etrafında şekillenmiş fakat sadece bundan ibaret de kalmamıştır. II. Meşrutiyet, tarihin önem kazanarak hayatın hemen her sahasına sirayet ettiği bir zaman dilimi olmuştur. Diplomatik münasebetlerin tarihî arka plânı ile ele alınmasından, kadın hürriyeti meselesi etrafındaki tartışmalarda tarihî dayanaklara başvurulmasına; bir spor kulübünün kuruluş haberinin veya beden sağlığı ile ilgili bir haberin tarihî referans ve mesajlarla duyurulmasından, siyasî bir düşüncenin tarihî şahsiyetler üzerinden dile getirilmesine kadar tarih hayatın içine girmiştir. Bu itibarla tarihi geçmiş olaylardan ders alarak hatanın tekerrürüne mani olan bir ibret aynası şeklinde tanımlamanın yanında millî mevcudiyeti muhafaza etme, milleti/halkı aydınlatma, modern bir millet inşa etme, problemlerin kaynağına gitmek suretiyle çözümlerine katkı sunma gibi modern diyebileceğimiz yeni vazifeler de tarihin uhdesine verilmiştir.

Tarihin faydası söz konusu olduğunda en çok öne çıkan husus, tarihin geçmişten getirdiği örneklerle insanların hata yapmasını önleyip onları iyiye ve doğruya sevk etmesidir. II. Meşrutiyet dönemi aydınları da tarihin en çok bu özelliğine vurgu yapmışlardır. Onlar için de tarih her şeyden evvel bir ibret aynasıdır. Tarih, insanların iyi idare sayesinde ulaştıkları mutluluğu ve kötü idare yüzünden maruz kaldıkları felâketleri gösteren bir “*mirât-ı mücellâ*”dır¹. Tarih okuyan kimseler senelerce yaşamış gibi ibret almakta, tecrübe kazanmaktadır². Bu itibarla “*tarihin en*

¹ Mehmed Zeki, “Tarihimizi Öğrenmeli ve Öğretmeliyiz”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Nu: 83, 31 Ağustos 1918, s. 967.

² Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 55.

müfid bir fen olduğu nakabil-i inkârdır."³ Nitekim özellikle son yüzyılda tarihin önemi ve itibarı artmış, tarihle uğraşanların sayısı giderek çoğalmış ve tarih eğitimine daha da önem verilir olmuştur⁴. Tarihe verilen önemin altında şüphesiz insanlara değerli bilgiler sunması yatmaktadır. Tarihin sağladığı bilgi çeşitliğine dair Ahmed Refik'in yazdıkları öğreticidir:

*"Tarih insanları geçmiş zamanlardan haberdar eder. Komşularımızın ahvâline dair mulûmât verir. Devletlerin ve milletlerin nasıl terakki ettiklerini, neden mahvolduklarını gösterir. Faziletli milletlerin büyüklüğünü, faziletsiz kavimlerin felâketini, vatanlarına hizmet eden büyük adamların hayatını tasvîr eder. Bizi dünyanın geçirdiği tecrübelerden haberdar eder. Kalbimizde iyilik duygusu, fikrimizde uyanıklık, yurt ve vazife muhabbeti, insanlık hissi uyandırır."*⁵

Tarih, *"nev-i beşerin ahbârını tasvîr, efkârını tenvîr, âsârını takdir eder"*. Bu veciz tanımlama Hüseyin Hüsameddin'e aittir. Ona göre âlemde ortaya çıkan ve kaybolan her şey ibretlik özellikler taşır. Ortaya çıkan her şeyde bir hikmet, kaybolan her şeyde bir nasihat vardır. Milletlerin yükselme ve çökme sebeplerini gösteren tarih ilmi, bir milletin hâlde mutlu, gelecekte güçlü olmasını temin eden en mühim faktörlerden birisidir. Tarihten gerekli dersleri almayan bir millet mevcudiyetini uzun süre devam ettiremez ve zamanla yok olur⁶.

"Tarih bir ibret ve hakikât levhasıdır" diyen Ahmed Muhtar, tarihin pek çok maddî ve manevî faydası olduğu kanaatinde⁷. Devletlerin çöküş sebeplerini gösteren tarih, beşeriyet için bir *"ders-i ibret"* teşkil etmektedir. Bazı özel ve fevkalâde sebeplerin istisna edilmesi durumunda devletlerin çöküşü; ahlâk bozukluğu, hükümetin halka zulmü, halk arasında meydana gelen ihtilâflar, şahsî faydanın mesuliyet duygusunun önüne geçmesi, sefâhatin artması gibi genel sebeplerden kaynaklanmaktadır. *"Tarz-ı hayat; sanayi, ziraat, ticaret gibi mesalik-i*

³ Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, C. 1, Dersadet 1328, s. 7.

⁴ Ahmed Refik, "Tarih ve Felsefe-i Tarihiye", *Şura-i Ümmet*, Nu: 218, 15 Nisan 1326, s. 7.

⁵ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328, s. 3 ve Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330, s. 3'ten telif edilmek suretiyle alınmıştır.

⁶ Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. 1, Dersaadet, 1328, s. 3-4.

⁷ Ahmed Muhtar, "Tarih", *Musavver Şebab*, Nu. 8, 25 Şubat 325, s. 3.

içtimâiye; ahlâk, âdât ve itikadât gibi ahvâl-i ruhiye; inkıraz gibi esbab-ı maddiye ve maneviye” cihetlerinden tetkik edilen tarih sayesinde herkes, şahsı ve milleti için gerekli neticeleri çıkararak en uygun usûl ve kaideleri almak suretiyle çöküşün önüne geçebilir⁸.

Tarih, bir ibret aynası olması hasebiyle insanların ve özellikle devlet adamlarının hata yapmasını önlemektedir. Mizancı Murad, tarihi, edebiyat ile birlikte insanları aydınlatan başlıca ilim kabul etmektedir. Tarih bilmeyen bir adamın ne toplum içinde ne de makam ve memuriyette başarılı olabilmesi zordur. Bu açıdan tarih herkes için faydalıdır. Fakat milletlerin yükselme ve çökme sebeplerini öğrettiği için devlet adamlarına faydası daha çoktur⁹. Vatanın muhafazası, bekâsı ve terakkisi için tarih bilmek elzemdir. Dolayısıyla devlet idare ettikleri için en çok hükümet memurlarının tarih bilmesi gereklidir¹⁰. Ahmed Refik, “*tarih ihtiva ettiği misallerle milletlere zor zamanlarda nasıl hareket etmeleri gerektiğini gösterir*” demektedir. “*Tarih öyle bir fihrist-i hâdisât vücuda getirir ki tesadüf olunan her türlü müşkilât için tarihte bir ders-i ibret bulmak her zaman mümkün olabilir.*” Tarihten ibret almak, tarihin doğru anlaşılmasına, yani ilmî bir şekilde araştırılmasına bağlıdır. Tarihte sürekli bir değişim olmakla beraber bu değişim zannedildiği gibi bir tekerrürden ibaret değildir. Tarihte görülen her hâdisenin oluş şekli ve tarzı farklıdır. Bu sebeple geçmişte meydana gelmiş bir hâdiseyi güncel bir hâdiseye aynen tatbik etmek doğru değildir. Tarihteki hâdiseler hiçbir zaman aynı tarzda tekrar etmeseler de doğru anlaşılmaları durumunda gelecekte vuku bulacak hâdiseler için ibret olarak alınabilirler. Bu açıdan geçmişteki hataların sebeplerini gösteren tarih, bu hataların nasıl tamir edileceğini öğretir ve gelecekte nasıl hareket etmek gerektiğine dair fikir verir¹¹.

Tarih ilminin, geçmişten günümüze kadar yapılagelen hataların önlenmesinde büyük bir rol ifa edebileceğini düşünenlerden biri de Ali Kemâl’dir. O, güncel olayların tarihî arka plânı ile birlikte ele alınması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Çünkü “*tarihimizin, o büyük hataları meşy-i ezelîlerini*” takip edip gitmektedir.

⁸ Ahmed Muhtar, *a.g.m.*, s. 3-4.

⁹ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 3, 5.

¹⁰ Ahmed Muhtar, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

Güncel olaylarla tarih arasında bağlantı kurmak, tarihten ders almayı, dolayısıyla tekerrür eden hata ve yanlışların izale edilmesini mümkün kılacaktır¹². Siyaset artık bir ilim ve fen hâline gelmiştir. Tıpkı avukat olabilmek için hukuk, tabip olabilmek için tıp bilgisine ihtiyaç duyulması gibi siyasetçi olabilmek için de siyasî ilimlere vukuf şarttır. Bilgisiz avukat ve doktor nasıl faydadan çok zarar getiriyorsa bilgisiz siyasetçi de devlete ve topluma zarar vermektedir. Osmanlı devletinde siyaset, bilgi temelinden mahrum olduğu için asırlardan beri devlet adamları hatalar yapmaktadır¹³. Siyasî ilimlere vukuf için ise her şeyden önce tarih bilmek gereklidir: “*marifet-i siyasete mümkün mertebe vukuf için muhtaç olduğumuz ulûmun, malûmâtın akdemi tarihtir, tetebbuât-ı tarihiyedir.*”¹⁴ Osmanlıların, tarihlerini “*Avrupa’ya temas eden noktalarıyla, nükteleriyle, hâsılı siyasetiyle*” araştırıp öğrenmeye ihtiyaçları vardır. Aksi takdirde asırlardır yapageldikleri yanlışları tekrarlamaya devam edeceklerdir¹⁵.

Geçmişten getirdiği ibretlik misallerle devlet idaresinde hata yapmayı önleyen tarih, aynı zamanda bir günü okuma ve anlama aracıdır da. Bir konuyu bilmek için her şeyden önce o konunun geçmişini, yani tarihini bilmek gereklidir. Osmanlı aydınları tarihin bu fonksiyonunu da kavramışlardır. Mâzi ve hâl birbirine bağlı olduğu yani “*hâl mâziden mürekkebe ve mâzinin devamı*” olduğu için hâli anlamak mâzinin anlaşılmasına bağlıdır¹⁶. Ali Reşad, Avrupa’da ortalama bir vatandaşın millî tarihini, derinlemesine olmasa bile en azından kronolojik düzeyde bildiğini, fakat Osmanlıların millî tarihlerine vakıf olmadıklarını, Osmanlı tarihinin son asrına ait büyük siyasî meseleleri kronolojik olarak ele alan tek bir eserin bile mevcut olmadığını ifade etmektedir. Oysa Osmanlıların bilmeye en çok muhtaç olduğu malûmât Osmanlı tarihinin son 70 yıllık dönemine aittir (II. Mahmut devrinden başlayıp, II. Meşrutiyet’e gelen süreç). Çünkü Osmanlıların mevcut siyasî, içtimâî ve iktisadî yapısı bu sürecin ürünüdür. Dolayısıyla devletin iç ve dış siyasetini bütün incelikleriyle bilmesi gereken devlet memurları bu sürece vakıf

¹² Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329, s. 3.

¹³ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 145-146.

¹⁴ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁵ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁶ Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu: 9, Teşrîn-i Sâni, 1326, s. 778-779.

olmalıdır¹⁷. Ali Reşad'dan öğrendiğimize göre Mâliye Nezareti, o yıllarda açtığı bir müfettişlik sınavında, adayları Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar olan siyasî tarihten mesul tutmuştur. Yazarımız bu durumu teşekküre şayan bulmaktadır¹⁸.

Günü anlamaya yarayan tarih, tabîi olarak bir problem çözme aracıdır. Çünkü bir milletin bütün meseleleri geçmişte, yani tarihte oluşmuştur. Nitekim Abdullah Cevdet, tarih araştırmalarının amacını günün ihtiyaçlarını belirleyerek gerekli önlemleri almak şeklinde belirlemektedir¹⁹. Tarih ilmi, geçmişteki olayları, muâsırlarının etkilerinden ayıklayarak doğru bir şekilde mütâlaa etmeyi öğretmektedir. Bu noktada Ahmed Refik, bir milletin mevcut durumunu tahlil ve uğradığı felâketlerin sebeplerini tespit edebilmek ve aynı zamanda ilerleme ve gelişmesinin imkânlarını araştırarak geleceğine doğru bir istikâmet verebilmek için ilmî bir tarih telakkisine ihtiyaç duyduğunu belirtir²⁰.

Tarih, içtimâî mesele ve ihtiyaçların anlaşılmasını temin ederek zamanın icaplarına göre çözüm üretilmesini ve bütün bunlara istinaden de istikbâlin inşa edilmesini imkân dairesine sokmaktadır²¹. Millî hislere sahip fertlerden oluşan medenî bir millet vücuda getirmek için en ziyâde ihtiyaç duyulan ilim tarihtir. Tarihinden habersiz bir milletin mevcudiyetini devam ettirebilmesi ve mâziden ibret alarak eksiklerini gidermesi mümkün değildir. Gelişmiş milletlerin bütün ilmî ve siyasî müesseseleri tarihî ihtiyaçların ürünüdür. İlerleme ve gelişmenin sebebi olan bu müesseseleri bir millete kabul ettirebilmek için her şeyden evvel milletin tarihî ihtiyaçlarını tespit ederek ortaya koymak gereklidir²².

Osmanlıların gerileyişi ile ilgili tarihî bir soru soran Ali Reşad, problem çözme ile tarih düşüncesi arasındaki ilişkiye çok güzel bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlıların gerilemiş ve zayıflamış olmasını hâle ait bir veri ve mesele olarak ele alan Ali Reşad, bu durumu açıklayabilmek için “*acaba mürur-ı zamanla Osmanlıların kemiyet-i besâleti mi nakîsedâr oldu, yoksa garb ve şimâldeki akvâmın*

¹⁷ Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Dersaadet 1328, s. 3-4.

¹⁸ Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁹ Abdullah Cevdet, “İfade-i Mütercim”, *Tarih-i İslâmiyet (Doktor R. Dozy)*, C. 1, Mısır 1908, s. 8.

²⁰ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

²¹ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

²² Ali Nusret, “Tarihte Muhârebât ve Hissiyât”, *Makâlât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 69.

kuvveti, tekâmülâtı mı arttı?” şeklinde bir soru ortaya atar. Bizim için önemli olan sorunun cevabından ziyâde, meselenin günceli ve tarihî birlikte içerecek surette ortaya konulmuş olması ve gerilemenin sebeplerinin tarihte aranmasıdır. Nitekim bizzat Ali Reşad, “tarih, bu suâllerin cevabını ve şu ahvâlin esbabını bize pek mücez, pek muknî bir lisan ile ifade ve izah ediyor” demektedir²³.

Bir problem çözme aracı olarak tarih söz konusu olduğunda, tarih ve tıp arasında analogi kurmak çok sık başvurulan bir yoldur. Bu açıdan tarih toplumsal hastalıkların tedavisinde kullanılan bir ilimdir. Bir tıp doktoru bir hastalığı, ortaya çıkışını ve gelişme seyrini takip ederek tedavi ediyorsa, bir milletin tarihini ve hâl-i hazırdaki durumunu bilen idareciler de toplumsal sorunları çözebilir, ileride ortaya çıkabilecek muhtemel problemlere karşı önlem alabilirler. Bu sebeple devlet adamları için tarih kadar faydalı bir ilim yoktur²⁴. “Mâzi istikbâlin cenin hâlidir, istikbâlimizin anasıdır. Ondan vücuda gelecek olan istikbâlde, hiçbir uzvî hastalık-sakatlık olmaması için mâzi ameliyat masasına yatırılmalıdır.”²⁵

Tarihe bu büyük vazifeler yüklenince, tarih bilmemenin faturası da ağır olmaktadır. Balkan Harbi’ndeki yenilginin sebeplerini arayan bir eserde tarih bilmemek, Balkan faciasının en büyük sebebi olarak zikredilmektedir. Buna göre tarih tekrardan ibarettir ve yaşamak isteyen bir millet mâzinin olaylarından ibret almalıdır. Oysa Osmanlılar uğradıkları felâketlerin sebeplerini araştırmamışlar, tarihe önem vermedikleri için aynı felâketlere uğrayan diğer milletlerin ahvâlinde ibret almamışlardır. Ruslar karşısında sürekli alınan mağlubiyetlerin bile usûlüne uygun bir tarihi kaleme alınmamıştır²⁶. Tüccarzâde İbrahim Hilmi’ye göre tarih bir milleti yücelten vasıtalarından birisidir. “Tarih kadar bir milleti irşad eden, mâzinin edvâr-ı şevket ve idbârını göstererek terbiye eyleyen hiçbir kuvvet yoktur. Osmanlı milleti uyanmak ve mevcudiyetini temin etmek ister ise geceli gündüzlü tarih okumalıdır.” Osmanlılar tarihe gereken önemi vermedikleri, ilerleme ve gerileme sebeplerini

²³ Ali Reşad, *a.g.e.*, s. 6.

²⁴ Mehmed Murad, *a.g.e.*, s. 6.

²⁵ Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayı”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 60-61.

²⁶ A., *Balkan Harbi’nde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329, s. 3.

araştırmadıkları ve başka milletlerin tarihlerini de öğrenmedikleri için “*mefâhir-i milliyeleri*” sönmüştür²⁷.

Halkı aydınlatmanın, siyasî açıdan terbiye etmenin de en etkili aracı olarak tarih, milletin faziletlerinin arttırılmasına, fikrî ve ahlâkî terbiyesine hizmet eder²⁸. Hüseyin Kâzım’ın sözleriyle: “*Tarih, siyasî bir ibretname olduğu gibi terbiye-i kavmiye ve medeniyede de büyük bir mevki-i ehemmiyeti haizdir. Mefahir-i ecdadı ihtar edecek, numune-i imtisal olacak ancak tarihtir.*”²⁹ Ali Kemâl, bu konuda “*biz cidden intibah-ı siyasîye muhtac bir kavimiz. Bu intibahı ise en ziyade tettebbuât-ı tarihiyeden alabiliriz.*” demektedir³⁰. Üç mühim İslâm lisanıyla (Arapça, Farsça, Türkçe) yazılmış eserler içinde hakiki tarih nâmını taşıyabilecek bir eserin mevcut olmadığını iddia eden Abdullah Cevdet de buna sebep olarak Müslüman hükümdarların istibdadını gösterir. Çünkü tarih ilimler içinde en ziyade göz açıcı olanıdır. Gözü açılan ahali zulüm karşısında hürriyet, adalet ve hakikat talep edeceği için istibdad yaşayamayacaktır³¹.

Tarih ile millî kimlik arasında da sıkı bir ilişki vardır. Tarih millî kimliği inşa eden en önemli unsur, milletin fertlerini bir birine bağlayan en sağlam çimentodur. “*Vatanın tarihi, yani menkıbeleri, zaferleri ve acıları vatan ve evlâtlarını birbirine rapteden yegâne unsurdur.*”³² Millî tarihe dair yazılan eserler, bir milletin mevcudiyetini muhafaza edebilmesi açısından son derece önemlidir. İbret alınacak vakalar, örnek alınacak faziletler, uzak durulacak fenalıklar tarihtedir. Tarih vatan sevgisinin yegâne kaynağıdır. Vatanın geçirdiği felâketleri ve sahip olduğu büyüklük ve güzellikleri tarih anlatır. Bu sebeple milliyet fikrinin gelişmesiyle beraber tarih dersleri de vatana sadık ve fedakâr nesiller yetiştirmek üzere tedris edilmeye

²⁷ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, “Nâşirin İfadesi”, *Büyük Tarih-i Umûmî (Ahmed Refik)*, C. 1, İstanbul 1328, s. 3.

²⁸ Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

²⁹ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih-2”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 5, 1 Haziran 1325, s. 71.

³⁰ Ali Kemâl, *a.g.e.*, s. 3.

³¹ Abdullah Cevdet, “İfade-i Mütercim”, *a.g.e.*, s. 3-4.

³² Ahmed Refik, *a.g.m.*, s. 8.

başlanmıştır³³. “İttihad-ı anasır diye bütün Osmanlı erbab-ı tefekkürünü işgal eden gayenin vesait-i husulünden biri de elbette tarihtir.”³⁴

Bütün bilgi türleri aslında tarihîdir, bütün bildiklerimiz aslında bize önceki kuşaklardan miras kalmıştır. Bilim önceki kuşakların katkılarını toplayarak ilerleyen tarihî bir süreçtir. Tarihi bu yönüyle ele alan Ahmed Muhtar, “beşeriyetin hafızası” mesabesinde gördüğü tarihin, bütün diğer ilimlere mehz ve esas teşkil ettiğini ifade etmektedir. Eğer tarih, bir daha geri gelmemek üzere kaybolan hâdiseleri hafızasında tutmasaydı, beşeriyetin mâzisine vakıf olamazdık. Beşeriyetin terakkisini temin eden faydalı bilgilerin birçoğu tarihin parlak ve zengin sayfalarında gizlidir. İnsanlar, bu hazineden istifade ederek pek çok ihtiyacını karşılamaktadır³⁵. Tarih, mesleklerin tekâmül sürecini gösterdiği için kendi sahalarında uzmanlaşmak isteyen bütün meslek sahipleri tarih bilmelidirler. Her memleketin, her kavmin bir tarihi olduğu gibi her ilmin, her sanatın, her mesleğin de bir tarihi vardır³⁶. Muhtar, eski medeniyetleri incelemenin, milletlerin mâzisini araştırmanın faydalarını ise şöyle sıralamaktadır: Öncelikle beşeriyetin tarihinde mevcut olan ehramlar, obeliskler, heykeller gibi eserlerin günümüzdeki eserler ile mukayesesi neticesinde sanatın ve sanayinin kırk asırlık tekâmül ve terakkisi anlaşılmaktadır. İkinci olarak toplumların tarihteki hükümet şekillerini, idare tarzlarını, ahlâk ve adetlerini incelemek, beşeriyetin geçirdiği değişimleri ve ruhî tekâmülü ortaya çıkarmaktadır³⁷. Fransızca “histoire” kelimesinin Yunanca tecrübe anlamındaki “istoria” kelimesinden alındığını hatırlatan Suat Muhtar ise insanlar ve toplumlar hakkında bildiğimiz her şeyin tarih sayesinde olduğunu belirtmekte ve Seignobos’un “vukuât-ı hazırâ dediğimiz malûmâtın hemen kâffesi onları mütâlaa edenlerce vukuât-ı mâziye demektir” sözünü zikretmektedir³⁸.

³³ A. R. (Ahmed Refik), “Tedrisât-ı Tarihiye ve Tarih Kitapları”, *Servet-i Fünûn*, C. 39, Nu. 1009, 22 Eylül 1326, s. 358.

³⁴ Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Donanma Mecmuası*, Nu: 14, Nisan 1327, s. 1301.

³⁵ Ahmed Muhtar, *a.g.m.*, s. 3.

³⁶ Ahmed Muhtar, *a.g.m.*, s. 4.

³⁷ Ahmed Muhtar, *a.g.m.*, s. 3-4.

³⁸ Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu: 9, Teşrîn-i Sâni, 1326 s. 778-779.

Son olarak tarihin bir propaganda aracı kullanılabildiğini ve Osmanlı aydınlarının bu konuda da uyanık olduklarını bir örnek ile göstermek isabetli olacaktır. Ahmed Saib, Yunanistan ile ilgili şöyle bir manzara çizmektedir:

*Yunanistan güçsüz bir devlettir, bugüne kadar elde ettiği her şeyi Avrupalılar sayesinde kazanmıştır. Avrupalıların Yunanistan'a desteğinin arkasında yatan etken ise Yunan tarihinin Avrupa'da bütün mekteplerde mübalağalı bir şekilde okutulması ve neticede Yunanlara ilgi ve muhabbetin doğmasıdır*³⁹.

2. Tarih Zararlı mıdır?

Tarihin faydası ve gerekliliği konusunda farklı düşünenler de mevcuttur. M. Zekeriya (Sertel), tarih kitaplarındaki tarihin faydasına dair bahisleri mantıksız bulmaktadır⁴⁰. Yeni Felsefe Mecmuası'nda neşredilen "Tarih Muzırrdır" başlıklı yazısında, Gustave Le Bon'un "*tarih efsanelerden başka hiçbir şeyi teyide muktedir değildir*"⁴¹ sözüyle konuya giriş yaparak yazının devamında da yine Le Bon'dan bolca iktibaslar yapması, Zekeriya'nın referans kaynağını göstermektedir. Zekeriya, Le Bon'un ferdî ve kolektif gözlemlerin yanlışlığı hakkındaki düşüncelerinden etkilenmiştir. Le Bon, özellikle kolektif gözlemlerin, yanlış bir ferdî gözlemin telkin ve yayılma mekanizmasıyla genelleşerek oluşması ya da insanların kitle hâlindeyken ferdî gözlem ve tenkit kabiliyetlerini kaybetmesi dolayısıyla en yanlış gözlemler olduğunu savunmaktadır. Bu cümleden olarak, bir olayı binlerce kişinin gözlemlemiş olması olayın doğruluğunu ispat etmeye kâfi değildir. Tarihin temelini gözlemler/şahitlikler teşkil ettiği için Le Bon, tarihi yanlış gözlemlenmiş olayların kuruntu ve hayâl katılmış hikâyeleri olarak tanımlamaktadır. Zekeriya'nın da iktibas ettiği üzere tarih efsanelerden ibarettir⁴².

Zekeriya, yazısını Le Bon'un kolektif gözlemlerin yanlışlığı ve tarihçilerin tahripleri hakkındaki düşünceleri üzerine kurmaktadır. Le Bon'a dayanarak tarihi, "*hadd-ı zâtında fenâ tedkik ve müşahede ve bi'l-âhire bir takım tafsilât ve teşrihât*

³⁹ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaadet, 1328, s. 135.

⁴⁰ M. Zekeriya, "Tarih Muzırrdır", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 7, 15 Teşrin-i Sâni 1327, s. 10.

⁴¹ İfadenin kaynağı: Gustave Le Bon, *The Crowd A Study Of The Popular Mind*, Lond 1903, s. 56.

⁴² Le Bon, *a.g.e.*, s. 45- 51, 52-56.

ilâve olunan vakaların kendi muhayyilelerine tabi adamlar tarafından nakil ve rivayet edilen muharref şekilleridir” diye tanımladıktan sonra tarih bilgisinin imkânını meselesine girerek tarihin bir bilim olamayacağı yolundaki klasik şüpheci yaklaşımı sathî olarak tekrar etmektedir. Tarih, kötü gözlemlenmiş ve araştırılmış olaylardan oluşmaktadır. Çünkü şahitlerin, aynı olay hakkında birbirlerine zıt beyânlarda bulunması da göstermektedir ki olayları doğru ve ciddi bir surette araştırmak mümkün değildir. Dolayısıyla şahitlerin ve tarihçilerin tahrif süzgecinden geçen tarihî olaylar hakkında doğru bilgi edinilemez. Zekeriya iddiasını güçlendirmek için bir tarih kitabı yazmakta iken sokakta çıkan bir kavgaya dair şahitlerden farklı bilgiler alan bir İngiliz tarihçinin tarih yazmaktan vazgeçişini anlatır. Kıssanın hissesi açıktır: gözümüzün önünde cereyan eden olaylar hakkında bile doğru bilgi alamıyorsak mâzideki olayları doğru bir şekilde bilebilmemiz imkân haricindedir. Nitekim Trablusgarb meselesi hakkında Osmanlı kamuoyuna gelen çelişkili haberler, telgraf ve telefon gibi mükemmel teknik araçlara rağmen olayların soruşturulmasında hataların günümüzde daha da arttığını göstermektedir. Tarih, yanlış ve hatalı esaslar üzerine bina edilmiştir⁴³.

Tarihî olayların tahrife uğraması Zekeriya için adeta bir zorunluktur. Tahrifler sadece gözlemlerin yanlışlığından değil, zaten kötü gözlemlerden hareket etmek zorunda kalan tarihçilerden de kaynaklanmaktadır. Tarihî olaylar, tarihçiler tarafından değiştirilmekten de kurtulamamaktadır. Burada yine Le Bon’a başvurarak Napolyan hakkındaki rivayetlerin elli sene içinde nasıl değişmiş olduğunu örnek vermektedir. Yanlış gözlemler ve tahrifler, Zekeriya’yı, geçmişteki olayların incelenmesine gerek olmadığı düşüncesine götürmektedir. Hatta Zekeriya, daha da ileriye giderek insanlara küçükken öğretilen masallardan başka bir şey olmadığını söylediği tarihin, örnek alınabilecek davranışlar telkin edebilme tehlikesi yüzünden zararlı olduğunu iddia etmektedir. Mademki tarih, geçmişi doğru olarak anlatmak kabiliyetinden mahrumdur ve Le Bon’un dediği gibi hayâl ürünüdür, o hâlde fikir için zararlıdır da. Çünkü hurafelerden, kötü gözlemlerden, yanlış rivayetlerden ve

⁴³ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 11-12.

tahrif edilmiş bilgilerden örnek alınabilecek davranış kalıpları çıkarmak mümkün değildir⁴⁴. Zekeriya tarihin zararlarını iki noktada toplamaktadır:

1. *Yanlı ş esaslara istinad eden vakalar imtisale şayan olamaz.*

2. *Bir nesil tarafından icrâ edilmiş olan tecrübeler, diğ er bir nesil için faydalı bulunamaz.*⁴⁵

Zekeriya, ilk madde için yine Napolyon örneğini vererek “*Napolyon’un takdire şayan bir kahraman mı yoksa lanetlenecek vahş i bir kumandan mı*” olduğu sorusuna verilen cevaplardaki kısa vadeli tavır değı ş ikliklerini esas almaktadır. Tarih, bu tarz sorulara doç ru cevap verebilmeyi mümkün kılacak sağ lıklı bilgilere sahip olmadığ ı için, yanıtlar ve inançlar sürekli değı şmekte, dün kahraman ilân edilen bir insan bugün lanetlenebilmektedir. Dolayısıyla bu istikrarsız alandan örnek teşkil edebilecek değı şmez doç rular bulup çıkarmak imkânsızdır⁴⁶.

Yazar ikinci maddede mâziyi, hâl ve gelecekte kesin bir şekilde ayırarak mâziyi sonrasıyla irtibatsız, yaşanmış ve bitmiş bir zaman dilimi gibi tasarlamaktadır. Bu tasarımı ilerleme düşüncesi, evrim kanunu ve doç al ayıklamayla (ıstıfâ) temellendirmeye çalışmakta ve neticede tarihi adeta atılması gereken bir yük seviyesine ircâ etmektedir. Tekâmül kanunu gereğ i, insanların ahlâkları, inançları, âdetleri, ihtiyaçları vs. sürekli değı şmekte, daha doç rusu gelişmekte/evrimleşmektedir. Belli bir zamana mahsus olan bu tarz yapılar, bir başka zamana taşınmaları durumunda faydasız ve zararlı olmaktadır. İlerlemek ve mâzinin esiri olmamak için atalardan tevarüs eden bu yapıları kırmak zaruridir. “*Mâziyi bugün yaşatmaya çalışmak, bugünü mâzi yapmak hatta kısmen istikbâli de onu tesiri altında bulundurmak olur. Hâlbuki mâzi yalnızca mâzidir. Ne hâl ne de istikbâl olamaz.*”⁴⁷

Muhafazakârlık ve ilerlilik olmak üzere bir biriyle çarpış an iki kuvvetin mevcut olduğ unu varsayan Zekeriya, mâziye bağ lı kalmaktan doç an

⁴⁴ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 13-14.

⁴⁵ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 14-15.

⁴⁶ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 15.

⁴⁷ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 15-16.

muhafazakârlığın yenilmeye mahkûm olduğunu iddia etmektedir. Dünkü tecrübeler bugün için kullanışlı olmadıkları için ilerlemek isteyen milletler mâziden ziyâde istikbâl ile meşgul olmalıdır. Bugünün ilerlemeleri, mâziyi değil istikbâli düşünenlerce gerçekleştirilmiştir. Tarihin, en büyük zararı muhafazakârlığı doğurması ve ilerlemeye mani olmasıdır⁴⁸.

Bütün bu iddialar, tarihin artık eski önemini muhafaza edemediği düşüncesine çıkmaktadır. Nitekim sosyoloji de tarihi bir araştırma vasıtası olarak kabul etmemektedir⁴⁹. Ancak Zekeriya'nın düşüncelerinde ciddi bir mantık hatası ve çelişki bulunmaktadır. Zekeriya mâziyi ölmüş ve bugünden kopuk bir geçmiş olarak tasarlarken bugün ile gelecek arasında ise tam tersi bir ilişki kurmaktadır. Aslında tenkit ettiği hataya bizzat kendisi düşmektedir. Şöyle ki; Zekeriya, mâzi ile bugün ve gelecek arasına net bir duvar örerken, yarının dünyasının bugünden kurulmasını talep etmekte, gençlere bugünden ziyâde yarının adamı olduklarının şuurunda olmalarını tavsiye etmektedir. Yarının adamı olabilmek ise yarının içtimâî hayatına göre bir terbiyeden geçmeye bağlıdır⁵⁰. Oysa yarının içtimâî ihtiyaçlarını ve hayatını bugünden kestirmek mümkün değildir. Zekeriya'nın mâzi ve hâl konusundaki düşünce kurgusuyla hareket edersek bugünden inşa edilmek istenen yarın, bugünün; dolayısıyla bugünün yarının mâzisi olması hasebiyle mâzinin esiri kılınmaktadır. Mâzinin hâl ile irtibatı olmaması durumunda hâlin de istikbâle bir irtibatı olmaması iktiza eder. Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da Zekeriya'nın atıfta bulunduğu evrim kanununun ciddi bir tarihîlik içermesine rağmen Zekeriya'nın fazlasıyla tarih karşıtı bir yaklaşıma sahip olmasıdır.

Mecmuanın bir sonraki sayısında, Zekeriya'nın tarihin faydasına dair bir yazı neşrederek görüşlerini tadil etmek zorunda kalması çeşitli tepkiler aldığını göstermektedir. Her ne kadar Zekeriya, yeni makalesinin “*büyük bir ricât*” olmadığını savunsa da bu tadilatın altında yatan ana saik, altıncı sayısının bizzat yayın heyeti tarafından toplatılmış olmasından da anlaşıldığı üzere Yeni Felsefe

⁴⁸ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 16-17.

⁴⁹ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 14.

⁵⁰ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 16.

Mecmuası'nın okuyuculardan sık sık menfi tepkiler alması olmalıdır⁵¹. Zekeriya, yazıyı kaleme alma sebebini, önceki makalesinin okuyucular tarafından “*fena bir telakkiye maruz kalmamasını temin*” olarak açıklamakta ve bu yeni yazıyla tarih mütalaasında bulunmamak, tarih mütalaasında bulunmaktan daha zararlıdır noktasına gelmektedir⁵². Ancak yazar aksini iddia etse de yazı bir önceki yazıyla örtüşmemektedir, daha da mühimi önceki yazıda olduğu gibi kendi içinde çeşitli tutarsızlıklar taşımaktadır.

Tarih zararlıdır demek ile tarihin faydası yok demek arasında fark olduğu şeklinde söz oyunlarına başvuran Zekeriya, tarih zararlıdır dediğini ama faydasızdır demediğini beyan ile tarihin faydalı olabileceğini, hatta faydalı olduğunu kabul etmektedir. Tarih zararlıdır derken bunu iki şarta bağladığını hatırlattıktan sonra tarihin faydalı olabilmesi için de bir şart koymaktadır: “*asıl tarih mâzide vuku bulan hâdiseleri hiçbir şahsî mütalaa ilave etmeksizin bîtaraf bir surette nakil ve hikâye etmektir. Tarih yalnız bu kadarla kaldığı takdirde bize birçok faideler temin edebilir.*”⁵³ Ek olarak sadece yeni usûllerle yazılmış bulunan tarihlerden fayda temin edilebileceği kaydını da düşer⁵⁴. Oysa Zekeriya, önceki yazısında müşahedelerin doğru olma ihtimalini yok sayarak tarihin tarafsızlığına imkân bırakmamıştı. Şimdi de bir yandan tarih mütalaasının faydasına vurgu yaparken diğer yandan tarihte mütalaanın devre dışı kalmasını istemektedir.

Zekeriya tarihin birkaç açıdan faydalı olabileceğini teslim etmektedir. Evvelâ, bütün ilimlerin kaynaklarını tarihten alması yani bütün bilgi türlerinin aslında bir tür tarihî bilgi olması üzerinde durmaktadır. Burada tarihi daha çok diğer ilimlere yardımcı bir disiplin ve yöntem gibi algıladığı izlenimi uyanmaktadır. İkinci olarak, Osmanlıların hürriyeti ilân etmesiyle Fransız tarihini, hususen Fransız İhtilâli bahsini okumaları arasında ilişki kurmak suretiyle bir milletin başka milletlerin tecrübelerinden yararlanma aracı olarak tarihi önemli bulduğunu ifade etmektedir. Üçüncüsü, millî birliği takviye edici bir unsur olarak millî tarihin yapıcı etkisinden bahsetmektedir. Bütün bunların ötesinde tarihin hiçbir fayda temin etmeyecek olsa

⁵¹ “Hakikat Karşısında”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 7, 15 Teşrin-i Sâni 1327, s. 1.

⁵² M. Zekeriya, “Tarihin Faidesi” *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 8, 1 Kanun-ı Evvel 1327, s. 15.

⁵³ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 15-16.

⁵⁴ Zekeriya, *a.g.m.*, s. 19.

idi bile insanların geçmişi bilme ihtiyaını karşılaması ve insanlığın tekâmülünü göstermesi bakımından lüzumlu bir ilim olduğunu itiraf etmektedir⁵⁵.

⁵⁵ Zekeriya, a.g.m., s. 16-19.

B. TARİH EĞİTİMİNİN FAYDALARI, HEDEFLERİ VE USÛLÜ

Millî tarih yazımı ve tarihin faydası bahislerinde de görüldüğü üzere tarih ve tarihçilik ile bağlantılı konuların en önemlilerinden birisi de tarih eğitimidir. Tarihten temin edilmek istenilen faydaların pek çoğu bir eğitim sürecini gerekli kılmakta ve tarih eğitiminin millî hedefler doğrultusunda seçmeci ve pratik bir tarzda mı yoksa tarafsız ve ilmî bir zeminde mi yürütüleceği şeklinde, birinin tercih edilmesi durumunda diğerinden temini umut edilen faydalardan büyük ölçüde vazgeçmeyi beraberinde getiren bir ikilem yaratmaktadır. İkilemin kaynağı 19. Asrın, “tarih asrı” ve “milliyetçilik asrı” tanımlamalarına aynı anda konu olmasıdır. II. Meşrutiyet dönemi de ilmî tarih arayışlarıyla millî tarih arayışlarının kesiştiği bir zaman dilimi olmuştur. Bu konuyu “tarihte usûl” başlığı altında ele aldığımız için millî-ilmî tarih bağlamındaki tartışmalara tekrar temas etmeyeceğiz. Zaten Balkan savaşlarından sonra bu ikilem, millî tarihin lehine olmak üzere lakin ilmî tarihi de ötelemeksizin (ya millî tarihi ilmî bir zeminde tanımlamak ya da millî tarih ile ilmî tarih arasında bir görev dağılımı yapmak suretiyle en azından teorik düzeyde) bir uzlaşmayla/sentezle aşılmıştır. Bu başlık altında millî tarih bahsinde çizdiğimiz çerçeveye ek olarak, Osmanlı aydınlarının millî-ilmî tarih arasındaki ikilemi eğitim plânında aşma modeline değinecek ve aynı zamanda tarih eğitiminin usûlü konusunda ortaya koydukları düşüncelere göz gezdireceğiz. Tekrara mahal vermemek adına bu bahsi dönemin önemli eğitimcileri Satı ve Ali Reşad Beyler etrafında ele alacağız ki bu iki eğitimci, Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası (19. sayıdan itibaren Tedrisât Mecmuası) etrafında eğitim meselelerini yoğun bir şekilde işlemişler, tarih de dâhil olmak üzere çeşitli derslere ait neşrettikleri ders numuneleri ile eğitimin modernleşmesine katkı sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti’nde tarih dersleri, müfredata 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ile girmiştir⁵⁶. O tarihten itibaren mektepler için ders kitapları da

⁵⁶ Sıbyan Mekteplerine Muhtasar Tarih-i Osmanî, Rüşdiyelere Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî, Kız Rüşdiyelerine Muhtasar Tarih, İdadîlere Tarih-i Umûmî, Sultaniyelerin âlî kısmına Tarih, Darü’l-muallimîn edebiyat sınıflarına Tarih-i Umûmî, Darü’l-muallimât sıbyan şubesine Tarih-i Osmanî, rüşdiye şubesine Tarih dersleri konulmuştur. Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s. 425, 428, 430-431, 433, 435, 438.

kaleme alınmaya başlanmıştır. II. Abdülhamid dönemini tarih eğitimi açısından bir gerileme hatta bir iflâs olarak görmek -yer yer çalışmamızda da değindiğimiz üzere- II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar devam eden bir tavidir. Meşrutiyetin ilânı ile birlikte tarih eğitimi, özellikle bir vatandaşlık eğitimi olarak önem kazanmış, tarih dersleri programlarda daha fazla yer bulmaya başlamış⁵⁷ ve ders kitaplarının sayısında (tercüme ve telif) ciddi manada bir artış yaşanmıştır. Ancak bu gelişmeler yeterli bulunmamış, dönemin aydınları genel olarak Osmanlı eğitim sistemine özel olarak da tarih eğitimine ciddi tenkitler yöneltmişlerdir. Tenkitler, okulların fizikî durumu, müfradâtın yetersizliği, öğretmenlerin niteliği, eğitim usûlü, ders kitaplarının kalitesi ve muhtevası, eğitim sisteminin idealsizliği gibi çeşitli cephelerden gelmiştir ki bu hususların çoğu bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Fakat Osmanlı eğitim sisteminin idealsizliği noktasındaki tenkitlerden bazılarını kayda değer bulduğumuz için önce kısaca bunlara değinecek sonra da Satı ve Ali Reşad beylerin tarih eğitimi hakkındaki fikirlerini inceleyeceğiz.

Akçuraoğlu Yusuf, Türk Yurdu'nda neşredilen “Emel ve İdeal” başlıklı yazısında, Osmanlı eğitim sistemini mahalle mekteplerinden başlayarak üretmek istediği insan tipi nokta-i nazarından masaya yatırmaktadır. Bu açıdan geleneksel eğitim kurumları olan mahalle mektepleri ile medreselerin, bütün kusurlarına rağmen bir ideal takip ettiklerini ifade etmektedir:

“Mahalle mekteplerinde, öteden beri yerleşmiş, kökleşmiş bir anane, bir fikir, bir emel, bir ideal kendiliğinden, şuursuz, adeta sevk-i tabî ile takip olunur... Mahalle mekteplerinin sarih, kati bir hedefi, bir emeli, bir ideali vardır: küçük çocukları Müslüman yapmak... Mahalle mektebi Müslüman mektebidir... Sıbyan mektepleri, medreselerin iptidaiyeleri, tabir-i âharla medreseler ibtidaiyelerin idadiye ve âliyeleridir. Medreselerde de mahalle mekteplerinin hedefi, emeli, ideali

⁵⁷ Meselâ 1913 tarihli “Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı”nda İbtidâîler de “tarih, bilhassa Osmanlı tarihi” okutulacağı hükme bağlanmıştır. Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı*, İstanbul 1329, s. 7 veya *Düstur*, Tertib-i Sâni, Dersaadet 1332, s. 808. Tarih derslerinin programlardaki durumu için bakınız: Tuba Şengül, “Siyasi Düşünce Akımları ve Tarih Ders Programlarındaki Düşünsel Değişim (1908-1930)” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 1, 2007, s. 78-86; Mesut Çapa, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Ocak-2012, s. 9-17.

takip olunur. Mahalle mektepleri ile medreseler bir küll, tam bir taazzuv teşkil ederler. Aralarında fikrî, uzvi münasebet vardır. Medreselerin de mektepler gibi ideali Müslüman yetiştirmektir... Din-i İslâm tam bir idealdir. İslam'ın her din, her ideal gibi bir metafiziği, bir etiği var."⁵⁸

Akçuraoğlu geleneksel eğitim kurumlarının ideallerini, bu ideale uygun insan yetiştirmedeki başarılarını ve daha mühimi bir milletin yetişmiş insan unsuru ihtiyacını karşılayabilme kabiliyetini sorgulamayı bir kenara bırakmayı teklif ederek en azından bu kurumların bir ideale sahip oldukları gerçeği üzerinde durmaktadır. Rüştîye ve İdadîlerin, yani modern eğitim kurumlarının ise tamamen farklı bir manzara gösterdiği kanaatindedir. İmparatorluğun çok milletli ve dinli yapısının eğitim sistemine yansımaları, öğretmenlerin farklı etnik, sosyolojik ve ideolojik aidiyetlere sahip olması ve üstüne bir de bu yapıya yabancı okulların dâhil edilmesi modern eğitimi birbiriyle çelişen farklı ideallerin ve fikirlerin tahakkümüne bırakmıştır. Bütün bu farklı fikirleri aşacak, öğrencileri belli bir eğitim sisteminden geçirerek bir hedefe yönlendirecek bir ideal ve ahlâk bulunmadığı için öğrencilerde mesleksizlik, kararsızlık, şüphecilik, itikatsızlık, idealsizlik, maddecilik, zevkperestlik, bireycilik, bencillik gibi marazlar ortaya çıkmaktadır⁵⁹. Türk Yurdu'nda neşredilen Tevfik Nureddin imzalı bir başka makalede de özellikle iptadiaî mektep kitaplarının idealsizliğinden şikâyet edilmektedir⁶⁰. Balkan Harbi'yle alakalı bir kitapta da mağlubiyetin en büyük sebeplerinden birisi olarak Osmanlı eğitim sisteminin idealsizliği gösterilmiştir:

*“Balkan Harbi'nde zahiren Türk ve Bulgar orduları, hakikatte iki milletin maddiyât ve maneviyâtları çarpışmıştı... Bir harbde zannedilmesin ki yalnız toplar, tüfekler patlar... Hayır! Muharebe eden daima iki milletin maneviyâtı, ruhudur.”*⁶¹

Asırlarca cehalet içinde yaşayan, tarihlerinden ve millî mefkûrelerinden habersiz olan Türkler, millî tarihlerini öğrenerek maneviyâtlarını yükseltmiş olan

⁵⁸ Akçuraoğlu, “Emel ve İdeal”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 16, 14 Haziran 1328, s. 266.

⁵⁹ Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s. 266-268.

⁶⁰ Tevfik Nureddin, “Türk İptidâî Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 22, 6 Eylül 1328, s. 362.

⁶¹ A., *Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329, s. 83.

Bulgarlar karşısında yenilmişlerdir⁶². Benzer şekilde Ahmed Saib de Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanma sürecinde tarih eğitiminin etkisine dikkat çekmektedir. Bu milletler bağımsızlıklarını temin için mektepler açmışlar, bu mekteplerde gençlerin kalplerini uyandırmak için umûmî ve husûsî tarihi özenle okutmuşlardır. Mekteplerde görev yapan öğretmenler, kendi milletlerinin mâzideki eserlerini ve büyüklüğünü gösterebilmek için millî tarihleriyle meşgûl olmuşlardır⁶³. Akçuraoğlu, “*vakayi-i tarihiyenin müessirleri, tekâmül-i beşeriyetin âmilleri bir taraftan esbâb-ı maddiye ise diğer taraftan da esbâb-ı fikriyedir.*” demektedir. İdealsizlik ve idealde intizamsızlık milletler için çok büyük bir tehlikedir. Okullar, gençlere vatan ve millet ideali verememektedir. Oysa Osmanlı Devleti’nin tarihteki büyük başarıları terbiye, ideal ve imanlarının eseri idi. İhtiyaç duyulan şey gençlere bir ideal ve iman verecek bir terbiyedir⁶⁴. Bu terbiyenin temel dayanaklarından biri olan tarih eğitimi ise pek parlak bir manzara arz etmemektedir:

*“Harfî harfine Fransızcadan tercüme edilmiş ders kitapları, mufassal kitaplardan hiçbir istifaya yapılmaksızın ihtisar edilivermiş küçük tarihler, bunları ezberletmekle meşgul muallimler, sultan Osman’ın sağ mı ölü mü olduğunu tayin edemeyen çocuklar... Kırım Muharebesi’ni bir Fransız-Rus muharebesi tasvir edercesine nakil eden talebeler. Memleket almak ile elma almak arasındaki farkı takdir edememiş çocuklar.”*⁶⁵

Ali Reşad, tarih eğitiminin bu kötü durumunu, ders programlarının uygun olmaması, ders kitaplarının Fransızca’dan aynen tercüme edilerek hazırlanması ve dolayısıyla Osmanlı tarihini merkeze alan bir tarih-i umûmînin meydana getirilmemiş olması, tarih derslerini destekleyecek ve pekiştirecek “kırâât-ı tarihiye” kitaplarının neşredilmemesi, rüştiyelerden çıkan öğrencilerin daha yüksek derecedeki tarih derslerini kavrayacak donanıma sahip olmaması, öğretmenlerin tarih eğitimindeki gelişmeleri takip etmemesi gibi sebeplerle açıklamaktadır⁶⁶. Tarih eğitiminde en büyük eksikliğin ders kitabı olduğu görülmektedir. Nitekim, Satı da

⁶² *Balkan Harbi’nde Neden Münhezim Olduk?*, s. 83-91.

⁶³ Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaadet, 1328, s. 130-131.

⁶⁴ Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s. 268.

⁶⁵ Satı, “Tarih Tedrisinin Usûl-i Esasîyesi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 8, 15 Eylül 1326, s. 98.

⁶⁶ Ali Reşad, “Mekteplerde Tarih Dersi”, *Tedrisât Mecmuası*, Nu: 20, 15 Mayıs 1328, s. 55.

Meşrutiyet'ten sonra en çok gelişen ilmin tarih olduğunu, hatta neşredilen tarih kitaplarının sayısının bütün diğer ilimlere ait kitapların toplamından daha çok olduğunu fakat bu yaygın patlamasının ihtiyacı karşılayamadığını, eğitim biliminin esaslarına uygun ders kitapları ile öğretmenlere yardım edecek rehber kitapların olmadığını belirtmektedir⁶⁷.

Ders kitaplarındaki Fransız etkisi de ayrıca üzerinde durmaya değer bir konudur. Fransız tarihçi, Seignobos'un dönemin tarihçileri üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Bu hususta genel bir memnuniyetsizliğin olduğu aşikârdır. Ancak gayrimemnunlardan birisi olan Ali Reşad, bizzat Seignobos'tan tercüme yapmıştır⁶⁸. Akçuraoğlu Yusuf da Ali Reşad'ın yazdığı ders kitaplarında Fransız etkisinden kurtulamadığını, tenkit ettiği hataları bizzat işlediğini söylemektedir. Ali Reşad ve diğer ders kitabı yazarları Fransız umûmî tarih kitaplarını çok az değişikliklerle aynen tercüme etmişlerdir. Ali Reşad'ın başlıca kaynakları Seignobos'un ortaöğretime ait tarih serileridir. Kaleme aldığı "Asr-ı Hazır Tarihi" de bir Fransız asr-ı hazır tarihinden başka bir şey değildir⁶⁹.

Tarih eğitimi ve tarihçilik konusunda Avrupa merkezci yaklaşımları ve bilhassa Fransız etkisini II. Meşrutiyet döneminden başlayarak ömrünün sonuna kadar ısrarlı bir şekilde eleştiren kişi Akçuraoğlu olmuştur. Her millet dünya tarihini, kendi tarihi içinden görürken Tanzimat'tan sonra yazılan umûmî tarihler, tarihi hep Fransız tarihi içinden görmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Türkleri, dünyaya ve tarihe hep Fransız gözüyle bakmışlardır⁷⁰. Ayrıca, neşredilen ve okullarda okutulan umûmî tarihler, aslında birer "Avrupa Milletleri Tarihi"nden başka bir şey olmadıkları hâlde bir dünya tarihi şeklinde takdim edilmişlerdir. Avrupa tarihini bir dünya tarihi gibi

⁶⁷ Satı, *a.g.m.*, s. 92.

⁶⁸ Ali Reşad, Seignobos'tan "Tarih-i Siyasî Asr-ı Hazırda Avrupa 1814'den 1896'ya Kadar" isimli üç ciltlik bir tercüme eser neşretmiştir. C. 1, Dersaadet 1324; C. 2, Dersaadet 1325, C. 3 Dersaadet 1326.

⁶⁹ Akçuraoğlu Yusuf, "Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair", *Birinci Türk Tarih Kongresi*, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010, s. 579. Akçura, "meşrutiyetle beraber Osmanlı mekteplerinde bir Seignobos saltanatı başladı" demektedir. *Aynı eser*, s. 595.

⁷⁰ Akçuraoğlu Yusuf, "Tarihî Görüşe Dair", *Türk Yurdu*, C. 15-1, Nu: 166- 5, Şubat 1925, s. 174-175.

kabul edip okullarda okutmak Akçura'ya göre çok zararlıdır⁷¹. Peki, okullarda tarih dersleri nasıl okutulacaktır?

“*Tarih nasıl okutulmalıdır? Bu vasi ilmin hangi bahisleri ne dereceye kadar tafsilât ile tedris edilmeli ve bu hususta ne gibi kavaid-i esasisiyeye riayet olunmalıdır?*” şeklinde üç önemli soru sormak suretiyle tarih eğitiminin meselelerine dair genel bir çerçeve çizerek işe başlayan Satı, bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle tarih derslerinin amacının tayin edilmesi, bunun için de tarih derslerinden ne gibi faydalar temin edilebileceğinin araştırılması lüzumuna işaret etmektedir. Bu durumda öncelikle tarih dersinin hangi faydaları temin ettiği, sonra bu faydalardan hangilerinin eğitimde esas tutulacağı ve en sonra da temini talep edilen faydaları elde etmek için derslerde nasıl bir usûl takip edileceği meselelerini halletmek gerekmektedir⁷². Satı, tarih dersinin faydalarını beş maddede toplamaktadır:

1. Tarih bir bilgi türüdür. Milletlerin ve medeniyetlerin tarihteki durumları, maişetleri, ilerlemeleri ve çöküşleri hakkında insana çeşitli bilgiler verir ki Satı'nın ifadesiyle “*insan için bir ziyet-i fikriye*” teşkil eden bu bilgiler, “*insanı insanlık şerefine daha yakın bir hâle getirir.*” Bunun yanı sıra insanı dünyanın her yerinde ve tarihin her devrinde yaşamış gibi bilgi ve tecrübe sahibi yapmak suretiyle muhakeme ve bilhassa siyasî muhakeme gücüne zemin oluşturur ve böylece insanın hâl ve istikbâl hakkındaki görüşlerini derinleştirir⁷³.

2. Tarih dersi eski zamanları, şimdi başkalaşmış veya kaybolmuş milletlerin hayatlarını, göz önünde olmayan olayları zihinde canlandırarak tahlil ve tasavvur kabiliyetini sık sık ikaz eder ve bu sayede geliştirir. Dolayısıyla tarih, zihin için bir idman hizmeti görür ve başka hiçbir ders bu konuda onun kadar etkili değildir⁷⁴.

3. Tarih dersi aynı zamanda bir ahlâk dersidir: Tarih, pek çok insanın fiil ve hareketlerinden, çeşitli fedakârlıklardan, faziletlerden, cinayetlerden, hıyanetlerden bahseder. Fazilet ve fedakârlıklardan bahsettikçe kalpte onlara karşı bir takdir ve

⁷¹ A.Y. “Türk Tarihinin Devirlere Taksimi”, *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 82, 23 Nisan 1331 - 6 Mayıs 1915, s. 112; A.Y., “Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi”, *Türk Yurdu*, Yıl: 6, Sayı: 143, 13 Eylül 1333 - 13 Eylül 1917, s. 208-209.

⁷² Satı, *a.g.m.*, s. 92.

⁷³ Satı, *a.g.m.*, s. 93.

⁷⁴ Satı, *a.g.m.*, s. 93.

meyil, cinayet ve hıyanetlerden bahsettikçe de nefret ve lanet hisleri doğurur. Bu sayede ahlâkî güçlendirir. Zamanı ve mekânı belli gerçek hâdiselerden örnekler getirdiği için hiçbir şey tarih kadar ahlâkî bir tesir vücuda getiremez⁷⁵.

4. Tarih dersleri siyasî ve ideolojik bilinçlenmenin en kuvvetli araçlarındandır: “*İdare-i mutlakânın*” kötülüklerini, “*idare-i meşrutiyetin*” iyiliklerini, hürriyet ve meşrutiyet için verilen cansiperane mücadeleleri göstererek meşrutiyet hakkında samimi bir bağlılık husule getirir⁷⁶.

5. Hepsinden de önemlisi tarih, vatan sevgisinin kaynağıdır. Vatan sevgisinin doğmasında hâle ait menfaatler ve geleceğe dair ümitler ve hedefler de etkilidir. Fakat bunlar tarihin etkisi yanında ikinci derecede kalır. Hâle ait menfaatler fikrî bir kavrayışı gerekli kılması sebebiyle sadece münevver dimağlarda, geleceğe dair ümit ve hedefler de çok az zihinde doğabilmektedir. Oysa tarih, doğrudan olaylara dayanmaktadır ve olaylar kolay kavranabilir olmaları sebebiyle her dimağa ve her kalbe tesir edebilmektedir. Mâziye ait hatıralar, mâziden gelen anane ve adetler, mâzideki birliktelikler, mâzideki çöküş ve ilerlemeler, mâzideki mağlubiyet ve hezimetler, bunların doğurduğu iftihar veya intikam hisleri vatan ve millet sevgisini yaratmaktadır. Bu itibarla “terbiye-i vataniye” hususunda hiçbir ders tarihin yerini tutamaz⁷⁷.

Tarih eğitiminde bu beş grupta toplanan faydalardan hangisine veya hangilerine daha fazla önem verilecektir? Meseleye “tedrisât-ı iptidâiye” penceresinden bakan Satı, son üç madde ve bilhassa son madde üzerinde durmaktadır⁷⁸. Ali Reşad da benzer bir yaklaşımla tarih dersinde takip edilecek usûl ve gayenin okulun derecesine göre değişeceğini, dolayısıyla “tedrisât-ı iptidâiye ve tâliye”de farklı gaye ve usûllerin takip edileceğini belirtmektedir⁷⁹. Esasen dönemin ilmî-millî tarih ikilemini aşma modeli de budur. İlköğretim düzeyindeki tarih derslerinde millî ve ahlâkî bir gaye takip edilecek, orta ve yükseköğretimdeki tarih dersleri ise giderek ilmî yönü kuvvetlenen bir muhtevaya sahip olacaktır.

⁷⁵ Satı, *a.g.m.*, s. 93.

⁷⁶ Satı, *a.g.m.*, s. 94.

⁷⁷ Satı, *a.g.m.*, s. 94-95.

⁷⁸ Satı, *a.g.m.*, s. 95.

⁷⁹ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 50.

Satı'ya göre “*tahsil-i ibtidâiyenin birinci gayesi terbiyedir; terbiye-i ahlâkîye, terbiye-i vatanîye, terbiye-i fikrîyedir*”⁸⁰. Görüldüğü gibi ilköğretimin esas gayesi terbiyedir. Eğitimin bu seviyesinde bilgi ikinci derecede öneme sahiptir ve ancak gerekli olduğu ölçüde öğrenciye verilmelidir. Siyasî muhakemelere esas olacak bilgileri öğrenciye vermek ise Satı'nın tabiriyle “*abesle iştigâldir*”. İlköğretimde tarih derslerinin amacı vatan sevgisini ve ahlâk hissini kuvvetlendirip, hukuk ve medeniyet hakkında öğrencilere açık ve sağlam fikirler vermektir. Dolayısıyla ibtidâîlerde ve rüşdiyelerdeki tarih derslerinde, bu amaca hizmet edecek konular seçilmeli ve amaca uygun bir şekilde okutulmalıdır⁸¹. Faydalı olabilecek tarih derslerinin esasları şöyledir:

*“Tarih tedrisinde, en evvel nazar-ı dikkate alınacak esas... Bütün mebâhisin millî ve vatanî bir nokta-i nazardan intihabı, millî ve vatanî bir nokta-i nazardan tertibi, milli ve vatani bir nokta-i nazardan arzı... Daha kısa bir tabir ile: her şeye millî ve vatanî bir nokta-i nazardan bakılması ve her şeyin millî ve vatanî bir nokta-i nazardan gösterilmesi...”*⁸²

Satı, verdiği bir konferansta, vatani tanınmanın vatan sevgisinin esasını teşkil ettiğini, vatanın bedenini ve maddiyâtını tanıtan coğrafya ile ruhu ve maneviyâtını tanıtan tarihin, gençlerde vatan sevgisi uyandırmak için en önemli vasıtalar olduğunu söylemektedir. “*Çocuklara vatan muhabbeti telkin etmek için evvel emirde vatanın tarih ve coğrafyasını öğretmek lâzımdır.*” Bu itibarla coğrafya ve tarihe ait dersler ve ders kitapları, vatan ve ecdat sevgisi uyandıracak şekilde tertip edilmelidir⁸³. Alman birliği, Prusya okullarının eseri idi ve tarih dersleri bu hususta öğretmenlerin kullandıkları en etkili silâhtı. Bulgaristan ve Yunanistan'ın istiklâlleri, tarih dersleriyle saçtıkları tohumların ürünüydü. Dolayısıyla Osmanlılarda da hakiki “*ittihad ve terakki*” mekteplerinin, hâsseten tarih derslerinin saçacağı tohumların ürünü olacaktır. “*Tarih dersleri, böyle tohumlar saçacak bir hâle getirilmedikçe vazife-i*

⁸⁰ Satı, *a.g.m.*, s. 95.

⁸¹ Satı, *a.g.m.*, s. 95.

⁸² Satı, *a.g.m.*, s. 96.

⁸³ Satı, *Vatan İçin Beş Konferans*, Dersaadet 1329, s. 36-37.

asliyelerini ifa etmiş olamayacaktır.”⁸⁴ “Yarınki Osmanlılık, bugünkü mekteplerde hazırlanacak ve bugünkü mekteblerin vereceği hâl ve şekli alacaktır.”⁸⁵

Satı ile aynı düşünceleri paylaşan Ali Reşad da ilköğretimdeki tarih derslerini ağırlıklı olarak “terbiye” açısından ele almaktadır. Tarih dersinin amacı çeşitli olayları çocuklara ezberletmek değil, onların manevî ve ahlâkî eğitimlerine yardımcı olmaktır. Tarih dersi, çocukların aklî melekelerini güçlendirir. Hafızayı fazla yormamak şartıyla hafıza için idman teşkil eder. Başka zamanları, coğrafyaları, insanları ve medeniyetleri öğretmek suretiyle çocukları kendi muhitlerinin dışına çıkarır ve bu yolla onların hayâl güçlerini geliştirir. Mâzideki fedakârlıkları, kahramanlıkları, felâketleri, ilerlemeleri, hâkimiyet-i milliye mücadelelerini tasvir ederek terakki, medeniyet, inkıraz, teceddüd gibi kavramların anlaşılmasını temin eder. Bir sebepler ve neticeler zinciri olarak, çocukların anlama kabiliyetini güçlendirir, onları muhakemeye alıştıran olarak olaylar arasında sebep-netice bağlantıları aramaya sevk eder. Getirdiği örneklerle iyiyi kötüden ayırma melesini güçlendirir ve “*vicdan-ı ahlâkî*”yi terbiye eder⁸⁶. Bütün bu hususlardan başka Ali Reşad, “*terbiye-i vataniye ve medeniye ile tarih birbirine merbuttur*” der ve ekler:

“Çocuklarımız memleketimizin Avrupa’daki menâfiini, mevkiini, ne gibi tehlikelere maruz olduğunu istikbâlde ne gibi ümidler besleyebileceğimizi, vatana karşı ne gibi vezâif ile mükellef olduğumuzu artık mekteb sıralarında iken öğrenmeye başlamalıdır.”⁸⁷

Millî terbiyede en çok tarihten faydalanılmaktadır. Osmanlı tarihi, çocuklara vatani sevmeyi ve ona hizmet etmeyi öğretmelidir. Onların dikkatlerini bir fedakârlığın büyüklüğüne ve kıymetine, bir siyasî olayın fayda ve menfaatine, bir devrin felâket ve muvaffakiyetine çekebilmelidir. Tarih, çocukları ümitsizliğe sevk etmemeli, aksine mâziden ibret almaya yönlendirmelidir⁸⁸.

⁸⁴ Satı, *a.g.m.*, s. 96.

⁸⁵ Satı, “Mektebler ve Ahvâl-i İçtimâiye”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 7, 15 Ağustos 1326, s. 10.

⁸⁶ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 50-52.

⁸⁷ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 54.

⁸⁸ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 54.

Tarih derslerinden istihşâl edilmek istenilen bütün bu faydaları temin için derslerde nasıl bir usûl takip edilmelidir? Satı, derslerin açık ve anlaşılır olması konusuna eğilir ve tarih eğitiminin en önemli meselelerinden birisi olarak “*bahsolunan vakayi ve ahvâli çocuklara iyice tasavvur ve tecessüm ettirmek*” olarak işaretler. Eğitimde açık ve anlaşılır olmak esastır. Oysa tarih “*tasavvur ve tahayyüle müstenid*” olduğundan anlaşılması zordur. Dolayısıyla bu derse açık ve anlaşılır bir mahiyet kazandırmak lâzımdır. Tarih derslerinde, “*harb, sulh, muahede, medeniyet, fetih, teslim, muzafferiyet, mağlubiyet, istiklâl, inkıraz*” gibi çocukların zihinlerinde karşılığı olmayan kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramların Türkçe karşılıklarını öğrencilere öğretmek meseleyi çözmeyecektir. Çünkü çocuklar gördükleri şeyleri anlayabilmekte, görmediklerini de bildikleri şeylerle kıyaslayarak bilebilmektedir. Tarih derslerinin anlaşılabilir olması için kavramların delâlet ettikleri anlamların görünür kılınması gerekmektedir. Bu ise yeni ve yakın olaylarla tarihî olaylar arasında bağlantılar kurmak ve mukayeseler yapmak yoluyla mümkündür. Yakın olaylardan örnekler vermek kavramların çocuklar tarafından anlaşılmasını temin edecektir⁸⁹. Satı, bu noktada İsviçre eğitim sistemini incelerken çıkardığını düşündüğümüz bir eğitim modeline başvurur⁹⁰. Tarih derslerinde önce uzak zaman ve memleketlere değil, yakın zaman ve memleketlere, hatta mümkün mertebe okulun bulunduğu muhite ait olaylar anlatılacaktır. Okulun bulunduğu bölgede yapılmış savaşlar, bölgede yaşamış tarihî şahsiyetlerin hayat hikâyeleri, bölgedeki tarihî eserler, hâlâ hayatta olan gazilerin ve en yaşlıların hayatları derslerin ilk konularını teşkil etmelidir. Uzak zaman ve coğrafyalara ait konulara geçildikçe de bunlarla mukayese yapılmalı, dersler resimlerle de desteklenmelidir⁹¹. Tarih derslerinden arzu edilen neticeyi alabilmek için bunların canlı ve tasvirî olmaları gerekmektedir. Eğer “*kuru birer kelime kalabalığından, uzun birer isim ve rakam silsilesinden, cansız ve etsiz birer iskeletten ibaret kalırlarsa, his ve hayâle hitab ederek ruh ve kalbi titretmezlerse*” vatan sevgisinin telkini hususunda hiç fayda sağlamazlar⁹².

⁸⁹ Satı, “Tarih Tedrisinin...”, s. 96-97.

⁹⁰ Bkz: Satı, “Mektebler ve Ahvâl-i İçtimâiye”, s. 2-4.

⁹¹ Satı, “Tarih Tedrisinin...”, s. 97.

⁹² Satı, *Vatan İçin Beş Konferans*, s. 37.

Görüldüğü üzere Satı, tarih eğitiminin resim ve harita gibi görsel malzemelerle desteklenmesi taraftarıdır. II. Meşrutiyet döneminin genel eğilimi de bu yöndedir. Ali Seydî, “*Mekatib-i meşrutiyette haritasız ve resimsiz kitaplar tedris edilemez*” demektedir ve kaleme aldığı ders kitabında gerekli yerlere resimler, haritalar, krokiler koymasından bahsetmektedir⁹³. Basılan bir kitabın resim ve harita gibi görsel malzemeler içermesi artık bir övgü, içermemesi ise tenkit vesilesidir. Nitekim Ali Seydî, Abdurrahman Şeref’in meşhur “Tarih-i Devlet-i Osmaniye”sinin, dil ve muhteva özellikleri yanında haritasız ve resimsiz olması hasebiyle de II. Meşrutiyet döneminde ders kitabı olarak kullanılamayacağını savunmaktadır⁹⁴.

Satı, tarih eğitimi ve tarih şuurunun pekiştirilmesinde hatırlamanın da önemine değinmektedir: “*Tarihi yalnız öğrenmek kâfi değildir, onun muhtelif sahifelerini zaman zaman hatırlamak da lâzımdır.*” Abidelerin, millî müzelerin, önemli tarihî olay ve şahıslar için tertiplenen anma merasimlerinin bu noktada işlevi büyüktür. Medenî memleketlerde “*mâziyi halkın gözünde canlandırmak için*” büyük masrafların yapıldığını ifade eden Satı, Osmanlıların abidelere ve millî müzelere gereken önemi vermemesinden şikâyet etmektedir. Hâlbuki “*atiye temdîd etmek için arada sırada mâziye tevcîh etmek zaruri olduğunu unutmamalıdır*”. Mâziyi canlandıracak abide ve müzeler çoğaltılmalı, tarihî kişi ve olayların yıldönümlerinde merasimler tertip edilmelidir⁹⁵.

Tarih kelimesinin ilk çağrışımlarından birisi olan “ezber”, tarih eğitiminin bir diğer büyük meselesidir. Satı, ezberciliği Osmanlı eğitiminin en umûmî ve en müzmin illeti olarak tanımlamaktadır. Ezberlemek zihni körleştirmektedir⁹⁶. Ali Reşad, çeşitli derecelerdeki okullarda, tarih derslerinin ezbere dayalı bir usûle dayandığını, oysa tarihî olayları ezberlemenin tarih dersleri için bir gaye değil belki bir araç olduğunu ifade etmektedir. Birçok isimleri, vakaları, rakamları, tarihleri bilmek ve bunları tekrar edip durmak tarih eğitimi açısından faydasız, çocuklara

⁹³ Ali Seydî, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, Dersaadet 1329, s. 3-4.

⁹⁴ Ali Seydî, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁵ Satı, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁹⁶ Satı, “Ezbercilik”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 12, 15 Nisan 1327, s. 213-214.

anlamadıkları sayfaları ezberletmek ise zararlıdır⁹⁷. Anlaşılmadan ezberlenen şeyler hiçbir fayda temin etmez, zihinde yabancı olarak kalır⁹⁸.

Tarih derslerinde fayda kriterinden hareketle öğrencilere anlatılacak konular bir seçme işlemine tabi tutulmalıdır. Tarihte her şeyi anlatmak doğru değildir. Ali Reşad, hükümdar isimlerini ezberlemenin, savaşların tafsilâtını öğrenmenin, milletin hayatına doğrudan etki etmeyen konuları okumanın gereksiz olduğu kanaatindedir. Tarih-i Umûmî için insanların vahşetten medeniyete geçişi, tarihteki “*terakkiyât-ı tedricî*”, insanların zalim hükümdarların elinden hâkimiyet haklarını nasıl aldıkları gibi konuların anlatılmasını yeterli görmektedir. Meselâ bir çocuğun Fenikelerinin hükümdarlarını ve savaşlarını bilmemesi problem değildir. Fenikeliler hakkında, alfabeyi bularak medeniyete büyük bir hizmette bulduklarının, madenler işlettiklerinin ve sömürgeler kurduklarının bilinmesi maksadı karşılamaktadır⁹⁹.

Ali Reşad tarih eğitiminde takip edilecek usûlü şu cümle ile özetlemektedir:

“*Muallim vakayi-i azime-i tarihiye üzerine evvelâ şakirdin nazarı dikkatini celb eder; sonra muhakeme ve münakaşaya girer, bu vakayiden her birinin terbiyeye ne suretle hizmet edeceğini kendi kendine bulur.*”¹⁰⁰

Fakat karışık ve nazik konulara dair uzun tartışmalarla ilköğretim öğrencilerinin zihni yorulmamalıdır. Onların her biri memleket için hazırlanan bir insan, bir vatandaşdır. Ahlâklarını sağlamlaştırmak kâfidir¹⁰¹.

İlköğretimde tarih derslerinin faydası, amacı ve usûlü böyledir. İlmî tarihe gelince, o “*mekâtib-i tâliyede*” öğretilenektir. Bir ilim olması cihetiyle, her ilim gibi tarih de gerçeklere dayanmaktadır. İlköğretimde öğrencilerin, aklî melekelerini, hayâl güçlerini, hafızalarını, kavrama kabiliyetlerini geliştirip ahlâkî ve millî vicdanlarını güçlendirmek hedefiyle okutulan tarih, orta ve yükseköğretimde toplumsal gerçekleri, inkılâpları ve insanlığın ilerlemesinin altında yatan sebepleri

⁹⁷ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 50.

⁹⁸ Sati, *a.g.m.*, s. 214.

⁹⁹ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 53.

¹⁰⁰ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 54.

¹⁰¹ Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 52.

öğretecektir. Eğitimin bu seviyesinde artık tarihten ahlâk dersleri ve ibretlik olaylar talep edilmeyeceği gibi tarih eğitimi hükümetlerin ideolojik tercihlerine göre de tanzim ve tahrif edilmeyecektir¹⁰².

¹⁰² Ali Reşad, *a.g.m.*, s. 55.

C. ÜÇ TARZ-I SİYASET, KİMLİK VE TARİH

“Memâlik-i Osmâniyye’de, Garb’dan istifâza ile iktisâb-ı kuvvet ve terakkî arzuları uyanalı belli başlı üç meslek-i siyâsî tasavvur ve takîb edildi sanıyorum: Birincisi Hükûmet-i Osmâniyye’ye tâbi’ milel-i muhtelifeyi temsîl ve tevhîd ile bir Millet-i Osmâniyye vücûda getirmek; ikincisi hakk-ı Hilâfet’in devlet-i Osmâniyye hükümdârında olmasından istifâde ederek, bütün İslâmları hükûmet-i mezkûre idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin Panislamisme dedikleri); üçüncüsü ırk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyâsiyyesi teşkîl etmek.”¹⁰³

Yukarıdaki satırlar Akçuraoğlu Yusuf’un meşhur eseri “Üç Tarz-ı Siyaset”ten iktibas edilmiştir. Akçuraoğlu’nun da bizzat belirtmiş olduğu üzere, Osmanlı Devleti’ndeki siyaset tarzlarını isimlendirip; tasnif, tayin ve tahlil etmesi bakımından eser bir ilk olma özelliğini taşımaktadır¹⁰⁴. Milliyetçilik konusunda döneminin çok ilerisinde bir kavrayışa sahip olan Akçuraoğlu; Osmanlılık, İslâmcılık ve Türkçülük şeklinde kategorize ettiğimiz bu üç ayrı siyasetten, Türkçülük dışında kalan diğer ikisinin de aslında birer milliyetçilik modeli olduğunu büyük bir isabetle tespit etmektedir. Şurasını özellikle belirtmek gerekir millet, milliyet ve milliyetçilik konularında kafalar karışıktır. Bu kafa karışıklığının en büyük sebebi şüphesiz İmparatorluğun aslî unsuru konumundaki Türklerin, bu üç siyasetin varlık zeminlerini teşkil eden Osmanlı, Müslüman ve Türk kategorilerinin hepsine birden dâhil olmalarıdır. Kimlik meselesinin ağırlıklı olarak devletin bekâ problemi çerçevesinde tartışılması, bu üç kategori arasındaki münasebetleri muğlaklaştırmıştır. “Bir memleketin veya bir milletin tarihinden bahseden tarih tarzına hususî tarih denir” tanımlaması yapan Ahmed Refik’in, hususî tarihe misâl olarak “Türk, İslâm ve Osmanlı” tarihlerini sıralaması, hem millî konusundaki kafa karışıklığını hem de bu üç kategori arasındaki sınırları tayin etmenin mümkün olmadığını gösteren manidar bir örnektir¹⁰⁵. Daha da önemlisi bu üç kategori, aynı anda anayasal düzeyde de karşılık bulmuştur. 1908 Temmuz’unda tekrar yürürlüğüne konulan 1876 Kanun-i

¹⁰³ Yusuf Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset”, *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları*, İstanbul 2004, s. 167.

¹⁰⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük”, *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928, s. 406-407.

¹⁰⁵ Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328, s. 3; Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330, s. 3.

Esasîsi'nin, 8. maddesine göre din ve mezhep farklarına bakılmaksızın Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan herkes Osmanlıdır. Bununla birlikte devletin resmî dininin din-i İslâm ve resmî dilinin de Türkçe olduğu 11. ve 18. maddelerde belirtilmiştir¹⁰⁶.

Bu üç siyasetin klasik kronolojisi, Akçura da bu çizgiyi takip eder, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük şeklindedir. Türk tarih yazımında her yeni siyasetin varlık sebebi, bir önceki siyasetin başarısızlığı olarak açıklanır. Fakat şurası bir gerçektir ki bu siyasetlerden her biri İmparatorluğun sonuna kadar yaşamıştır. Çalışmamızın bu kısmında, II. Meşrutiyet döneminde yolları kesişen ve her biri kendini rahatça ifade edebilme imkânı bulan bu üç “milliyetçilik modelinin/kimlik siyasetinin”, tarih düşüncesine nasıl yansıdığını ana hatlarıyla tespit etmeye çalışacağız.

1. Osmanlıcılık ve Tarih

Bernard Lewis, Fransız İhtilâli'nin, İslâm dünyası üzerinde gerçek bir etkiye bulunan Batı menşeli ilk büyük fikir hareketi olduğunu belirtir¹⁰⁷. Bu etkinin zihnimizdeki ilk çağrışımı, milliyetçilik hareketleridir. İhtilâl, milliyetler meselesinin ortaya çıkışı için milât kabul edilmektedir ve İhtilâli'nden sadece kırk yıl sonra memâlik-i Osmaniye'nin bir parçası üzerinde Yunan millî devleti kurulmuştur. Türk milliyetçiliği fikrinin Akçuraoğlu Yusuf ve Ziya Gökalp gibi kurucu babaları, “anâsır-ı Osmaniyye” dâhilinde milliyetçilik fikrinin en geç Türklerde uyandığı, bu itibarla Türk milliyetçiliğinin geç kalmış bir uyanışın ürünü olduğu kanâatindedirler. Türk milliyetçiliğinin doğuş dönemini konu edinen akademik çalışmaların kahir ekseriyeti de bu “geç kalmışlık” olgusu üzerinde ittifak hâlinedir. Türk milliyetçiliğinin modern milliyetçilik paradigması bağlamında geç kalmış bir milliyetçilik olduğu kabul edilebilirse de bu geç kalmışlıktan Türklerin en azından devlet ricâli düzeyinde milliyetçilik hareketlerinden tamamen habersiz oldukları neticesini çıkarmak mümkün değildir. Osmanlılar milliyetçilik fikrinin imparatorluk yapılarını tehdit eden etkileriyle çok erken bir zamanda tanışmıştır. Yunan ve Sırp

¹⁰⁶ Bkz: Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze*, Ankara 1985, s. 32-33.

¹⁰⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1998, s. 41.

isyanları, Osmanlı ricâlinde milliyetçilik konusunda bir farkındalık ve hassasiyet yaratmıştır. Bu farkındalık ve hassasiyet, ayrılıkçı milliyetçiliklere karşı cevap olmak üzere zamanla bir başka milliyetçilik türüne, Osmanlılık üst kimliği altında farklı bir milliyetçilik modeline dönüşmüştür. Üç Tarz-ı Siyaset'te de “*Millet-i Osmâniyye vücûda getirmek*” siyasetinin, “*nesebî ve ırkî olmaktan ziyâde, taleb-i vicdânîye müstenid*” Fransız tipi milliyetçiliğe göre kurgulandığı vurgulanmaktadır. II. Mahmud zamanında başlayıp, Ali ve Fuad Paşalar zamanında zirve noktasına ulaşan bu siyasetin esasları, Osmanlı memleketindeki Müslim ile Gayrimüslim ahâliyi aynı hak ve vazifelerle mücehhez kılarak aralarında tam manâsıyla eşitlik tesis etmek ve din ve nesep ihtilâflarına bakmaksızın ayrı milletleri birbirine karıştırarak Amerikan milleti gibi yeni bir Osmanlı milleti inşâ etmektir¹⁰⁸.

Akçuraoğlu'nun tanımı, siyasî literatürümüzdeki karşılığını günümüze kadar muhafaza etmiş gibi görünmektedir. Fakat şurasını unutmamak gerekir, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak İmparatorluğun son günlerine kadar gelen süreç içerisindeki bütün Osmanlıcı uygulama ve düşünceleri bir potada değerlendirmek doğru değildir. Çok çeşitli uygulama ve düşünceleri içeren Osmanlıcılık, güçlü bir düşünür veya düşünürler grubu tarafından sisteme edilmiş fikrî bir yapı değildir. Bu itibarla Osmanlıcılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü muhafaza edebilmek için etnik kimlik taleplerini aşmaya veya en azından belli bir düzeyde tutmaya çalışan her türlü pratik ve düşünceyi tanımlamak için kullanıyoruz. Nitekim Selçuk Akşin Somel, Osmanlıcılık düşüncesinin 1839-1913 devresinde dört farklı aşama hâlinde geliştiğini görmemiz olasıdır demektedir:

- “1. 1830'lardan 1875'e süren dönemde ağırlıklı olarak Bab-ı Âli'nin otoriter merkezîyetçi siyaseti,
2. 1868-1878 devresinde Yeni Osmanlı muhalefeti ve Meşrutiyetçi pragmatizm çerçevesinde Osmanlıcılık yaklaşımı,
3. II. Abdülhamit mutlakîyetine karşı Jön Türk muhalefesinde görülen Osmanlıcılık,

¹⁰⁸ Akçura, *a.g.m.*, s. 168-169.

4. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık düşüncesi.”¹⁰⁹

“İttihad-ı anâsır-ı Osmaniye” şeklinde formüllendirilen Osmanlılık siyaseti, Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı dinî ve etnik grupları klasik yönetme modeli olan “millet sistemini”nin, milliyetçilik hareketleri karşısında parçalanmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır¹¹⁰. Gayrî Müslimler arasında Avrupa ile ticaret yapan bir orta sınıfın ortaya çıkışı, bu sürecin temel etkenidir. Millî ayaklanmalar büyük ölçüde Avrupa ile ticaret yapan burjuvaların ve Avrupa’da tahsil görmüş aydınların eseriymiş¹¹¹. II. Mahmut devrinden başlayarak bütün 19. yüzyıl reformları, bir yandan devleti modernleştirmeyi amaçlarken diğer yandan da söz konusu ayrılıkçı talepleri ortadan kaldırmak adına bütün dinî ve etnik grupları kuşatacak, aralarındaki farkları asgarî seviyeye indirecek bir Osmanlı kimliği yaratmaya yöneliktir. 19. yüzyılın ilk yarısında daha çok bir idarî tedbir pratiği olarak doğup gelişen Osmanlılık, ayrılıkçı hareketlerin kötü idareden neşet ettiğini, dolayısıyla iyi bir idare ile önlenebileceğini varsayan bir iyimserliğin ürünüydü. Meselâ Midhat Paşa’nın vilâyet yönetimlerinde bu durumu görmek mümkündür. 19. yüzyıl reformlarından Jön Türk ideolojisine kadar Osmanlılığın süreklilik arz eden en temel vasıflarından birisi belki de bu iyimserliktir.

Modern merkezî devlet, bürokrasi tarafından yapılandırılırken, devlet-tebaâ ilişkileri ve aynı zamanda Osmanlı, devlet ve vatan gibi kavramların anlamları da dönüşüme uğradı. Kendisi ile tebaası arasındaki aracı kurumları ortadan kaldıran devlet, çeşitli işleri uhdesine alarak bunları bir devlet hizmeti formuna sokuyor ve tebaa ile doğrudan temas kurmaya başlıyordu. 1829 kıyafet düzenlemesi¹¹², Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı¹¹³, 1864 Vatandaşlık Kanunu gibi Osmanlılığın ilk

¹⁰⁹ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *MTSD*, C. 1, İstanbul 2003, s. 88.

¹¹⁰ Şükrü Hanoğlu, “Osmanlılık”, *TCTA*, İstanbul 1985, s. 1389-1390.

¹¹¹ Selçuk Akşin Somel, *a.g.m.*, s. 90; Kemal H. Karpat, “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, *Doğu Batı*, S. 35, 2006, s. 73.

¹¹² Donald Quataert, bu düzenlemeyi meslek, statü ve cemaat gibi farklılıkların gösterilmesine dayalı geleneksel sistemden önemli kopuş ve bu itibarla Tanzimat ve Islahat Fermanlarının bir habercisi gibi telâkki eder. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İstanbul 2005, s. 219-222.

¹¹³ İlk defa olmak üzere vatandaşlık kavramına atıfta bulunan Islahat Fermanı, bütün Osmanlı vatandaşlarına hukukî eşitlik getirerek Hıristiyanların zimmî statüsünü kaldırması sebebiyle Osmanlılık siyasetinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Kemal H. Karpat, *İslâm’ın*

dönemine ait belgeler değişen “devlet-tebaa” ve “devlet-fert” ilişkilerinin göstergesidir. Artık vatan kavramı insanların yaşadığı köy veya kasabayı değil bütün Osmanlıların müşterek vatanını ifade ediyordu. Osmanlı olmak artık sadece bir hanedana veya yönetici seçkin bir gruba mahsus bir ayrıcalık olmaktan çıkarak bütün “vatandaşların” paylaştığı müşterek bir aidiyet hâline geliyordu. Devlet de vatandaşa hizmetin bir aracı olarak görülüyordu. Otoriter Tanzimat reformlarına bir tepki olarak ortaya çıkan ve Osmanlılık düşüncesini meşrutiyetçi bir çerçevede tanımlayan Yeni Osmanlılar, devlet ve vatan kavramlarındaki dönüşümü çok iyi yansıtmaktadırlar. Nâmık Kemâl, Osmanlıları, “*hukukta birbiriyle müsâvi, menfaatte yekdiğeriyle müşterek ve fakat lisanda, cinsiyette ve hele efkârda mecmûu birbirine ve her biri mecmûuna mugâyir bir çok eczânın içtimaından hâsıl olmuş bir heyet*” şeklinde tanımlamakta¹¹⁴ ve cinsiyet, lisan ve mezhep gibi unsurların müşterek menfaatler ve vatan duygusu etrafında birleşmeye mani olmadığını savunmaktadır¹¹⁵. Yeni Osmanlılar meşrutî bir yönetimin, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma tehlikesini bertaraf edeceğine inanıyorlardı¹¹⁶. Osmanlılara eşit siyasî hakların verilmesi durumunda, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğü sağlanacaktı¹¹⁷. Jöntürkler hürriyet, kanun-i esasî, meclis-i mebusan, vatan gibi kavramları Yeni Osmanlılar’dan tevarüs ederek hürriyetçi ideolojinin takipçisi olmuşlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilk isminin “İttihad-ı Osmanî” olması milliyetler meselesine yaklaşımlarını göstermektedir. Hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adalet dövizleriyle birlikte ilân edilen II. Meşrutiyet, Osmanlılık siyasetinin zirve noktası olmuştur. Ancak çok geçmeden yeni rejimin yaşadığı gaileler ve bilhassa Balkan Savaşları, Osmanlılık siyasetine büyük bir darbe vurmuştur. Şükrü Hanioglu’nun ifadesiyle “*bir siyasal ideal olarak Osmanlılık 1913 yılından sonra çok sınırlı bir kullanıma sahne olmuştur*”¹¹⁸.

Siyasallaşması, İstanbul 2005, s. 136-137. Müslüman unsurun, fermana yönelik tepkileri ise öğreticidir. Cevdet Paşa, “Tezkire 10”, *Tezâkir*, s. 67-86.

¹¹⁴ Nâmık Kemâl, “İmtizâc-ı Akvâm”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, İstanbul 2005, s. 98.

¹¹⁵ Nâmık Kemâl, *a.g.m.*, s. 98-99.

¹¹⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 2001, s. 25

¹¹⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 2002, s. 366.

¹¹⁸ Hanioglu, *a.g.m.*, s. 1393.

Osmanlılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü muhafaza etmeye yetmemiş, daha çok tercih edilen bir başka tabirle başarısız olmuştur. Bu başarısızlık umûmiyetle bir kimlik olarak Osmanlılığın suniliğine atfedilir. Ancak şahsî kanaatimize Osmanlılığın başarı şansını düşüren diğer haricî ve dâhilî faktörleri de unutmamak gerekir. Evvelâ 19. yüzyıl Osmanlısını, Rusya ve düvel-i muazzamanın “hasta adamın” mirasını paylaşmak hususundaki ihtiraslarından soyutlayabilmek mümkün değildi. İkincisi, Osmanlılığın hedef kitlesi olan gayrimüslim cemaatler açısından Osmanlılık pek de anlamlı bir kimlik değildi. Onların nazarında Osmanlılık daha çok Türk ve İslâm kelimelerinin bir muadiliydi ve Osmanlılık da bir asimilasyon aracından başka bir şey değildi. Bu açıdan Osmanlılık, İmparatorluğun sadece Müslüman Türk unsuru tarafından kabul görmüştür. Zaten onların da zihin haritalarında Müslüman, Osmanlı, Türk kelimeleri aynı anlamlara sahipti¹¹⁹. Üçüncüsü ve konumuz açısından en önemlisi, yorgun ve güçsüz devlet, millet inşasında kullanabileceği araçlardan mahrumdu. Osmanlılık iyi işlenmiş bir resmî ideoloji mevkiine yükselememiş; gerçek mânâda romantik bir edebiyata, bir tarih tasavvuruna, eğitimsel süreçlere sahip olamamıştır. Osmanlılık hiçbir zaman bu tarz psikolojik ve ideolojik unsurlarla desteklenmemiş, desteklenememiştir¹²⁰. Osmanlılığın tarih yazımına etkilerini de bu minvalde değerlendirmek iktiza eder.

Osmanlı tarih tasavvurunun tipik örneklerinden birisini Ahmed Midhat Efendi, Üss-i İnkılâb'ın giriş kısmında vermiştir. Ahmed Midhat, Osmanlı

¹¹⁹ Meselâ Nâmık Kemâl'de de Osmanlı tabiri giderek Müslümanları ve özellikle Müslüman Türkleri ifade edecek bir muhtevaya kavuşmuştur. Karpat, Vatan Yahut Silistre'yi Osmanlı-Müslüman kimliğinin en açık ifadesi olarak görür. Karpat, *a.g.m.*, s. 73-74. Şerif Mardin de Nâmık Kemâl'in vatan, millet, ümmet, Osmanlı, Müslüman ve Türk kavramlarını kullanma şekillerine dikkat çeker. Mardin, *a.g.e.*, s. 361-368. Fazıl Gökçek, Kemâl'in romanlarında “Osmanlı kimliğinin Müslüman/Türk'ten meydana geldiğini, bu kimliğin içine Tanzimat reformlarının öngördüğü şekilde gayrimüslim Osmanlıların gir(e)mediğini” söyler. Fazıl Gökçek, “Tanzimat Türk Romanında Osmanlı Kimliği”, *Doğu Batı*, S. 52, s. 251.

¹²⁰ Süleyman Seyfi Ögün, bu konuda şöyle demektedir: “Osmanlı kimliği, son derece yapay kalmıştır. Ama söz konusu yapaylık, Osmanlı kimliğinin bizatihi yapay oluşundan kaynaklanmamaktadır. Osmanlı kimliği yeterince saflık içermediği için değil bu kimliği gerçek hayatta rasyonalize edecek ve politik küreye taşıyacak süreçlerin Osmanlı'da mevcut olmaması ile ilişkilidir.” Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, S. 75, 2003, s. 66. Somel'in değerlendirmesi de şu şekildedir: “Osmanlılık düşüncesinin İslâmcılık, Türkçülük ve diğer milliyetçi hareketlerin aksine romantik bir söylem ve motiflerden yoksun olduğunu, bir “Osmanlılık ethos”unun yaratılmadığını görüyoruz. Daha ziyade akla, mantığa, ve sağduyuya dayalı soğuk kanlı bir yaklaşım olan Osmanlılık, bürokratik veya seçkin kökeninden kurtulup kitlelere mal olamamıştır.” Somel, *a.g.m.*, s. 115.

Devleti'nin sırf bir İslâm devleti şeklinde kurulmadığını ifade eder. Osmanlı'dan önceki İslâm devletleri şeriâtın tüm insanlar için öngördüğü adaleti tesis etmişler, fakat Osmanlılar da olduğu gibi hâkimiyeti altına aldıkları milletlerle ittifak hâsıl eylememişlerdir. Bir İslâm devleti olarak kurulmayan Osmanlı Devleti, aynı zamanda bir Türk devleti olarak da kurulmamıştır. Türkler Orta Asya'dan getirdikleri güzel ahlâklarıyla Osmanlı milletine büyük bir hizmet yapmışlardır. Ancak tarihteki Türk devletleri, hâkimiyetleri altına aldıkları ahaliyle kendilerini ayrı tutmuşlar, onlarla karışmamışlardır. Oysa Osmanlı devleti, tarihte emsali olmayan bir şekilde kurulmuştur. Efendi, Osmanlı kimliğini din ve ırk farklarına bakmaksızın, Osmanlı devletine ve onu temsil eden Osmanlı padişahına siyasî mensubiyetle kazanılan siyasî bir kimlik olarak tanımlamaktadır. Osmanlılık çeşitli din ve ırklara mensup toplulukları, bir millet ve siyasî kardeşlik topluluğu olarak birbirlerine bağlamak meselesidir. Osmanlılığın 400 çadırılık bir topluluktan koca bir devlet hâline gelmesinin arkasında, Osmanlıların siyasî bir millet hâline gelme başarısı yatmaktadır¹²¹.

Ahmed Midhat Efendi'nin Osmanlı kimliği etrafındaki geliştirdiği tarih yorumunun hemen hemen bütün unsurlarına II. Meşrutiyet dönemi Osmanlıcılığında tesadüf etmek mümkündür. Tek farkla, Midhat Efendi'deki padişah merkezli yorum, II. Meşrutiyet döneminde giderek vatan ve millet merkezli bir anlatıma dönüşmüştür. Bunun haricinde Osmanlı Devleti'nin İslâmî ve Türk karakterini geriye itmek, Osmanlı Devleti'ni öncesiz ve müstakil bir tarihî gerçeklik olarak görmek, Osmanlı Devleti'nin başarılarını gayrimüslim ve gayri Türk cemaatlerle olan münasebetlerine bağlamak gibi Osmanlı tarih tasavvurunun esasını oluşturan argümanların tamamı Meşrutiyet dönemi Osmanlıcılığı tarafından tekrar edilmiştir. Bu hususları en açık şekilde Osmanlıcılar ile Türkçüler arasında cereyan eden tartışmalarda görürüz.

Ali Kemâl, "Atâlet-i Fikriye" başlığını taşıyan bir yazısında, başta Yusuf Akçura¹²² olmak üzere, bazı düşünürlerin Osmanlılığa karşı Türklük emeli takip etmelerinden şikâyetçi olur: Türkçüler, Osmanlıları lisanlarından ruhlarına kadar Türkleştirmek, Osmanlı tarihinden ve millî hayatından Osmanlı lafzını atarak yerine

¹²¹ Ahmed Midhat, *Üss-i İnkilâb*, Kısım-ı Evvel, İstanbul 1294, s. 9-15.

¹²² Akçura'ya bizzat Ali Kemâl tarafından Yusuf Akçura diye hitap edilmiştir.

Türk kelimesini koymak gibi amaçlar takip etmektedirler. Ali Kemâl, Türkçülerin bu amaçlarına karşı bildik Osmanlıcı tezleri sıralamaya başlar. Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyasette tasarladığı gibi bir Türklük hayâl, fakat Osmanlılık bir hakikattir. Çünkü Osmanlılık bir devlete, bir saltanata, bir lisana, bir iklime sahiptir. Tabîî olarak “*bu devlet Osmanlı devletidir, bu saltanat Osmanlı saltanatıdır, bu lisan Osmanlı lisanıdır, nihayet bu iklim iklim-i Osmanîdir.*” Bu müesseseleri Osmanlılıktan sıyrarak Türklüğe vermek insafsızlıktır ve zaten mümkün değildir. Bu imkânsızlığın altında Osmanlıcı tarih tezinin en sivri iddiası yatar: Osmanlılar asıl ve nesil itibariyle Türk'ten Arap'a varıncaya karışktır. Osmanlılığın kuruluşundan beri bütün kavimler eşit ve bir kabul edilmiş, sadarete varıncaya kadar her ferde her makamın yolu açık tutulmuştur. Osmanlıların başarısının altında da unsurlar arasındaki bu eşitlik yatmaktadır: “*Eğer Türkleri bu muhtelif akvamdan ayırsaydık bu başarıyı elde edemez, bu topraklarda tutunamazdık. Altı asırlık varlığımızın en birinci saiki Osmanlılıktır, Osmanlı siyasetidir*”¹²³. Ali Kemâl bir başka yazısında da Osmanlıların altı buçuk asırlık parlak bir tarihe sahip olduklarını ve bu muhteşem tarihe Türk tarihi denilemeyeceğini yazar. Çünkü bu tarihi Türkler yapmamıştır. Meselâ Osmanlı lisanı, Türklerin değil Osmanlıların bir eseridir. Delil olarak da Osmanlılardan önce Türklerin böyle bir lisana sahip olmamasıyla Asya ve Rusya'daki Türklerin de böyle bir lisan yaratamamasını gösterir. Eğer Osmanlılar Türk kalsaydılar, böyle bir lisana sahip olamazlardı¹²⁴.

Osmanlıcılığı en uç noktalara taşıyan Süleyman Nazif olmuştur. Ahmed Ağaoğlu (Agayef) ile girdiği tartışmalarda Osmanlıcılığı neredeyse Türk düşmanlığı seviyesine indirmiştir. Millî ananesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ile başladığını ifade eden Nazif, buraya kadar tipik Osmanlıcı tarih görüşünü takip eder¹²⁵. Daha sonra Türkçülerin millet anlayışını tenkit etmeye başlar¹²⁶ ve Türkçü tarih telâkkisini “Cengiz hastalığı” şeklinde tesmiye eder¹²⁷. “*Bizim damarlarımızda bugün husûsî bir kan vardır ki o da Osmanlı kanıdır*” der ve Osmanlı lisanı gibi

¹²³ Ali Kemâl, “Âtalet-i Fikriye”, *Peyam*, Aded: 168, 26 Nisan 1330, s. 1.

¹²⁴ Ali Kemâl, “Türkler, Osmanlılar”, *Peyam*, Aded: 19, 19 Teşrîn-i Sâni 1329, s. 1.

¹²⁵ Süleyman Nazif, “Açık Mektub Darülfünûn-ı Osmanî Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihad*, Nu: 71, 11 Temmuz 1329, s. 1549.

¹²⁶ Süleyman Nazif, *a.g.m.*, s. 1550-1551.

¹²⁷ Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı”, *İctihad*, Nu: 72, 18 Temmuz 1329, s. 1573-1574.

Osmanlı kanının da karışık olduğunu, bu itibarla Türklükle bir ilgisinin kalmadığını iddia eder¹²⁸. Yeniçeriler ve ihtida olayları, Osmanlı kanıyla gayrimüslimlerin kanının karışmasına vesile olduğu gibi Osmanlılar ile Araplar, Boşnaklar, Arnavutlar, Kürtler, Çerkesler ve Lazlar arasında da ihtilât husule gelmiştir¹²⁹. Asya'dan getirdiğimiz bedevî kanıyla bu kadar medenileşme kudreti gösteremeyeceğimizi iddia eden Nazif, bu kan karışıklığına şükreder¹³⁰. Bütün Osmanlıcı yaklaşımlar gibi Osmanlıların başarısını gayrimüslimlerle olan ilişkilere bağlar ve Köse Mihal ve Evrenos gibi simaları öne çıkarır. Osmanlılar ile Türkler arasındaki ayrılığı sadece fizyolojik ve ırkî olarak koymaz, tarihî olarak Türk'ü Osmanlı'nın karşısına yerleştirir. Cengiz, Anadolu beylikleri, Timur, Uzun Hasan, Şah İsmail gibi Osmanlılık dışındaki Türk tarihine ait simaları Osmanlıların ötekisi ve düşmanı olarak tanımlar¹³¹. Nazif'in muhayyilesinde, tarihî olarak da ırkî olarak da Osmanlılık Türklerden ayrı bir millettir. Osmanlı tarihi, bu yeni milletin yaptığı bir tarihtir ki bu tarihte Türklerin hissesi pek yoktur. Nazif'e göre Türkler başka unsurlardan aldıkları şeyleri iade etmeye kalkarlarsa, ellerinde uzun kollu bir hırkadan başka bir şey kalmaz¹³².

Aşırı uçları bir kenara bırakırsak Osmanlıcı tarih görüşü, ana hatlarıyla Osmanlı devletini Türklerin tarihinden soyutlayarak nev-i şahsına münhasır bir gerçeklik gibi kabul etmek ve Osmanlı tarihini özellikle gayrimüslimler ile karşılıklı bir kardeşlik tarihi gibi okumak şeklinde özetlenebilir. Eğer Türkçü tarihin önemli simaları arasındaki Cengiz ve Timur aleyhindeki bazı ibareleri –ki bu asla Süleyman Nazif'de olduğu gibi Türklük aleyhtarı bir söyleme dönüşmemiştir- dikkate almazsak Osmanlıcı tarih görüşü ders kitaplarına da ancak bu seviyede yansımıştır. Ders kitaplarında Osmanlıların ceddinin Türkler olduğu bir iki cümle ile geçiştirilir, ki bu konuda Aşıkpaşaoğlu, Oruç Bey, Neşrî gibi ilk Osmanlı tarihçilerinin Oğuz romantizmi adı verilen yaklaşımları daha ileridedir. Sonra Selçuklu Osmanlı münasebetlerine makul bir üslupla kısa bir dokunuş yapılır ve Osmanlı tarihi bildik seyrinde akmaya başlar.

¹²⁸ Süleyman Nazif, *a.g.m.*, s. 1574.

¹²⁹ Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Beyefendiye", *İctihad*, Nu: 74, 1 Ağustos 1329, s. 1623.

¹³⁰ Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Beyefendiye", *İctihad*, Nu: 76, 15 Ağustos 1329, s. 1669.

¹³¹ Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Beyefendiye", *İctihad*, Nu: 74, s. 1622-1623.

¹³² Süleyman Nazif, "Açık Mektub", s. 1551.

Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası'nda neşredilen bir ders numunesinde muallim, “bize niçin Osmanlı diyorlar?” diye sorar. Şakird, “Osmanlı toprağında yaşıyoruz da ondan” cevabını verir. Muallim, “ya bu üzerinde yaşadığımız toprağa niçin Osmanlı toprağı diyorlar?” şeklinde bir soru daha sorunca şakird cevap veremez. Bunun üzerine muallim soruyu kendisi cevaplar: “İlk padişahımızın adı Sultan Osman'dı da ondan.” Muallim ilk padişahın ismini öğrencilerin de söylemesini ister ve devam eder: “Ya acaba Sultan Osman doğmadan evvel bizim devlet var mı idi?” Şakird “var idi” cevabını verince muallim müdahale eder: “Hayır oğlum. Bizim devlet, Osmanlı devleti o vakit yok idi. Bizim dedelerimiz var idi. Var idi ama onlara Osmanlı demezlerdi çünkü daha Sultan Osman doğmamış, bu devleti kurmamış idi. Bizim dedelerimize yalnız Türk derlerdi. O dedelerimiz Sultan Osman'dan evvel nasıl idi bilir misiniz? Göçebe bir aşiret.”¹³³ Muallim göçebeliği ve aşireti tanımlayarak derse devam eder... Ders numunesi tipik Osmanlı tarih görüşünü temsil eder. Osmanlılar Türklere bağlanır ama Türkler sadece Kayı aşireti etrafında, yersiz, yurtsuz, vatansız, çadırlarda yaşayan göçebeler olarak takdim edilir¹³⁴.

Osmanlı tarih görüşünün belki de en çok zorlandığı nokta, varlık sebebini de teşkil eden gayrimüslimlerdir. Osmanlı tarih, bu konuda kuruluş sürecinde Köse Mihal gibi mühtedilerin rollerine dikkat çekmek, Osmanlıların adalet ve dinî hoşgörülerine vurgu yapmak, müsavât ve uhuvvet kavramlarını yardıma çağırarak gibi enstrümanlara başvurur. Meselâ Mizancı Murad, meşhur Tarih-i Ebu'l-Faruk'unda bu unsurların hepsini kullanır. Mizancı'nın çizdiği tabloda, Osman Gazi ve Köse Mihal münasebeti bir model olarak ön plâna çıkarılır ve Osman Gazi'nin adaletinin tekfurlara tabi Rumlar tarafından bile takdir edildiği belirtilir. Osmanlıların gayrimüslim ahaliye zulüm etmedikleri, din değiştiren gayrimüslimlerin hoş karşılandıkları, hatta bu din değiştiren kişilerin ümeradan olması durumunda onlara eski mertebelerine uygun memuriyetler verdikleri; fakat kendi dinlerinde kalanlar hakkında ise belki de tarihte ilk defa olmak üzere, “müsavât-ı kâmile” ile muamele yaptıkları ifade edilir¹³⁵. Ancak Osmanlı tarihin,

¹³³ İhsan, “İlk Osmanlılar”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 1, 15 Şubat 1326, Ders numuneleri kısmı, s. 21-22.

¹³⁴ İhsan, *a.g.m.*, s. 22, 25.

¹³⁵ Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, 1325, s. 35-36, 49.

bizzat Osmanlı tarihinden kaynaklanan bir çelişkisi vardır: Osmanlı tarihinin ilk üç asrı gayrimüslimler aleyhine bir fetih faaliyeti, son bir asrı da gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılma mücadelesi şeklinde geçmiştir. Osmanlı tarih yazımının bu çelişkiyi aşarak gayrimüslimleri Osmanlılık kimliğini kabule ikna edecek bir tarih tasarımı inşa edebilmesi çok zordu. Osmanlı tarih kitaplarının, Osmanlıların Rumeli'ye geçişi, Balkanlar'da ilerlemesi, İstanbul'u feth etmesi ile Rum ve Sırp isyanları gibi bahislerine göz gezdirmek Osmanlı tarih yazımının başarısızlığını ortaya koyar. Kosova Muharebesi hakkında neşredilen bir ders numunesinde muallim, “*evet oğlum, o memlekete girdik mi artık orası bizim olur, Osmanlı memleketi olur. Memleketin içindeki ahâliye artık dokunmayız. Onlar Osmanlı olurlar.*”¹³⁶ dese de bizzat muallimin Osmanlı fetihleri hakkındaki anlatımı, memleketleri Osmanlılar tarafından savaşla alınmış ahaliyi Osmanlı yapan çizginin bu kadar ince olamayacağını ve onları “Osmanlı olmaya”, “biz” ve “bizim” kategorilerine dâhil olmaya ikna edebilmenin zor olduğunu göstermektedir.

Osmanlıcılığın ideolojik plândaki zaaflarının tarih yazıcılığı hususunda da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla Osmanlıcılık, gelişmiş bir ideolojiye dayanmadığı gibi gelişmiş bir tarih tasavvuru da ortaya koyamamış, Ahmed Midhat Efendi'nin yaklaşımını aşamamıştır. Osmanlı-gayrimüslim münasebetleri konusunda ikna edici bir model kuramayan Osmanlı tarih yazımı, ders kitaplarının sonlarına yerleştirilen “Yaşasın Osmanlılar” gibi sloganlar düzeyinde kalmış, bu düzeyde kaldığı için de daha çok ilköğretim öğrencileri için hazırlanan “malumât-ı medeniye ve ahlakiye” kitaplarında temsil edilmiştir¹³⁷. Osmanlı tarih, daha çok menfi özellikleri öne çıkan bir tarih yorumu olarak kalmış, Osmanlı kimliğinin Türk karakterini geri plâna itmeye hatta bazen inkâr etmeye dayanmıştır. Dolayısıyla Osmanlıcılık nasıl Türk kimliği etrafından siyasî bir bilincin doğuşunu geciktirdiyse aynı şekilde Türk tarihçiliğinin gelişmesine de uzun süre engel olmuştur.

¹³⁶ İhsan, “Kosova Muharebesi”, *Tedrisât-ı İbtidaiye Mecmuası*, Nu: 5, 15 Haziran 1326, s. 192.

¹³⁷ Bazı örnekler için bkz. Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, İstanbul 1994, s. 86-87; Füsün Üstel, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *MTSD*, C. 1, İstanbul 2003, s. 177.

2. İslâmcılık ve Tarih

“İslâmcılık, 19. ve 20. yy’da İslâm’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, eğitim...) ‘yeniden’ hayata hâkim kılmak ve akılcı metodla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürsünden, zâlîme ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir.”¹³⁸

Yukarıdaki genel ve kapsayıcı tarif İsmail Kara’ya aittir. Kara, İslâmcılık hareketinin Mısır’da Cemaleddin Afganî ve talebesi Muhammed Abduh, Hindistan’da Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali, Türkiye’de de Sırat-ı Müstakîm-Sebilü’r-Reşad, Beyanü’l-Hak, Volkan gibi dergiler etrafında kümelenen kişiler tarafından geliştirildiğini belirtmektedir¹³⁹. Kara’nın Türkiye’deki İslâmcılığı II. Meşrutiyet dönemine ait bir olgu olarak ele aldığı görülmektedir¹⁴⁰. Şerif Mardin, İslâmcılığın ilk önce Osmanlı İmparatorluğu’nun dışında, Hindistan’da geliştirilen ve 1870’lerden sonra Osmanlı’da da karşılık bulan “bir ideolojik davranış kümesi” olduğu kanaatindedir¹⁴¹. Mümtaz’er Türköne ise bir siyasî ideoloji olarak İslâmcılığın doğuşunu, 1867-1873 yıllarına tarihlendirerek Osmanlı/Türk tecrübesini ön plâna çıkarmaktadır¹⁴².

“Üç Tarz-ı Siyaset”e dönersek, Akçuraoğlu, Türköne gibi Osmanlı merkezli bir yaklaşıma sahiptir ve İslâmcılığı Osmanlı İmparatorluğu’nu kurtarma projeleri

¹³⁸ İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışmaları”, TCTA, İstanbul 1985, s. 1405.

¹³⁹ Kara, *a.g.m.*, s. 1405.

¹⁴⁰ Ziya Gökalp’in de benzer bir şekilde İslâmcılığı, II. Meşrutiyet dönemine münhasır ve Türkçülük ile de aşağı yukarı eş zamanlı bir olgu gibi mütalaa ettiğini belirtelim. Gökalp de İslâmcılığın merkezi olarak Sırat-ı Müstakîm-Sebilü’r-Reşad’ı görür. Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muâsırlaşmak*, (Kitaplar 1 içinde), İstanbul 2007, s. 45.

¹⁴¹ Şerif Mardin, “İslâmcılık”, TCTA, İstanbul 1985, s. 1400.

¹⁴² Mümtaz’er Türköne, *Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Ankara 2003, s. 29-34. İsmail Kara, Türköne’nin çalışmasıyla beraber II. Meşrutiyet sonrasına ait bir ideoloji olarak mütalaa edilen İslâmcılığın, ortaya çıkış tarihinin 40 yıl daha geriye götürülebileceğini, fakat Yeni Osmanlıların başta Nâmık Kemâl ve Ali Suavî olmak üzere, İslâmcılık kadar milliyetçiliğinin/Türkçülüğün, batıcılığın ve hatta dünyevileşme ve laisizmin de öncüleri sayılabileceği şerhini düşer. İsmail Kara, *İslâmcuların Siyasî Görüşleri 1*, İstanbul 2001, s. 22-24.

dâhilinde ele alır. Osmanlılık siyasetinin başarısızlığı üzerine Avrupalıların "Panislâmizm" adını verdikleri "*İslâmiyyet politikası*"nın ortaya çıktığını yazar. Yeni siyasetin esası, yeryüzündeki bütün Müslüman unsurları, aralarındaki soy farklarına bakmaksızın müşterek dinden istifade ederek, Müslümanlar arasında cari olan "*din ve millet birdir*" kaidesi çerçevesinde birleştirip modern mânâsıyla yeni bir millet inşa etmektir¹⁴³. "*İslâmiyyet politikası*" Genç Osmanlılar'ın Avrupa'da buldukları sırada, memlekete dair dışarıdan ve daha derin bir bakış kazanmaları neticesinde doğmuş ve II. Abdülhamid'le birlikte devletin resmî siyaseti mevkiine yükselmişti. Akçuraoğlu, bu açıdan Abdülhamid'i yeni Osmanlıların şakirdi sayar. Akçuraoğlu'na göre İslâmiyet, İslâm dünyasının pek çok yerinde hâlâ Müslümanlar için en temel ve güçlü kimlik tayin edici unsurdu. İslâmiyet'in bu vasfından faydalanarak Osmanlı Devleti'nin idaresindeki Müslümanlar, "*Osmanlı milletine*" kıyasla daha sıkı bir bağla birleştirilebileceği gibi Osmanlı Padişahı'nın İslâm dünyasının büyük kısmı tarafından Halife olarak tanınması, bütün Müslümanların birleşmesinden doğacak büyük bir topluluğun vücuda getirilmesini mümkün kılabilirdi. Lâkin Osmanlıcılığa göre daha geniş bir proje olan İslâmcılık, kısmî dahilî engellerin yanında ciddi haricî engellerle karşı karşıyaydı. İslâm devletlerinin hepsi Hıristiyan devletlerin nüfuzu altındaydı ve hemen hemen bütün Hıristiyan devletler, Müslüman tebaaya sahipti. "*İslâmiyyet politikasını*" takip etmek demek, bütün Hıristiyan dünyasına meydan okumak demekti ve en güçlü İslâm devleti olan Osmanlı'nın bile böyle bir teşebbüste bulunması zordu. Diğer yandan bu politika, Osmanlı tebaası arasındaki Müslim-Gayrimüslim ayrışmasını körükleyerek ciddi toprak kayıplarına sebebiyet verecekti¹⁴⁴.

Tarik Zafer Tunaya, İslâmcılık akımının diğer akımlara göre daha fazla çeşitliliğe sahip olduğunu söylemektedir¹⁴⁵. Akçuraoğlu'nun düşüncelerini göz önünde bulundurduğumuzda Yeni Osmanlılar tarafından temsil edilen meşrutiyetçi İslâmcılığın, Afganî ve tilmizlerinin İslâm Rönesans'ı ekseninde geliştirdikleri İslâmcılığın, yabancı işgâline maruz kalmış Müslüman ülkelerdeki uyanışçı

¹⁴³ Görüldüğü üzere Akçura, Osmancılık gibi İslâmcılığı da milliyetçilik örneğine göre kurgulanmış bir ideoloji olarak değerlendirmektedir. Türköne de aynı kanaattedir. Türköne, *a.g.e.*, s. 10, 23-24, 235-238.

¹⁴⁴ Akçura, *a.g.m.*, s. 170-173, 185-188.

¹⁴⁵ Tarik Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul 2003, s. 1.

İslâmcılığın ve çeşitli türevleriyle beraber popülist İslâmcılığın yanına “*bir devlet siyaseti olarak II. Abdülhamid’in İslâmcılığı*”¹⁴⁶ da koymak gerektiği anlaşılmaktadır. Kemal Karpat, Abdülhamid’in İttihad-ı İslâm siyasetini, Müslüman orta sınıfların ortaya çıkışı, 19. yüzyıl reformlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasî, toplumsal ve kültürel bir dönüşüm geçirmesi, Batılılar ve Rusya tarafından işgâle uğrayan bölgelerdeki Müslümanların, destek ve meşruiyet aramak gibi sebeplerle yüzlerini Hilâfet merkezine çevirmeleri, işgâl altındaki bölgelerden Osmanlı topraklarına gerçekleşen Müslüman göçleri ve Panslavizm’e karşı oluşan tepkiler gibi gelişmeler etrafından ele almaktadır¹⁴⁷. Meseleye bu açıdan bakınca İttihad-ı İslâm’ın mâzisi, Küçük Kaynarca’ya kadar uzanmaktadır¹⁴⁸. Aslında Osmanlı Padişahının İslâm ve Türk dünyası üzerindeki nüfuzunu belki de Osmanlılardan önce fark eden İngiltere olmuş, hatta bunu kendi amaçları için kullanma yolunu bile denemişti¹⁴⁹.

Karpat, 93 Harbi’nin ve basının Müslümanların siyasî bilinci üzerindeki muazzam etkisi üzerinde durur. Bilhassa Basiret gazetesinin Osmanlı sınırlarını aşan geniş bir çeşit İslâmî kimlik ve dayanışma duygusu yaratmasından bahseder¹⁵⁰. Basının İslâmcılığa etkisi Benedict Anderson’un “*hayâl edilmiş cemaat*” kavramını hatırlatmaktadır¹⁵¹. Bu açıdan dünyanın başka yerinde yaşayan Müslümanların varlığından haberdar ve onların sıkıntılarıyla hemhâl olmak, mahallî cemaat kimliğinin çok üstünde geniş bir İslâmî kimlik algısını besliyor olmalıdır.

İttihad-ı İslâm şöyle bir ihtiyaçlar silsilesinin ürünüdür: Devletin yaşaması için ıslahata, ıslahat için zamana, zaman için barışa, barış için cihad tehdidine, cihad tehdidi için Halifeliğe, Halifelik için Mekke ve Medine’nin muhafazasına ihtiyaç vardır. Bu noktada Abdülhamid için İttihad-ı İslâm’ın biri dışarıya diğeri de içeriye yönelik olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki fonksiyonu vardır: İttihad-ı İslâm hem

¹⁴⁶ Tanımlama Cezmi Eraslan’a aittir. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 21-36.

¹⁴⁷ Bkz. Karpat, *a.g.e.*

¹⁴⁸ İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İstanbul 2008, s. 299-300; Jacob M. Landau, *Pan-İslâm Politikaları*, Ankara 2001, s. 26.

¹⁴⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 90, 151-156.

¹⁵⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 213, 217-225, 229.

¹⁵¹ Bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, İstanbul 1995, s. 20-22, 47-51.

bir dış siyaset enstrümanı ve tehdit unsurudur, hem de reformları meşrulaştıracak bir araçtır¹⁵². Abdülhamid, İttihad-ı İslâm'ı ve Halifeliği yepyeni bir forma sokarak her iki amacı için de başarılı bir şekilde kullanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad, Beyanü'l-Hak, Volkan gibi mecmualar ve Mehmed Âkif, Tahirü'l-Mevlevî, Aksekili Ahmed Hamdi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Mehmed Şemseddin, Ahmed Naim, Musa Kâzım, Said Halim Paşa gibi düşünürler tarafından temsil edilen İslâmcılık düşüncesi, dönemin en kuvvetli ve en tesirli cereyanı olarak kabul edilir¹⁵³. Şüphesiz bu üstünlük İslâmiyet'in Osmanlı-Türk kimliği üzerindeki tayin edici rolünden kaynaklanmaktadır. Osmanlılar tarihlerini, İslâm tarihi içinde, daha geniş zaviyede evrenin ve Hz. Adem'in yaratılışıyla başlayan teolojik bir tarihin içinde tanımlarlar. Hz. Peygamberin hicreti, bu tarih içindeki temel ayırım noktasıdır, yani Hristiyan tarih tasavvurundaki milâdın işlevini görür. Osmanlı Salnâmelerinde bazı meşhur olayların kronolojik bir listesi yer alır. Osmanlı tarih tasavvuruna dair ipuçları verdiğini düşündüğümüz söz konusu listenin ilk kısmında, Hicret'ten önceki olaylar sıralanır ve Adem (a.s.)'in yaratılışıyla başlayarak Nuh Tufanı, Hz. İbrahim'in doğumu, Hz. Musa'nın Mısır'dan çıkışı, Hz. Davud'un Suriye'de padişahlığı, Hz. Süleyman'ın padişahlığı, Roma şehrinin kuruluşu, Mısır'ın ve İran'ın İskender tarafından işgali, Ayasofya'nın inşaatı, İskoçya ve İngiltere kralıklarının teşekkülü gibi olayları ihtiva eder. Hicret'ten sonraki liste Bedir gazası ile başlar, Mekke'nin fethi, Veda Haccı, Hz. Ebubekir'in hilâfeti, Hz. Ömer'in hilâfeti ve bu dönemde yapılan çeşitli fetihler, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetleri, İstanbul'un Müslümanlar tarafından ilk kuşatılışı, Kerbela olayı, İmam-ı Âzam'ın doğumu, Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin kuruluşu, Osman Devleti'nin kuruluşu (Devlet-i Ebed Müddet vurgusu yapılır) gibi olaylarla devam eder¹⁵⁴. II. Meşrutiyet dönemi İslâm tarihi ders kitapları da salnâmelerdeki tasavvura uygun olarak âlemin hilkati bahsiyle başlar, Hz. Adem'den itibaren bir peygamberler tarihi şeklinde devam eder

¹⁵² Karpat, *a.g.e.*, s. 118, 164.

¹⁵³ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 1-3, 19, 33.

¹⁵⁴ Listeyi oluştururken Hicrî 1325 tarihli devlet salnâmesini esas aldık. Bkz. *Salnâme-i Devlet-i Osmaniye*, Dersaadet 1322, s. 22-26. Farklı devlet ve vilâyet salnamelerindeki listeler ana çatıyı muhafaza etmekle beraber bazı ufak değişiklikler gösterebilmektedir.

ve nihayet İslâm tarihi bu çizgiye eklenir¹⁵⁵. İslâm tarihlerinin en önemli vasfı, Hz. Muhammed ve dört halife döneminin, “asr-ı saadet” kavramlaştırması içinde idealize edilmesidir. Maarif Nezareti’nin neşrettiği ders müfredâtlarında; malumât-ı diniye, Osmanlı tarihi, İslâm tarihi ve kıraat derslerinde İslâm, Türk ve Osmanlı tarihinin büyük simalarından bahsedilmesi istenir. Nitekim Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan, Hz. Hamza, Halid b. Velid, Ömer b. Abdülaziz, Tarık b. Ziyad, Harun er-Reşid, Emir Nevruz, Celaleddin Harzemşah, İmam-ı Âzam Ebu Hanife, Selahaddin Eyyubî gibi isimleri İslâm tarihinin önemli simaları olarak ders kitaplarında ve müfredât programlarında görmek mümkündür¹⁵⁶. Müslüman ve Türk kimliklerini birbirlerinin tamamlayıcısı olarak birlikte kullanmak, İslâm’ı Türk kimliğinin temel kurucu unsuru olarak tanımlamak dönemin önemli gelişmelerinden birisidir. Ayrıca İslâm tarihiyle ilgili tercümelerin yapılmaya başlandığı da görülmektedir. Corci Zeydan’ın İslâm Medeniyeti Tarihi ve Reinhart Dozy’nin İslâm Tarihi¹⁵⁷ tercüme edilen eserler arasındadır.

İsmail Kara, 19. Yüzyıldan başlayarak İslâm dünyasında ilim anlayışının ve tarih tasavvurunun önemli bir dönüşüm yaşadığını ifade eder. İslâm âleminin Avrupa medeniyeti karşısında gerilemiş olması Müslüman aydınları kendi tarihlerini gözden geçirmeye sevk eder ve gerilemenin faturası Müslümanların İslâm’ı yaşayış tarzına, yani tarihe kesilir. Bu durumun tabii bir neticesi olarak İslâm’ın en doğru şekilde yaşandığı asr-ı saadete bir köprü kurulur, Emevilerden başlayarak bütün İslâm tarihi istibdat ve hurafe söylemi içinde bir bozulma ve asıldan uzaklaşma şeklinde yorumlanarak parantez içine alınır. Modernleşme sürecinde kavramlara ve değerlere ait hiyerarşiler ters yüz olur, ilerleme ve gelecek kavramlarına olumlu, tarih ve mâzi kavramlarına ise olumsuz anlamlar yüklenir. Gerileme ve çöküşün sebepleri olarak hurafelerin, batıl inançların ve İsrailiyâtın şekillendirdiği Müslümanlık tarzı ile

¹⁵⁵ Meselâ Bkz: Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm*, Dersaadet 1327-1330; İbnü’l-Nüzhet Cevad, *Tarih-i İslâm’a Bir Nazar*, İstanbul 1329; Ali Seydi, *Tarih-i İslâm*, İstanbul 1326; A. Nüzhet, *Yeni Küçük Tarih-i İslâm*, Dersaadet 1330.

¹⁵⁶ Meselâ Bkz: *Maarif-i Umûmiye Nezareti Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı*, İstanbul 1329; Ali Reşad, *İslâm, Türk ve Osmanlı Meşahiri*, İstanbul 1332; İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih Dersleri*, Darü’l-Hilâfe-i Âliye 1334; Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1332.

¹⁵⁷ Dozy’nin İslâm Tarihi, Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilmiş ve Osmanlı kamuoyunda yoğun tartışmalara sebebiyet vermiştir. Özellikle Abdullah Cevdet’in takdim yazısı sert tenkitlere uğramıştır. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Târîh-i İslâmiyyet’ine Yöneltilen Tenkitler”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, s. 197-213.

Müslüman hükümdarların istibdadı zikredilir ve tarih tasfiye edilmesi gerekli bir hurafeler alanı olarak görülür. Neticede Selçuklu ve Osmanlı tarihleri de dâhil olmak üzere asr-ı saadet dışındaki bütün İslâm tarihini paranteze alan parçalı bir tarih tasavvuru ortaya çıkar¹⁵⁸. İslâm düşüncesinde ortaya çıkan bu yeni tarih tasavvurunu, İsmail Kara'nın çizdiği teorik çerçeve içerisinde, Kâzım Nâmî'nin İslâm tarihini panoramik bir bakışla ele aldığı "Terbiye-i Vataniyede İlk Adım" adlı eseri üzerinden değerlendirmeye çalışacağız. Eserin bir İslâm tarihi kitabı olmadığını belirtmekte fayda vardır.

Kâzım Nâmî, İslâm tarihi yorumunu inşâ etmeye, İslâm'dan önceki Araplardan başlamaktadır ki bu aslında İslâm'ın getirdiği yenilikleri cahiliye dönemiyle mukayese etmek suretiyle anlaşılır kılmak için bütün İslâm tarihlerinde başvurulan bir yöntemdir. Dolayısıyla Kâzım Nâmî'nin İslâm öncesi Araplar'da gördüğü ve görmediği şeyler, İslâm tarihinde arayacağı şeyleri açığa çıkaracaktır. Nitekim o, Kureyş idaresindeki Araplar'ın istibdada ve keyfi yönetime dayalı idare tarzına dikkat çeker¹⁵⁹. İstibdat ve keyfi yönetim, bu panoramik İslâm tarihi yorumunun altında yatan zihni yapı hakkında ipuçları veren anahtar kavramlardır. Hz. Peygamber ve dört halife dönemi için çizilen manzara ise bu zihni yapıyı aydınlığa çıkaracaktır.

Kâzım Nâmî, Hz. Muhammed'in peygamberliği ile birlikte Arap idare geleneğinin birden bire değiştiğini ifade eder. Çünkü âyet âyet inen Kur'an-ı Kerim, itikada ve amele dair birçok emirler getirdiği gibi siyaset ve idare konusunda da meşveret, uhuvvet, müsavat, adalet ve hürriyet gibi esaslar telkin etmiştir. İslâm'da hukuka riayete çok önem verilmiş, "*hürriyet-i hayat, hürriyet-i fikriye, hürriyet-i vicdaniye, hürriyeti say ve amel, hürriyet-i saadet*" en temel haklar addedilmiştir. Mutlak bir müsavat vaz' eden İslâm, zengin ve fakiri, hatta Müslüman ile gayrimüslimi kanun önünde eşit saymıştır. İslâm'daki din kardeşliği anlayışı, "*uhuvvet-i insaniyenin*" tamamlayıcısı bir mahiyettedir. Müslümanların idaresi

¹⁵⁸ İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi", *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul 2005, s. 75-109; İsmail Kara, "Osmanlı-İslâm Dünyasında Yeni Tarih Telâkkileri Şehbenderzâde Örneği", *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul 2005, s. 110-125; İsmail Kara, "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi", *MTSD*, C. I, İstanbul 2003, s. 234-264.

¹⁵⁹ Kâzım Nâmî, *Terbiye-i Vataniyede İlk Adım*, Selânik 1327, s. 9-11.

altındaki gayrimüslimlere daima adaletle muamele edilmiş ve onların can, mal, ırz güvenliği teminat altına alınmıştır. Kur'an meşvereti emrettiği için Hz. Peygamber hükümet işlerinde meşvereti esas almış, daima sahabesiyle müzakere etmiştir. Ammeye ait işlerde herkesin reyine başvurmuş, en fakirinden, en zenginine kadar ashabını söz sahibi yapmıştır. Nitekim Hz. Muhammed, Hendek gazasında kölelikten gelme Selman-ı Farisî'nin reyiyile hareket emiştir¹⁶⁰.

Hz. Peygamber yerine halef tayin etmemiştir. O'ndan sonra Müslümanların başına kimin geçeceği, "ümmetim şerde ittifak etmez" hadisi mucibince seçimle belirlenmiş ve böylece İslâm tarihinde Hulefâ-i Râşidîn devri başlamıştı. Kâzım Nâmî, dört halife devrini, İslâmın en parlak, en hür, en mesut devri olarak işaretler. Halifeler, Kur'an'ı ve Hz. Peygamberin hâdislerini esas alarak, halkı adaletle yönetmişlerdi. Bu açıdan idare tarzı değişmediği için dört halife devri, Hz. Peygamber döneminin bir devamı gibi görülür. Hz. Ömer döneminde halk, onun gibi adil bir halifeye bile "doğru yoldan dönersen, seni kılıçlarımızla düzeltiriz" diyecek kadar hakkını aramaktan çekinmemekteydi¹⁶¹.

İslâm tarihinde dört halife devrini, Emevî devri takip eder. Kâzım Nâmî, iki devir arasındaki geçişin, Hz. Ali'nin hakkı olan hilâfetin Muaviye tarafından gasp edilmesiyle gerçekleştiğini belirtir. Emevî devri, İslâm tarihinde asıldan uzaklaşmanın, bozulmanın, istibdadın, zorbalığın, keyfî idarenin başlangıcı olarak görülür. Muaviye, hilâfeti gasp etmekle kalmamış, bir saltanat hâline de getirmiştir. Halifeliliğin saltanata dönüşmesi, halifelerin halktan koparak saraylara çekilmesi ve devlet işlerini bırakarak zevk ve eğlence ile meşgul olmalarıyla neticelenmiştir. Kâzım Nâmî, Emevîlerin idaresine hilâfetten ziyade kutsiyet verilmiş saltanat-ı müstakile demenin daha uygun olacağı kanaatindedir¹⁶². Hilâfetin Emevîlerden Abbasilere geçişi de aslında saltanatın el değiştirmesinden başka bir anlam taşımıyordu. Bu iki hanedan, halkın refahı ve dinin hakikati ile değil şahsî menfaatleri ile ilgileniyorlar ve halkı kendilerine itaat ettirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Emevî ve Abbasî devirlerinin ne Hz. Peygamber dönemindeki

¹⁶⁰ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 10-11, 13; 40-43.

¹⁶¹ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 13-17.

¹⁶² Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 17-18.

meşverete dayalı idare tarzıyla, ne de dört halife dönemindeki gerçek hilâfetle bir alakası yoktu. İslâm dünyasında artık cari olan usûl, Allah'ın, Peygamberin ve dinin yasakladığı “*saltanat-ı müstebidane*” idi. Kâzım Nâmî, Abbasî halifeleri içinde temayüz eden Harun ve Memun gibi halifeleri büyük görmemek gerektiği uyarısını yapar. Çünkü onların başarılı idareleri, zulümlerini hafifletmeyecektir¹⁶³.

Emevîlerden Abdurrahman isminde bir zat, “*kan dökücülerden*” kaçmayı başararak Endülüs’e gitmiş ve orada halifeliğini ilân etmişti. Mısır’da da Hz. Fatma soyundan geldiğini iddia eden biri halifeliğini tesis etmişti. Böylece halifelik, saltanat kuran mütegalibelerin meşruiyet aracı hâline geliyor ve İslâm dünyası büyük bir keşmekeşin içine düşüyordu. Halifelerin, istibdat arzuları, zevk ve sefahati son raddeye varmıştı. Beyni uyuşan halk düşünmek ve hakkını talep etmek kuvvetini kaybetmişti. Ulema da “*bu adi hilâfetin, sefil saltanatın*”, methedicileri olmuştu. İslâm dünyası her alanda bir gerileme içindeydi. En nihayet çeşitli Müslüman devletlerin kurulmasıyla iyice küçülen ve manevî nüfuzundan başka bir şeyi kalmayan Abbasî halifeliğini, Hülagu ortadan kaldırmıştı. Abbasîlerden biri Mısır’a kaçarak tekrar halifeliği tesis etmişti fakat artık halifeler sadece hutbelerden adı okunan ve yeni kurulan hükümetlere fermanlar veren birer ruhanî reis derecesine düşmüştü¹⁶⁴.

Görüldüğü, gibi Kâzım Nâmî, hilâfetin tarihî macerasını adalet, hürriyet, uhuvvet, müsavat, istibdad, zorbalık, keyfî idare gibi kavramlar etrafında kurgulamaktadır. Saltanat kurumuna bakışı ise menfidir. Dört halife devrinden sonraki bütün İslâm tarihini bir çöküş ve bozulma tarihi gibi değerlendirir. Çöküşün sebepleri olarak adaletin, hürriyetin, müsavatın, uhuvvetin ortadan kalkmasını, halifelerin istibdadını, hurafeleri, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasına sokulan mezhep ihtilaflarını zikreder. Bu açıdan Kâzım Nâmî’nin İslâm tarihinin mühim bir parçasını teşkil eden Osmanlı tarihine yaklaşımı acaba nasıldır? Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı saltanatı konusunda menfî bir düşüncesi yoktur. Osmanlı tarihi hakkında da Kanunî devrinin sonuna kadar müspet bir dil kullanır, bu dönemi bir şan ve şeref dönemi olarak mütalaa eder. Osmanlı Devleti’nin kurucusu

¹⁶³ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 17-19.

¹⁶⁴ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 19-22.

Osman Gazi'yi, kabile reisliğinden kaynaklanan yetkilerini kullanmak yerine her işi istişareyle hâlleden bir karakter olarak resmeder. Sultan Orhan'la birlikte aşiretten devlete geçiş yaşanır, devlet teşkilâtlanır ve kanunlar vaz' edilir. Osmanlı kanunları mükemmel olduğu için devletin gücü ve serveti artar. Ancak bir zamandan sonra servet ve rahatın kötü etkileri ortaya çıkar, padişahlar adalet duygularını kaybederler ve gaddarlaşırlar. Devletin bütün kurumları bozulur, padişahlar zevk ve sefaya dalar, devletin idaresi sadrazamların mutlak iktidarına geçer. Hatta sakalının her bir teline inciler takan, masalcı kadınlara altınlar veren deliler padişahlık etmeye başlar¹⁶⁵. Bu menfi tablodan sonra Kâzım Nâmî, III. Selim ve II. Mahmut ile başlayan Osmanlı yenileşme süreci hakkında müspet bir dil kullanmaya başlar. Reşit Paşa'ya "büyük", Midhat Paşa'ya "şehid-i muhterem" sıfatlarını uygun görür. Devletin "salaha yüz tutar gibi" olduğunu ifade eder. Fakat Abdülaziz ile birlikte bu müspet hava dağılır. Saray herşeye burnunu sokmaya başlar ve padişahın zevki uğruna hazine boşalır. Midhat Paşa, yeni bir refah devri açmak ve milleti hürriyete kavuşturmak için Abdülaziz'i tahtından aşağı alır ve Kanun-i Esasî'yi ilân eder. Fakat Abdülhamid ile birlikte zulüm eski zamanlara rahmet okutturacak bir şiddetle geri döner. Nihayet 10 Temmuz'da Rumeli'nin ufuklarından hürriyet güneşi tekrar doğar¹⁶⁶.

İsmail Kara'nın "parçalı tarih telakkisi" dediği olguyu, Kâzım Nâmî'nin panoramik İslâm tarihi yorumunda müşahede etmek mümkündür. Kâzım Nâmî, 1300 yıllık İslâm tarihinde Hz. Muhammed ve dört halife devri, Osmanlıların yükselme devri, Reşit ve Midhat Paşaların sadrazamlık yılları gibi adacıklar oluşturur. Bu adacıklar dışındaki bütün İslâm tarihini reddeder. Tarihe bir bütün olarak değil, kopuk kopuk halkalar şeklinde bakar. İslâm tarihini; meşveret, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet, istibdat gibi muhtevaları kendi zamanının ideolojik tercihleri tarafından doldurulmuş kavramlar üzerinden okuyarak tarihî ve çoğu zaman da dini, bir meşrulaştırma ve siyaset aracı olarak kullanır. Kaygısı, Jön Türk ideolojisine ve meşrutî düzene tarihî ve dinî dayanaklar bulmaktır. Bunu yaparken tarihin alanını korkunç bir şekilde daraltır; tarihi ve hassaten dini sadece devlet idaresi zaviyesinden

¹⁶⁵ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 23-27.

¹⁶⁶ Kâzım Nâmî, *a.g.e.*, s. 27-28, 44.

ele alır. İslâm ve Osmanlı tarihlerinin medenî, kültürel, içtimâî, ilmî, edebî, bedîî vs. yönlerini hiç dikkate almaz, istibdat söylemi altında karanlığa gömer.

3. Türkçülük ve Tarih

Osmanlıcılık ve İslâmcılığın milliyetçilik örneğine göre kurgulandıklarına, dolayısıyla aslında farklı birer milliyetçilik tipi olduklarına yukarıda temas etmiştik. Ancak ele aldığımız üç siyasî hareket içerisinde milliyetçilik tanımlamasına en uygun düşeni şüphesiz Türkçülüktür. Türkçülük hareketinin, diğer iki cereyanla münasebetleri biraz karışıktır. Şurası bir gerçektir ki, İmparatorluğun aslî unsuru kabul edilen Türklerin, aynı zamanda Osmanlı ve Müslüman kategorilerinin içinde yer alması Türk kimliğine dayalı bir siyasetin ortaya çıkışını geciktirmiştir. Çünkü aslî unsur olarak Türklerin milliyetçilik yapması, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözümlüşünü hızlandıracak dolayısıyla Türklerin kendi devletlerini kendi elleriyle parçalamaları anlamına geleceği düşünülüyordu. İslâmcılar tarafından “dava-yı kavmiyet” şeklinde tavsif edilen Türkçülük, İslâm birliği ideali açısından da zararlı görülüyordu. Altı çizilmesi gereken çok önemli bir husus var ki her üç siyaset de modern bir karakter taşımaktadır¹⁶⁷. Bu cümleden, milliyetçiliği tamamen modernitenin ürünü olarak gördüğümüz düşünülmemelidir. Amacımız sadece Osmanlı, Müslüman ve Türk kimliklerine dayalı siyasetlerin ortaya çıkışında, modernleşme sürecinin etkilerine dikkat çekmek. Bu açıdan Türkçülük, Osmanlıcılığı ve İslâmcılığı ortaya çıkaran aynı siyasî, iktisadî ve içtimâî şartların ürünüdür; daha da önemlisi Osmanlıcılık ve İslâmcılığın harekete geçirdiği siyasî ve kültürel süreçler Türkçülüğü de beslemiştir. Türkçülüğü de tıpkı İslâmcılık'ta olduğu gibi II. Meşruiyet dönemine ait bir olgu gibi görmek eğilimi revaçtadır. Şüphesiz Türk milliyetçiliği gerçek mânâda bu dönemde doğmuştur. Fakat bu doğuşun, Osmanlı-Türk toplumunun 19. yüzyıl boyunca yaşadığı dönüşümle alakalı çok daha gerilere giden uzun bir hazırlık evresi vardır¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Ahmet Yaşar Ocak, İslâmcılığın aynı zamanda Klasik Osmanlı İslâmî'na da bir tepki olarak doğduğunu ifade ederek modernist karakterine vurgu yapar. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul 2011, s. 79, 92-95.

¹⁶⁸ Nitekim Mustafa Gündüz, Türkçülüğün en yüksek düzeyini II. Meşrutiyet döneminde yaşadığını, fakat kültürel ve ilmî köklerinin daha önce atıldığını söylemektedir. Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Ankara 2007, s. 29.

Akçuraoğlu Üç Tarz-ı Siyaset’de, son olarak “ırk üzerine müstenid bir Türk milliyet-i siyâsiyyesi husule getirmek” fikrinden bahseder ki eser şöhretini büyük ölçüde bu bahse borçludur. İlmî ve kültürel plânda oluşmaya başlayan Türk milliyetçiliğini, siyasî bir proje hâline getirmesi sebebiyle “Üç Tarz-ı Siyaset”i “Komünist Manifesto”ya benzeterek Türk milliyetçiliğinin manifestosu olarak kabul eden araştırmacılar dahi olmuştur¹⁶⁹. Tarihte hiçbir Türk devletinin bu fikrin takipçisi olmadığını belirttikten sonra yakın dönemde de mevcudiyetine işaret olabilecek herhangi bir ipucuna rastlamadığını ifade eden Akçura, Osmanlı Türklerinin Almanlarla münasebetlerinin artması neticesinde Alman tarih ve dilbilim araştırmalarının etkisiyle İstanbul’da Türk milliyetçiliğine taraftar bir mahfilin oluştuğunu yazar. Grup siyasî olmaktan ziyade ilmî bir hüviyet taşımaktadır. İslâmcılık gibi umûmî bir siyaset olan Türkçülük, Türk dünyasının muhtelif yerlerinde de doğum emareleri göstermektedir, fakat Akçura bu siyasetin henüz çok yeni olduğunu itiraf eder¹⁷⁰.

Akçuraoğlu, Türkçülüğün doğuşuyla dil ve tarih araştırmaları arasında bir münasebet kurar ve Alman tarih ve dil bilim araştırmalarının bu konudaki etkilerine değinir¹⁷¹. Hakikaten Türkçülük hareketinin doğuşu ve gelişimi, diğer iki siyasete nazaran tarihle çok daha iç içe bir seyir takip etmiştir. Dil ve tarih araştırmalarının, Türkçülüğün tarihinde önemli bir yeri vardır. Türkçülük üzerine yapılmış çalışmaların hemen hepsinde bu hususa vurgu yapılmıştır¹⁷². Türkçülüğün doğuşuna doğrudan iştirak etmiş bir kişi olarak Akçuraoğlu; De Guignes, Silvestre de Sacy, Abel de Remusat, Arthur Lumley Davids, Arminius Vambéry, Vasili Radloff, Léon Cahun gibi oryantalistlerin, Türklük şuurunun uyanmasındaki rolüne dikkat çeker¹⁷³.

¹⁶⁹ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, İstanbul 1999, s. 2, 34; Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara 1997, s. 33.

¹⁷⁰ Akçura, *a.g.m.*, s. 173-175.

¹⁷¹ Akçuraoğlu bu düşüncesini daha sonra da yinelemiştir. Akçuraoğlu Yusuf, “Türklük”, *Salnâme-i Servet-i Fünun*, Üçüncü Sene, İstanbul 1328, s. 187.

¹⁷² Bkz. Hüseyin Nâmik Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara 1977, s. 30-40, 52-55; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara 1995, s. 12-13, 121-135; Rafael Muhammetdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1998, s. 27-37; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, İstanbul 2000, s. 88-91; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 17-22; Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara 2000, s. 156-162; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara 2002, s. 103-109; Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul 2004, s. 51-56.

¹⁷³ Akçuraoğlu, “Türkçülük”, s. 310-311,

Türk milliyetçiliğinin bir diğer kurucu siması olan Ziya Gökalp de Türkçülük hareketinden önce Avrupa’da “Türkperestlik” (Türkseverlik, Turquerie) ve “Türkiyât” (Türkoloji) olmak üzere Türklüğe dair iki hareketin ortaya çıktığını belirtir. Bu iki hareket Türk aydınlarında Türklüğe karşı bir ilgi uyandırmıştır. Gökalp’e göre, De Guignes, Davids Lumley, Léon Cahun gibi batılı Türkologların eski Türklere ve Türk diline dair araştırmaları Türk aydınlarının ruhlarında değişiklikler yaratmıştır¹⁷⁴.

Akçuraoğlu, Türkçülüğün doğuş dönemini, 1865-1870, 1876-1880 ve 1897-1900 yılları arasını kapsamak üzere üç faal devreye ayırır. İlk devrede Şinasî ve Ziya Paşa’da dil ve edebiyat alanında Türkçülüğün ilk izlerini görür. Dilde Türkçülük Ahmed Vefik Paşa ile dilde araştırma safhasına girer. Paşa, “Lehçe-i Osmanî”sinde Osmanlı Türkçesini geniş Türkçe ailesinin bir şubesi gibi görerek dil meselesine “bütün Türklük” penceresinden bakmıştır. Ayrıca Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türkî”sini Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine naklederek tarih sahasında da Türkçülük yapmıştır. Yine bu dönemde aslen Polonyalı bir mülteci olan Mustafa Celaledin Paşa, “Eski ve Yeni Türkler” isimli bir eser kaleme alarak “Touro-Aryanizme” diye adlandırdığı bir teoriyle Türkler ve Avrupalıların aynı ırktan olduğunu iddia etmiştir. Akçuraoğlu eseri, ilmî açıdan yanlış bulmakla beraber Türk tarihine ilk defa olmak üzere bütüncü bir bakış getirmesi sebebiyle önemser¹⁷⁵. Türkçülüğün ikinci devresinde öne çıkan simâ Süleyman Paşa’dır. Askerî mektepler için kaleme aldığı “Tarih-i Âlem” isimli eserinde eski Türklerin tarihinden bahsetmesi ona Türkçülük tarihinde önemli bir mevki kazandırmış gibi gözükmektedir. Paşa, yabancı dillerden tercüme edilen tarih kitaplarını İslâm inançlarına ve millî ahlâka aykırı bulduğu için askerî mektepler için ders kitabı yazma işini üzerine almıştır. Eserinde eski Türklerin tarihine 144 sayfa ayırmış ve De Guignes’in Hunlar Tarihi, Raymond’un Tatar Tarihi, Ebu’l Gâzi’nin Şecere-i Türkî isimli eserlerinden faydalanmıştır¹⁷⁶. Türkçülüğün üçüncü faal devresi, Şemseddin Sâmî, Necib Âsım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir, İkdamcı Ahmed Cevdet Bey gibi şahıslar tarafından temsil edilir. Şemseddin Sâmî’nin Kâmusü’l-Âlâm ve

¹⁷⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Bütün Eserleri Kitaplar-1 İçinde), İstanbul 2007, s. 175-176.

¹⁷⁵ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 299-310.

¹⁷⁶ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 319-322.

Kâmus-i Türkî'si, Necip Âsım'ın Ural Altay Lisanları, Pek Eski Türk Yazısı, Türk Tarihi, Bursalı Mehmed Tahir'in Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri gibi dil, tarih ve coğrafya eserleri II. Meşrutiyet öncesine ait önemli eserlerdir¹⁷⁷.

II. Meşrutiyet öncesi dönemde Türkçülüğün tarih ve tarihçilik ile olan münasebetleri ana hatları ile yukarıdaki gibidir. Özetleyecek olursak, 1860'lardan başlayarak dil ve tarih araştırmaları ile Türklük şuuru karşılıklı olarak birbirlerini beslemişlerdir. Söz konusu dönemde, Türklere ve Türk tarihine karşı bir ilgi ortaya çıkmış, Necib Âsım'ın Türk Tarihi ve Bursalı Mehmed Tahir'in Türklerin İlim Ve Fünûna Hizmetleri gibi zihni arka plânları itibariyle ilk kabul edilmeleri icap eden eserler vücuda gelmiş, hepsinden önemlisi Türkçü tarih tasavvurunun esasını teşkil eden "Türk tarihine ve Türk dünyasına bir bütün olarak bakmak" şeklinde telaffuz edebileceğimiz tarih yaklaşımı oluşmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler ve ilkler, Hürriyetin ilânından sonra, hassaten Balkan Savaşları'ndan sonra, adeta bir patlama yaşayan Türkçülüğün temellerini teşkil etmiştir. Türk milliyetçiliğinin Osmanlı Türkleri ile aşağı yukarı eş zamanlı olarak Kırım, Kazan ve Azerbaycan gibi coğrafyalarda da gelişmeye başladığını; Fethali Ahundzâde, Gaspıralı İsmail, Şehabeddin Mercanî gibi şahıslar tarafından temsil edilen bu millî uyanışın Osmanlı coğrafyası ile de etkileşim hâlinde olduğunu hatırlatmakta da meşrutiyet dönemi Türkçülüğün köklerini anlamak adına fayda vardır.

Akçuraoğlu Yusuf, II. Meşrutiyet dönemini "Türkçülüğün taazzî devresi" diye tesmiye eder. Hürriyetin ilânı Türkçü teşkilâtların kurulmasına imkân tanımıştır¹⁷⁸. Bu dönemde Türkçülük, Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı, Türk Bilgi Derneği gibi teşkilâtlar; Türk Derneği, Türk Yurdu, Genç Kalemler, Halka Doğru, Türk Sözü, Millî Tetebbular, İslâm Mecmuası, İçtimâiyât Mecmuası, Yeni Mecmua gibi süreli yayınlar ve Ziya Gökalp, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmet Ağaoğlu, Ahmed Hikmet, Hamdullah Subhi, Mehmed Emin, Bursalı Mehmed Tahir, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Hüseyinzâde Âli, Necib Âsım, Veled Çelebi, Ali Canib, Celâl Sahir gibi simâlar tarafından temsil edilmiştir. Balkan Savaşlarından sonra, Gökalp'in buhran-mefkûre münasebeti hususundaki

¹⁷⁷ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 351-369.

¹⁷⁸ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 434.

düşüncelerini doğrularcasına büyük bir gelişme göstererek dönemin en güçlü fikir hareketi mevkiine yükselmiştir. Türkçülük, 1913-1918 yılları arasında hatırı sayılır bir aydın topluluğu tarafından desteklenen, mektepli genç nüfus içerisinde ciddi sayıda taraftar kazanarak kitleleşmiş, başta maarif olmak üzere resmî ideoloji ve devlet politikası üzerinde hâkim bir mevki kazanmaya başlamış bir fikir hareketi hâline gelmiştir.

Türkçülük ve tarih yazımı konusuna gelince, bu husustaki gelişmeleri genel olarak iki ana başlıkta toplamak mümkündür. Tahmin edilebileceği gibi, ilk olarak Türk tarihine ve Türklere karşı 1860'li yıllardan itibaren oluşmaya başlayan ilgi daha da artmıştır. Türk tarihi başta siyasî, içtimâî, iktisadî, dinî, edebî, kültürel olmak üzere bütün yönleriyle merak edilir ve araştırılır olmuştur. Dünyada Türkoloji ile ilgili gelişmeler daha yoğun bir şekilde takip edilmeye ve Türkçü süreli yayınlar tarafından Osmanlı kamuoyuna duyurulmaya başlamıştır. Daha da önemlisi, Türklük araştırmaları, II. Meşrutiyet Türkçülüğüne ana vasfını kazandıran Türkçü teşkilâtlar yoluyla kurumsal bir yapıya da kavuşmaya başlamıştır. İkinci olarak, Türkçülük daha önce de değindiğimiz gibi millet merkezli bir tarih tasavvuru geliştirmiştir. Bu tasavvur tabîî olarak Türk tarihine, Türk dünyası ölçeğinde ve bütüncü bir bakışla yaklaşmayı da beraberinde getirmiştir ki o tarihlerden günümüze kadar Türk milliyetçiliğinin tarih tasavvurunun esasını bu yaklaşım teşkil eder. Türk dünyası ölçekli ve millet merkezli tarih tasavvuru, Osmanlı tarihini Türk tarihinin içinde tanımlamak suretiyle Osmanlı merkezli tarih tasavvurunu yıkmış ve Türk tarihinin Osmanlı ve İslâmiyet'ten önceki çağları ile Osmanlı coğrafyası haricindeki kısımlarını Türk tarihçiliğinin ilgi alanına sokmuştur. Velhasıl, Türkçü tarih tasavvuru, Türk tarihçiliğinin sınırlarını ve ilgi alanlarını zaman, mekân ve konu plânında muazzam bir şekilde genişletmiştir.

Türkçü tarihçiliğin kurumsallaşmasına hizmet eden üç yapı üzerinde duracağız. Bunlardan ilki Akçuraoğlu'nun "*Türkiye'de Türk milliyetçiliği esasına müsteniden teşekkül eden ilk cemiyet*"¹⁷⁹ şeklinde tavsif ettiği Türk Derneği'dir. Dernek, Akçuraoğlu'nun teşebbüsleriyle, gayri siyasî ve sadece ilimle uğraşmak

¹⁷⁹ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 435.

üzere kurulmuştur. Türk Derneği Nizâmnâmesi'nin 2. Maddesi Derneğin amacını şöyle açıklamaktadır:

“Cemiyetin maksadı Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mâzi ve hâldeki âsâr, efâl, ahvâl ve muhiti öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak yani Türklerin âsâr-ı atıkasını, tarihini, lisanlarını avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojisini, ahvâl-i içtimâiye ve medeniyete-i hazırlarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını, araştırıp tarıştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dilimizin açık, sade, güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş ve medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tedkik etmektir.”¹⁸⁰

Dernek Nizâmnâmesi'nin ilk iki maddesi, derneği tamamen bir ilim cemiyeti olarak tanımlıyordu. Dernek amaçlarına ulaşmak için gerekli bölgelere heyetler göndererek araştırmalarda bulunmak, genel müzakereler ve dersler tertip etmek, okullarda Türkleri anlatacak derslerin konulmasına çalışmak, süreli yayınlar ve kitaplar neşretmek, ilmî kongreler toplamak gibi faaliyet alanları belirlemiştir (Nizamnâme 3. Madde). Nizâmnâmenin ırk, din ve uyruk gibi unsurları dikkate almaksızın cemiyetin amacına hizmet etmek isteyen herkesin cemiyete üye olabileceğini hükme bağlayan 4. Maddesi, yabancı Türkologların da cemiyete katılabilesinin önünü açmıştır. Nitekim Derneğin aynı isimle neşredilen dergisinin 3. Sayısında ilân edilen üye listesinde Necib Âsım, Ahmed Midhat, Veled Çelebi, Ahmed Hikmet, Akçuraoğlu Yusuf gibi isimlerin yanında Boyacıyan Agob, Vladimir Gordlevski, Anton Tıngır, Vasil Vasiliyeviç gibi yabancı Türkologlar ile Türk olmayan Osmanlı vatandaşları da bulunmaktadır. Ayrıca Gaspıralı İsmail Bey ve Ayaz İshakî gibi Osmanlı coğrafyası dışından Türkleri de dernekte görmek mümkündür¹⁸¹.

Dernek, yine Türk Derneği isminde “Türklüğe dair tettebbuâtı havi” olmak üzere bir dergi çıkarmıştır. Yedi sayı çıkan derginin yazar kadrosu içerisinde Veled

¹⁸⁰ “Türk Derneği Nizamnâmesi”, *Sıratü'l-Müstakim*, Aded: 21, 1 Kânun-i Sâni 324, s. 331.

¹⁸¹ “Bugün Türk Derneği'nde Âza Bulunan Zâtlar Şunlardır”, *Türk Derneği*, S. 3, 1327, s. 103-104.

Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir, Mehmed Emin, Necib Âsım, Ahmed Hikmet, Akyığıtoğlu Musa, Doktor Karaçon, Akçuraoğlu Yusuf gibi isimler vardır. Dergide ağırlıklı olarak dil, edebiyat ve tarih yazıları ile şiirler yayımlanmıştır¹⁸². Dernek ayrıca, Necib Âsım'ın “Türklerin Pek Eski Yazısı” ve Bursalı Mehmed Tahir'in “Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri” eserlerini basmıştır¹⁸³.

Türkçü tarihçilik açısından önem arz eden ikinci yapı, Türk Bilgi Derneği'dir. Türk Derneği, üyelerinden bir kısmı çeşitli sebeplerle İstanbul'dan ayrılınca kapanmak zorunda kalmıştı. Türk Yurdu Dergisi, 21 Ağustos 1913 tarihli 46. sayısında, vaktiyle Türk tarihi, lisanı ve edebiyatı ile meşgul olmak kurulan Türk Derneği'nin, ihtisas şubelerine ayrılarak Türk Bilgi Derneği adı altında yeniden organize olduğunu haber vermektedir. Türk Derneği eskiden sadece Türkoloji ile ilgilenirken şimdi Türk Bilgi Derneği bütün ilim şubeleriyle ilgilenecek ve eski Türk Derneği de bu yapının Türkiyât şubesini teşkil edecektir¹⁸⁴. “*Memlekette hakiki usûl ve ihtisas üzerine müesses ilmî bir cereyan vücuda getirmek*” amacıyla yapılan Derneğin idare heyeti, Celâl Sahir (Reis), Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Ziya Gökalp, Doktor Nazım gibi isimlerden oluşuyor ve Türkiyât, İslâmiyât, Hayatiyât, Felsefe ve İçtimâiyât, Riyaziyât ve Maddiyât, Türkçülük olmak üzere altı şubeye ayrılıyordu. Türkiyât Şubesi, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Ahmed Cevdet, Ahmed Refik, Hüseyinzâde Ali, Ziya Gökalp, Bursalı Mehmed Tahir, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Necib Âsım (şube reisi) gibi önde gelen Türkçülerden müteşekkildi¹⁸⁵.

Türkiyât şubesiyle ilgili çalışma raporunda, haftalık toplantıların düzenli olarak yapıldığı yazmaktadır. Bu toplantılarda üyeler tarafından hazırlanan bazı raporların okunduğu ve tartışıldığı belirtilmektedir. Meselâ Bursalı Tahir'in “Müeyyessiretü'l-Ulûm” isimli eski bir sarf kitabı hakkındaki incelemesi, Necib Âsım'ın “Tarih Nokta-i Nazarından Darb-ı Mesellerimiz” ve Anton Tıngır Efendi'nin “Ne Edatı Hakkında Tedkikat” isimli raporları okunarak müzakere

¹⁸² Dergide yayımlanan yazıların analizi için bakınız: Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 2003, s. 28-48.

¹⁸³ Akçuraoğlu, *a.g.e.*, s. 436.

¹⁸⁴ “Türklük Şuûnu, Türk Bilgi Derneği”, *Türk Yurdu*, S. 46, 21 Ağustos 1913, s. 415.

¹⁸⁵ “Türk Bilgi Derneği”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 646-647.

edilmiştir. Ahmed Agayef'ten “Şehnâmeye Göre Turanîler” ve Akçuraoğlu'ndan da “Türkler ve Hilâfet” konularında birer rapor hazırlamaları istenmiştir. Bir Türkiyât külliyyâtı oluşturmayı da plânlayan şube, ilk eser olarak Necib Âsım'ın “Hibetü'l-Hakayık” hakkındaki bir incelemesini neşretme kararı almıştır. Daha sonra da sırasıyla Necib Âsım ile Köprülüzâde Mehmed Fuad'ın müştereken hazırladıkları “Osmanlı Türklerinin Halk Edebiyatı” isimli çalışması ile Anton Tıngır'ın “Türk Dilinin Sarf-ı Tahlilisi” isimli eserinin basılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca şubenin “Anadolu'nun Mahallî Lehçeleri” hakkında araştırmalarda bulunduğu haber verilmiştir¹⁸⁶.

Türk Bilgi Derneği, “Bilgi Mecmuası” isimli ve ancak yedi sayı çıkabilen bir dergi de neşretmiştir. Köprülüzâde'nin “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, “Hoca Ahmed Yesevî, Çağatay ve Osmanlı Edebiyatları Üzerindeki Tesiri”; Ahmed Agayef'in “İslâmiyet'den Evvel Araplar”, Akçuraoğlu'nun “Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe” isimli önemli çalışmaları dergide yayımlanan makaleler arasındadır.

Son olarak, Maarif-i Umûmiye Nezareti tarafından, “*Âsâr-ı ilmiye-i İslâmiye ve milliye hakkında tedkikâtda bulunmak ve netice-i tetkikâtını neşretmek üzere*” teşkil edilen¹⁸⁷ Âsar-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni üzerinde duracağız. Encümen, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzâde Ali, Halim Sabit, Şemseddin, Ziya Gökalp, Ali Emirî, Köprülüzâde Mehmed Fuad, Mustafa Şeref, Yusuf Kemal beylerin yer aldığı dokuz kişilik bir heyetten oluşmaktadır¹⁸⁸. Talimatnâme'nin birinci maddesi, üye sayısını arttırabilme yetkisini Encümene tanımıştır. Encümen üyelerine devlet dairelerinin arşivlerinde, Maarif ve Evkâf nezaretlerine bağlı kütüphaneler ile Topkapı Sarayı kütüphanesinde rahat çalışma imkânlarının sağlanacağı, Encümenin ülke içindeki ve dışındaki kütüphanelere görevliler gönderebileceği, etnoloji ve folklor araştırmaları için Türk memleketlerine ilmî heyetler yollayabileceği talimatnâmenin 11. ve 12. maddelerinde hükme bağlanmıştır. Ayrıca Encümenin,

¹⁸⁶ “Türkiyât Şubesi”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 658.

¹⁸⁷ “Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Nizâmname”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S. 1, Mart-Nisan 1331, s. 187.

¹⁸⁸ “Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Talimatnâme”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S. 1, Mart-Nisan 1331, s. 188, 190.

ilmî araştırmaların, tercümelerin ve kıymetli metinlerin yer alacağı “*Millî Tettebbular*” isminde bir mecmua da neşredeceği 14. maddede ifade edilmiştir. Talimatnâmenin 23. maddesinde, Encümenin dâhilî bir talimatnâme daha yapacağı yazılıdır¹⁸⁹. Herhâlde bu maddeye istinaden talimatnâme tadilâta uğramıştır. Yeni talimatnâmenin en önemli noktası, Encümenin vazifesini düzenleyen ikinci maddesidir. Buna göre,

“1. Encümen tedkikâtında ilim dairesinden ayrılarak sanat vadisine sapmamak için ‘nasıl olmalı’yi değil, ‘olan’ı arayacaktır.

2. Encümen ferdî kıymeti haiz hâdiseler hakkında değil, daha ziyâde umûmî kıymeti haiz hâdiseler yani müesseseler hakkındaki tedkikâtını neşredecektir.

3. Encümen her müesseseyi muhit-i içtimâisi içinde taharriye çalışacaktır.

4. Encümen Türklere aid müessesâtı diğer milletlerin müessesâtıyla mukayese ederek Türk milletinin hangi enmuzec-i içtimâîye mensub ve tekâmülün hangi safhasında bulunduğunu arayacaktır.

5. Türklere aid her müessese hakkında yapılacak tedkikât vesaik-i kâfiyeye istinad edecektir.

6. Tedkikât sahası din, ahlâk, hukuk, iktisad, lisan, bediyyât, fennîyyât, bünye-i içtimâîye gibi hususâtıdır. Bu müesseselerin Türk harsında ve İslâm medeniyetinde mevkiini tayin etmek ve yekdiğerleriyle revabit ve münasebâtını bulmak encümenin saha-i mesaisine dâhildir.”¹⁹⁰

Encümenin görev tanımından, tamamen Ziya Gökalp’in fikrî hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Tarihin âmilleri ve tarihte usûl bahislerinde Gökalp

¹⁸⁹ “Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Talimatnâme”, s. 189-190.

¹⁹⁰ “Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Talimatnâmesi”, *Millî Tettebbular Mecmuası*, S. 2, Mayıs-Haziran 1331, s. 381.

sosyolojisi bağlamında değindiğimiz bütün hususları Encümenin altı maddelik görev tanımında görmek mümkündür. Encümenin neşrettiği Millî Tettebbular Mecmuası'na gelince, mecmua beş sayılık yayım hayatında önemli telif ve tercüme eserleri düşünce ve ilim dünyamıza kazandırmıştır. Bunlar arasında Köprülüzâde'nin “Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe”, “Türk Edebiyatının Menşei” ve “Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti”; Gökalp'in “Bir Kavmin Tedkîkinde Takib Olunacak Usûl”, Edgar Blochet'in “Mazdeizm'in Türk Kavimlerinin İtikadları Üzerindeki Tesiri”, Wilhelm Barthold'un “Avrupa ve Dünyada Şarkî Tettebbu Tarihi” gibi çalışmaları ilk elde zikredilebilir. Mecmuada ayrıca muhtelif Osmanlı kanunnâmeleri de neşredilmiş, hatta Fatih ve Kanunî devirlerine ait iki kanunnâmenin Viyana İmparatorluk Kütüphanesi'nden getirtildiği ifade edilmiştir.

Türkçü tarihçiliğin kurumsallaşmasının arkasında yatan saik, şüphesiz Türklere ve Türklüğe karşı 1860'lardan itibaren başlayan ilgiydi. II. Meşrutiyet döneminde bu ilgi artarak devam etmiştir. Türkçü tarih tasavvurunun esası, zaman ve mekân plânında herhangi bir sınırlamayı kabul etmeksizin Türk tarihini bir bütün olarak görmektir. Bu tasavvurun tabii neticesi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kimliğini ön plâna çıkararak İmparatorluğu Türk tarihinin kendi devamlılığı içinde tanımlamak, tarihçiliğin ilgi sahasını Türklerin farklı mekân ve zamanlarındaki tarihlerine doğru genişletmek, geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığında düşman telakki edilen Cengiz ve Timur gibi simâları Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin de çok sık başvuracağı “kardeş kavgası” söylemi içerisinde mütalaa etmek gibi tarihçilik açısından tamamen yeni yorumlar ortaya konuluyordu.

Ziya Gökalp, Tevfik Sedad müstear ismiyle, Genç Kalemler'de yayımladığı meşhur Turan şiirinde vatanı; “*Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan / Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan*” dizesiyle tarif ediyordu¹⁹¹. Vatanın coğrafyasında görülen bu genişleme, tarihin coğrafyasını da genişletiyordu. “*Turanî ırk, Hunlardan başlayarak Osmanlılara kadar ilâhî bir kuvvetin sevkiyle Atillaların, Cengizlerin, Hülaguların, Timurların, Osman ve Süleymanların kumandasında*

¹⁹¹ Tevfik Sedad, “Turan”, *Genç Kalemler*, S. 14-6, s. 167.

Çinden İspanya'ya, Kuzey kutbundan Yemen ve Hindistan'a kadar” dünyanın dört bir tarafını hâkimiyetleri altına almışlardı¹⁹². Türkçü tarih tasavvuru, her şeyden önce bütün bu tarihi kuşatmak ve Osmanlı İmparatorluğunu Türk tarihi içinde ait olduğu yere oturtmak ister. Bu çabayı, en açık şekilde Akçuraoğlu Yusuf, Ziyetullah Nuşirevan ve Nizameddin Ârif beylerin Türk ve İslâm tarihlerinin taksimatına dair ortaya koydukları modellerde görmek mümkündür¹⁹³.

Türkçü tarihçilik; korkusuzluk, savaşçılık, mertlik, doğruluk, haksızlık karşısında boyun eğmeme, alicenaplık, hâkimiyeti altlarındaki milletlere zulüm yapmama ve onları dinlerinde serbest bırakma, Türk kadınlarının sosyal hayattaki önemli yeri gibi Türklüğün övgüye değer vasıflarını öne çıkarmak suretiyle önce Türklüğe bir itibar kazandırır¹⁹⁴, sonra da Osmanlıların Türklüğüne kuvvetli bir vurgu yapar ve Osmanlı İmparatorluğu’nu Türk tarihinin devamlılığı içinde ele alır. Osmanlılar büyük Turanîler ailesindendirler¹⁹⁵, ta Turan’dan kopup gelmişlerdir¹⁹⁶.

*“Osmanlı sultanlığını ihdas eyleyen Türkler, Türk-Tatar-Moğol büyük ailesinin bir şubesinden ibaret Kayı Han aşiretine mensup idiler. Bu Türklerin hepsi değilse bile mühim bir kısmı daha Küçük Asya’ya gelmeden evvel İslâm dinine girmişlerdi. Bu cihetle Osmanlı devleti doğduğu zamandan itibaren bir Türk ve Müslüman devleti idi.”*¹⁹⁷

“Bu devletimizi kuran ilk padişahımızın adı Sultan Osman’dır. Onun için bize Osmanlı diyorlar. Sultan Osman’dan evvel gelen dedelerimize Osmanlı denmezdi. Onlara yalnız “Türk” denirdi. Asya kıtasında Türkistan denilen koca bir ülkeden çıkan bu kahraman, şecâatli, fedâkâr Türkler; İran, Çin, Hindistan, Rusya gibi büyük memleketleri zabtetmişler, bütün dünyaya hâkim olmuşlardı. Dünyanın her tarafına

¹⁹² Ahmed Hikmet, “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, *Türk Yurdu*, S. 12, 19 Nisan 1328, s. 189. Benzer ifadeler için bkz. Ahmed Agayef, “Türk Âlemi-1”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 17 Teşrin-i Sâni 1327, s. 15; Nizameddin Ârif, “Tarih-i Millimiz”, *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 345.

¹⁹³ Bkz. Türk ve İslâm Tarihinin Devirlere Taksimi bahsi.

¹⁹⁴ Rıdvan Nafiz, *Küçük Türk Tarihi*, İstanbul 1329, s. 10, 12.

¹⁹⁵ Kâzım Nâmî, “Türkçe mi Osmanlıca mı”, *Genç Kalemler*, C. 1, Nu: 12-4, s. 132.

¹⁹⁶ İzzet Ulvî, “Türk Masalları-2 Obalarda...”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 6, 26 Kânunisani 1327, s. 93.

¹⁹⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı:1, Teşrin-i Sani, 1329, s. 84.

yayılan bu kudretli kavim her tarafta ayrı ayrı hükûmetler, padişahlıklar yapıyorlardı.”¹⁹⁸

Türkçüler, Osmanlı hükümdarlarından bahsederken özellikle Han ve Hakan gibi sıfatlara vurgu yaparak Osmanlılar ile Türk devlet geleneği arasındaki irtibata dikkat çekmek isterler. Türk Yurdu mecmuasında, Osmanlı hükümdarından bahsedilirken sürekli Türklerin hakanı gibi tanımlamalar kullanılmak suretiyle devletin Türk kökeni ön plana çıkarılmaya çalışılmaktadır:

*“Türk merâtib-i silsilesinde en yüce rütbe hâkanlıktır; Türk’te hâkan, İrânîlerin padişahına, Arapların sultanına, Frenklerin imparatoruna tekâbül eder. Osmanlı hükümdarının türlü unvanları arasında asıl Türkçe olarak yalnız han ve hâkan kalmıştır. Böyle olduğu hâlde, hâkan unvanını sırf mahlû padişahlara hasretmek bir klişe gibi daimâ “hâkan-ı mahlû” demek hiç revâ mıdır?”*¹⁹⁹

Osmanlı tarihçiliğine yönelik Türkçü tenkitler oldukça öğreticidir. Tarih-i Osmânî, Süleyman Şah’tan ötesini bilmemektedir. Türklerin Osmanlılardan önceki tarihi adeta Süleyman Şahla birlikte Dicle’de batıp gitmiştir²⁰⁰. Nitekim Tarih-i Osmanî Encümeni’nin yayımladığı Osmanlı tarihi programının birinci kısmında Türklerin yer almamasına Türkçü cepheden sert tenkitler gelmiştir. Türk Yurdu mecmuası yayın heyeti, yayımladığı bir muhtıra ile programda Rum, Ermeni, Sırp, Bulgar, Tatar, Moğol, Türkmen kelimeleri geçtiği hâlde bir defa bile Türk kelimesinin kullanılmamasının tesadüf olamayacağını iddia etmiştir. Türk Yurdu heyeti, programı tarih ve etnografya usûlü açısından gayri ilmî bulmaktadırlar²⁰¹. Köprülüzâde ise Encümen’in “programda Türk kelimesini kullanmayacak kadar menşe-i vakayiden gaflet ettiğini” ifade etmiştir²⁰². Ona göre, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu, Türklerin, hassaten batı Türklerinin, tarih ve medeniyetinden soyutlayarak “Kayı” merkezli bir “dört yüz çadır halkı” yaklaşımıyla ele almak

¹⁹⁸ “İlk Padişahımız”, *Halka Doğru Mecmuası*, Yıl: 1, Sayı: 24, 19 Eylül 1329, s. 186.

¹⁹⁹ T.Y., “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1 Kânun-ı Evvel 1327, s. 38.

²⁰⁰ A. “Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz”, *Türk Derneği*, S. 1, 1327, s. 28.

²⁰¹ T.Y. “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, S. 47, 4 Eylül 1913, s. 427.

²⁰² Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl 1, Cilt 1, S. 2, Kânun-ı Evvel 1329, s. 189.

mümkün değildir²⁰³. Nizameddin Ârif de Kayı oğullarını büyük Türk kitlesinden ayrı göstermeye yönelik tavırları “şayan-ı hayret bir gayret” olarak yorumlamaktadır²⁰⁴. Encümen’in neşrettiği Osmanlı tarihinin ilk cildi Necib Âsım ve Mehmed Ârif tarafından kaleme alınmıştır. Yazarlar, Encümen’in programına sadık kalmayarak 638 sayfalık birinci cildin 288 sayfasını Türklere ayırmışlardır.

Türkçü tarih telâkkisi, Türklerin tarihte yayıldığı bütün coğrafyalar ile ilgilenir. Meselâ Hindistan ve İran, bu açıdan II. Meşrutiyet dönemi Türkçülüğünün ilgisini çeken bölgelerdir. Mehmed Ali Tevfik, Selânik İttihad ve Terakki Kulübü’nde verdiği bir konferansta Hindistan ile ilgili şöyle bir manzara çizer:

*“Alp Tegin’le Sevük Tegin, Türklerin tam bir enmuzeci olan bahadır ve kahraman fatihler; Gazne, en parlak bir medeniyetin beşiği olan o büyük mamure; Babür, Türklerin başında taç olan bu şanlı dehası; Nur Cihan Begüm, bu vakarlı, dilîr ve şecî Türk imparatoriçesi; Delhi, bu muazzam Türk payitahtı...”*²⁰⁵

Bilgi Mecmuası’nda Oktay Kaan imzasıyla yayımlanmış bir makalede de Hindistan’a aynı açıdan bakılmış ve dünyanın hiçbir yerinde Hindistan’da olduğu kadar Türk eseri olmadığı, Hindistan’ın taşında toprağında, havasında Türklüğün alametleri olduğu ifade edilmiştir²⁰⁶. Benzer şekilde bir Türk coğrafyası olarak İran da önemsenmeye başlamıştır. Türkler İran’a şahlar, emirler, hanlar, serdarlar vermiştir²⁰⁷. Yavuz Sultan Selim en iyi şiirlerini Farsça yazmış fakat çağdaşı ve düşmanı İran Şahı İsmail Safevî, mutasavvıfane beyitlerini halis Türkçe ile inşa etmişti²⁰⁸. Mehmed Emin Resulzâde’nin İran Türkleri hakkındaki bir yazı dizisi de

²⁰³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Selçukîler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 2, S. 5, Teşrin-i Sâni-Kânun-ı Evvel 1331, s. 193-194.

²⁰⁴ Nizameddin Ârif, *a.g.m.*, s. 344.

²⁰⁵ Mehmed Ali Tevfik, “Hindistan ve Türkler”, *Genç Kalemler*, 3. Cild, Nu: 17-18, Mart 1328, s. 98.

²⁰⁶ Oktay Kaan, “Hindistan’da Türklük: Müslüman Türk İmparatorları-1”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 570.

²⁰⁷ A. Y., “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 29 Kânun-ı Evvel 1327, s. 71.

²⁰⁸ Ahmed Hikmet, *a.g.m.*, s. 190.

Türk Yurdu'nda yayımlanmıştı. Resulzâde dokuz milyon nüfuslu İran'ın üçte birinin Türk olduğunu belirtmiştir²⁰⁹.

Türk tarihine bir bütün olarak yaklaşmanın tabîî bir neticesi olarak Türkçü tarih telakkisi, Türklerin tarihte birbirleriyle olan mücadelelerini kardeş kavgası olarak mütalaa eder ve bu itibarla geleneksel Osmanlı tasavvurunda tahkir edilen Cengiz Han, Timur ve Şah İsmail gibi şahsiyetlere Türklük nokta-i nazarından itibar kazandırır. Ahmed Hikmet, Türklerin çeşitli kardeş kavgaları yaptıkları, birbirlerini düşman gibi gördüklerinden bahseder ve Hazar, Bulgar ve Macarlar arasındaki kavgalar ile Cengiz ve Timur'a tabi Tatarların garbi Türklere, Osmanlılara hücum etmelerini örnek olarak verir²¹⁰. Ahmed Ağaoğlu da muhtelif Türk devletlerinin daima birbirleriyle savaştıklarını ifade eder ve bu kavgaların sebebi olarak mezhep itilâfları, siyasî ayrılıklar ve milliyetçiliğin gelişmemesini zikreder²¹¹. Akçuraoğlu, *“Osmanlı Devleti'ne pek çok zararı dokunmuş Napolyon'a, en ziyâde şöhretini Osmanlı Türklerine galebeleri ile kazanmış Katerina'ya, tarihlerimizde hiç çekinmeden, hiç sıkılmadan büyük diyoruz da, Timur'dan, Cengiz'den bahsedecek olunca isimlerini tahkirci bir sıfatla çiftleştirmeden bir türlü telaffuz edemiyoruz!”* demektedir²¹². Oysa *“lânetle yâd ettiğimiz Cengizler, Timurlar ve hatta Safevîler bile birer Türk hükümdarlarından başka bir şey değildiler!”*²¹³ Bu durumun sebebi, Akçura'ya göre tarihimize hep başkalarının gözüyle bakmamızdır²¹⁴.

Türklere ilgi, sadece tarih araştırmalarına münhasır kalmamış, hayatın hemen her sahasına yayılmıştır. Bir yandan Türklerin kökenleri ve tarihi yeni bir merak konusu olurken, hatta Cumhuriyet döneminde Türk Tarih tezine temel olabilecek tarih yorumları yapılırken, diğer yandan Türklerin iktisadî ve içtimâî olarak geri kalmışlığından, taşradaki Türk unsurun sağlık durumunun kötü olmasından, asırlardır Türklere önem verilmemesinden vs. şikâyet edilir olmuştur. Türklere ilgi bir Anadolu romantizmi de yaratmıştır. Türklüğün ve Türk kültürünün kaynağı olarak

²⁰⁹ Resulzade Mehmed Emin, “İran Türkleri -1”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 29 Kânun-i Evvel 1327, s. 66-68.

²¹⁰ Ahmed Hikmet, *a.g.m.*, s. 189-190.

²¹¹ Ahmed Agayef, *a.g.m.*, s. 15-16.

²¹² Akçuraoğlu Yusuf, “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold'a Göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 17 Teşrin-i Sâni 1327, s. 18.

²¹³ Ahmed Agayef, “Türk Âlemi-1”, s. 16.

²¹⁴ Akçuraoğlu, *a.g.m.*, s. 18.

yüceltmeye başlanan Anadolu'nun geri kalmışlığı ve fakirliği dikkat çekmeye başlamıştır. Ancak kabul etmek gerekir ki Türklüğe yönelen bu ilgi henüz rüşeym hâlinindedir. Mehmet Ö. Alkan, II. Meşrutiyet'in resmî ideolojisi olarak “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak”ın bilhassa I. Dünya Savaşı yıllarında tarih eğitimini şekillendirdiğini düşünmektedir²¹⁵. Ancak bu ideolojinin sistematik olmadığı, henüz inşa hâlinde bir görünüm arz ettiği kaydını da düşmektedir²¹⁶. Akçuraoğlu ise “*Türkçülük fikriyatının Meşrutiyet devrinde ciddi bir iş göremediği*” kanaatindedir. Meselâ Türkçülüğün ders kitaplarına ciddi bir tesirde bulunamadığını ifade etmektedir²¹⁷. Şahsî düşüncemize göre Türkçülüğün, özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra tarih eğitiminde de giderek artan bir ağırlık kazandığı düşünülebilirse de asıl etkilerini Meşrutiyet döneminde değil Cumhuriyet döneminde gösterdiğini kabul etmek iktiza eder. Türkçü tarih tasavvurunun dayandığı esasların hiçbirisini tam anlamıyla tarih ders kitaplarında görmek mümkün değildir. Osmanlı tarihlerinin ilk sayfalarında Osmanlıların Türk asıllı olduklarına ve Türkistan'dan göç ederek Anadolu'ya geldiklerine dair ibareler okunabilirse de dönemin tarihleri, bu açıdan Aşıkpaşaoğlu, Oruç Bey ve Neşrî gibi ilk Osmanlı tarihçilerini aşmış sayılamazlar²¹⁸. Bu konuda kısaca Ahmed Refik örneği üzerinde durabiliriz. Türk Yurdu'nun üçüncü yılının sekizinci sayısına ilâve olarak verilen “İstiklâl Günü Hediyesi”nde, Ahmed Refik'in, İkdâm'dan iktibas edildiği ifade edilen bir yazısı yer almıştır. Yazıda, Türkçü tarih telakkisinin, Osmanlıların Turanî kökenini vurgulamaya varıncaya kadar çeşitli unsurlarını görmek mümkündür. Ancak Ahmed Refik'in kaleme aldığı ders kitaplarında bu unsurlara tesadüf edilemez. Meselâ 1328 tarihli Mekâtib-i İdadiye sınıflarına mahsus “Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî” kitabında, Çinliler, Hintliler, Asuriler, Fenikeliler, Mısırlılar, İsrailoğulları, İranlılar, Yunanlılar, Romalılar vardır ama Türkler yoktur. Altı Ciltlik Büyük Tarih-i Umûmî'sinde de Türklere ayrılan kısım sadece 87 sayfadır. Fakat aynı eserde eski Yunan ve Roma tarihleri birer cilde yayılmıştır. Ahmed Refik'in kaleme aldığı Osmanlı tarihlerinde,

²¹⁵ Bkz. Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet'te Resmî İdeoloji, Resmî Tarih ve Eğitim”, *Türkiye'de Tarih yazımı*, İstanbul 2011, s. 155-177; Mehmet Ö. Alkan, “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *MTSD*, C. 1, İstanbul 2003, s. 394-401.

²¹⁶ Alkan, “II. Meşrutiyet'te...”, s. 157; Alkan, “Resmî İdeolojinin...”, s. 394.

²¹⁷ Akçuraoğlu, “Tarih Yazmak...”, s. 596.

²¹⁸ İlk Osmanlı tarihçilerinin Türk kimliği etrafındaki yaklaşımları için bkz. Hakan Erdem, “Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(lar)”, *Dünyada Türk İmgesi*, İstanbul 2011, s. 13-26.

Osmanlıların Türklüğüne söz konusu yazıda olduğu yoğunlukta vurgu yapılmaz, Cengiz ve Timur hakkında yapıcı bir dil kullanılmaz. Nitekim I. Türk Tarih Kongresi'nde, Akçuraoğlu'nun Osmanlı tarih yazımını tenkit ettiği tebliğinden sonra söz alarak, kendi kitaplarının da Akçuraoğlu'nun işaret ettiği noksanları taşıdığını itiraf etmiştir²¹⁹. Özetle, Osmanlı ders kitabı yazarları içerisinde Türkçülüğe en yakın ismin bile kitaplarında Türkçü tarih telâkkisi gerçek mânâda etkili olmamıştır. Meşrutiyet yıllarında henüz inşâ halindeki Türkçü tarih telakkisi sistemleştirilmiş, derinlemesine işlenmiş ve bizatihi tarih kitaplarıyla amelî bir veçhe kazanmış bir tarih tasavvuru olmaktan ziyade makaleler seviyesinde temsil edilen yeni bir yaklaşım olarak kalmıştır. İkinci olarak, neredeyse tamamını savaşların ve çeşitli dış ve iç gailelerin kapladığı on yıllık Meşrutiyet sürecinin, derinlemesine bir tarih tasavvuru inşa etmeye ve bu tasavvur çerçevesinde ders kitapları vücuda getirebilmeye ne derece müsait bir iklime sahip olduğunu da göz önünde tutmak gerekir. Türkçülüğün ilk etkilerini, kıraat ve malumât-ı medeniye kitapları gibi tarih kitaplarına kıyasla hazırlanmaları çabuk ve kolay olan, daha da önemlisi entelektüel bir arka plana ihtiyaç duymayan ders kitaplarında göstermeye başlamış olması, dönemin siyasî ve içtimâî şartları dikkate alındığında manidardır.

²¹⁹ *Birinci Türk Tarih Kongresi*, s. 609.

SONUÇ

II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Düşüncesi ismini taşıyan bu çalışmada, dönemin önemli süreli yayın koleksiyonlarını, ders kitaplarını ve tarihî eserlerini taramak ve önemli gördüğümüz metinleri incelemek suretiyle II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının ve tarihçilerinin tarihe ve tarihçiliğe yaklaşım tarzlarına ve bu yolla da dönemin “biz idraki”ne dair tespitlerde bulunmaya çalıştık.

II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinin önünde iki büyük mesele vardır: kimlik ve modernleşme. Dönem, üç kimlik siyasetinin, yani Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün kesiştiği bir zaman dilimi olmuştur. Dönemin ilk yılları Osmanlıcılığın hâkimiyetinde geçmiş ve İslâmcılık ile Balkan Savaşları'na kadar ürkek bir dil kullanan Türkçülüğün ana çerçevesini Osmanlıcılık belirlemiştir. Balkan Savaşları'ndan sonra Müslümanlık ile Türklüğü harmanlayan Türk milliyetçiliği ciddi bir gelişme göstermiştir. Cumhuriyet döneminde Türk-İslâm sentezi ismiyle ortaya konulan tarih tasavvurunun da kökleri bu döneme kadar uzanır. İmparatorluğun aslî unsuru addedilen Türklerin, üç siyasetin esasını teşkil eden kimlik kategorilerinin her üçüne birden dâhil olması söz konusu kategorilere dayalı bir tarih tasavvuru inşa edebilmeyi güçleştirmiştir. Her üç kategoriye Ziya Gökalp'in liderliğinde devlet, ümmet, millet formülasyonu ile sentezleyen Türkçüler, bu konuda en tutarlı ve sistematik yaklaşımın savunucusu olmuşlardır. Şurası bir gerçektir ki her üç siyaset de kendi tarih tasavvurları ekseninde eserler ortaya koyamamışlar, daha çok mecmua ve gazete sayfalarında temsil edilmişlerdir. Ders kitaplarına yansımaları ise çok sathî olmuş; felsefî bir arka plâna ihtiyaç duymamaları sebebiyle tarih kitaplarına kıyasla hazırlanmaları daha kolay olan kıraat ve “malumât-ı medeniye ve ahlakiye” kitaplarıyla sınırlı bir etkileri olmuştur. Osmanlı, İslâm ve Türk tarihi etrafında geliştirilen tavırlar Cumhuriyet döneminde de yaşamaya devam etmiş, hatta Türkleri eski medeniyetlerle ilişkilendiren görüşler bile ileri sürülmüş ve bu görüşler adeta “Türk Tarih Tezi”nin de habercisi olmuştur. Tarih düşüncesi bağlamında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e en kalıcı ve kapsayıcı mirası şüphesiz Türkçülük devretmiştir. Türkçülüğün, Türk tarihine bir bütün olarak bakışı günümüzde artık genel kabul görmüştür.

Modernleşmenin tarihçilik alanına yansması daha çok bir bilgi problemi şeklinde olmuştur. Tarih yazımında batılı usûllerin kullanılması ve bu yolla da batılı bilginin tarihçilikte de kurulması arzu ediliyordu. İkinci olarak modernleşme ve demokratikleşme sürecine tarihî açıdan meşruiyet kazandırmaya çalışmak da modernleşme meselesi etrafında tarih düşüncesine yansıyan bir husustur. III. Selim ile başlayan Osmanlı modernleşme süreci hakkında müspet bir dil kullanmak, hürriyetçi mücadelenin Midhat Paşa, Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki gibi figürlerini yüceltmek, Abdülhamid ve Abdülaziz gibi padişahların dönemlerini istibdat söylemiyle kötülemek, meşrutî rejime meşveret, istişare ve benzeri kavramlar üzerinden İslâm tarihinden getirilen örneklerle meşruiyet kazandırmak, tarihe ilerici-gerici şeklinde mevcudiyetini Cumhuriyet döneminde de muhafaza edecek olan dikotomik bir okuma modeli sokmak, modernleşme bağlamında öne çıkan kadın hürriyeti, demokrasi, bilimin üstünlüğü gibi konularda tarihe başvurmak gibi yaklaşımlar misal olarak zikredilebilir.

İlmî tarih konusunda batı dünyasında görülen iki karşıt yaklaşımı da Meşrutiyet döneminde müşahede etmek mümkündür. Pozitivizm ve Darwinizm'in etkisiyle tarihin doğa bilimlerinin epistemolojik modeline göre kurulmasını talep eden yaklaşımın dönemin aydınları üzerinde belirgin bir üstünlüğü olmakla birlikte Köprülüzâde örneğinde görüldüğü üzere tarihin bağımsızlığını savunanlar yahut bu tartışmalara hiç katılmayıp meseleyi sadece tarih yazımı seviyesinde ele alanlar da mevcuttur. Genel olarak tarihi, sosyoloji içinde eritmeye veya sosyolojiye benzetmeye çalışarak tümevarım yöntemiyle genellemeler yapan ve kanunlar koyan bir ilim hâline getirmeye çalışan pozitivist sosyoloji; tarihî olay ve olguları psikolojik, antropolojik, biyolojik, sosyolojik, coğrafi, iktisadî vs. âmillerle açıklamaya yönelik yaklaşımlar; tarihî süreci tekâmül, tekemmül, hayat kavgası gibi kavramlarla okuyan Darwinist görüşler çeşitli çevrelerde taraftar bulmuştur. Ancak teorik düzeyde kalan bu görüşlerin tarih yazımına etkisi çok sınırlı olmuştur. Tarih yazarları ya bu konulardan hiç bahsetmemişler ya da doğa bilimlerinin tarihin bir bilim hâline gelmesindeki etkisine temas ederek bazı kavramları tarihe ithal etmekle iktifa etmişlerdir. Tarihçiler daha çok tarih yazımında tarafsızlık, tarihin kaynakları, tarihin yardımcı ilimleri, tarihte ihtisas, tarih yazımında üslûp gibi meseleler üzerinde

durmuşlardır. Şurası bir gerçektir ki hangi yaklaşıma sahip olursa olsun dönemin aydınları ve tarihçileri, pek çok konuda olduğu gibi tarih ve tarihçilik alanında da batı medeniyetinin tecrübelerini öne çıkararak bir anlayışa sahiptir. Tarih ve tarihçilik, Batı medeniyetinin referans daireleri içinde Avrupa merkezci bir kurguyla ele alınmaktadır. Bu kurgunun, tarihin ancak 19. yüzyıl Avrupa'sında batı medeniyetinin nev-i şahsına münhasır tecrübeleri sayesinde bir bilim hâline getirilebildiği şeklindeki temel varsayımı da aynen kabul görmüştür. Söz konusu Avrupa merkezci kurgunun tartışmadan takip edilmesi, İbn Haldun ve Ahmed Cevdet Paşa gibi bir iki istisnâ isim dışında İslâm ve Osmanlı tarihçiliğinin mirası hakkında menfi, bir başka medeniyetin tecrübeleri hakkında da müspet bir tavır geliştirilmesiyle neticelenmiştir. Avrupa ile artan münasebetler neticesinde geleneksel tarih tasavvuru ve bu tasavvurun dayandığı ilim anlayışı ve dünya görüşü daha 19. yüzyılda parçalanmıştı. II. Meşrutiyet döneminde çok sık telaffuz edilen “mükemmel bir Osmanlı tarihinin yokluğu”, modernleşmenin sancılarını yaşayan ve toplumsal kimliğinin köklerini arayan bir toplumun yeni bir tarih tasavvuruna duyduğu ihtiyacı yansıtmaktaydı. Geleneksel tarihlere batılı bilim ve tarih anlayışının etkisiyle usûl, üslûp ve muhteva gibi çeşitli cephelerden yöneltilen tenkitler de göstermektedir ki eski eserlerin bu ihtiyacı karşılayabilme kabiliyetinden mahrum oldukları düşünülmektedir. Artık tarafsız ve kesin olduğu varsayılan modern/batılı bilgiyi tarihte de elde edebilmek için tarihçiliğin yeni/batılı usûllere göre kurulması arzu ediliyordu. Kısacası mükemmel bir tarihin, batılı usûllerle yazılabileceği hususunda tam bir ittifak söz konusuydu.

Avrupa merkezci yaklaşımları umûmî tarih ve tarihin devirlere taksimi gibi konularda da müşahede etmek mümkündür. Fransız tarihçi Charles Seignobos'un dönemin tarihçileri üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Özellikle meşrutiyetin ilk yıllarında ilerleme anlayışı içerisinde Avrupa tarihini merkeze alan bir umûmî tarih yazımı revaçtadır ve bu tarihler ağırlıklı olarak Seignobos'un eserlerine dayanmaktadır. Tarihin bu şekilde ilerlemeci bir yorumu, Jön Türk ideolojisi açısından fazlasıyla kullanışlıydı. Fransız İhtilâli'ne ve Avrupa'daki anayasa mücadelelerine dair bahislerin Jön Türk ideolojisini besleyeceği düşünülüyordu. Umûmî tarihlerde görülen çağ ayrımı da sorgulanmaksızın kabul edilmişti. Umûmî

tarihçiliğe, Osmanlı tarihçiliğindeki Fransız etkisine ve çağ taksimatına sert tenkitler de yöneltmiştir. Umûmî tarihçiliğe karşı insanlığın bir bütün olarak ilerlemediği, her milletin kendi tarihini merkeze koymak suretiyle bir dünya tarihi kurgulaması gerektiği, millî tarihin umûmî tarihten daha önemli olduğu, tarihte ihtisaslaşma ile birlikte umûmî tarihçiliğin mümkün olmadığı gibi argümanlarla karşı çıkmıştır. Avrupa tarihi merkezli çağ ayırımına karşı da Türk tarihini esas alan ayrımlar yapılmıştır.

Tarih, tarihin faydası, tarih eğitimi, millî tarih konusunda kavrayışlar da derinleşmiştir. Tarihin faydası ve lüzumu bahsinde, geleneksel tarih tasavvurunun ibret yaklaşımı yanında mâzi, hâl ve gelecek arasındaki devamlılık ve münasebetler öne çıkarılmış, bu itibarla tarih bir günü anlama ve problem çözme aracı olarak önem kazanmıştır. Meşrutiyetin ilk yıllarında umûmî tarihçilik ile tarafsız ve ilmî bir tarih yazımı arayışlarının etkisiyle millî tarih yazımına mesafeli duranlar olmuş ancak giderek millî tarih önem kazanmış, ilmî ve millî tarih arasındaki gerilim yeni modellerle aşılmaya çalışılmıştır. Tarihin millî mevcudiyetin muhafazası ve millî kimliğin oluşumu açısından taşıdığı değere yapılan vurgu da gittikçe yoğunlaşmıştır. Millî kavramanın muhtevası Osmanlıcı, İslâmcı ve Türkçü yazarlar tarafından farklı doldurulmuş olsa da ilk ve orta öğretimde tarih eğitimi büyük ölçüde millî tarihe ait bir alan gibi görülmüştür. Tarih eğitimi pedagojik esaslarla değerlendirilmeye başlanmış ve bugün bile tarih derslerinin en önemli meselesi olan ezbercilik karşıtı bir yaklaşım belirlemiştir.

Meşrutiyetin Türk tarihçiliğine yaptığı en büyük katkılardan birisi tarihin alanını, konu, zaman ve coğrafya planında muazzam ölçüde genişletmiş olmasıdır. Tarihin ilgi alanı farklı konulara, zamanlara ve coğrafyalara doğru genişlemiştir. Sadece siyasî ve askerî hâdiselerden bahseden bir vakanüvislik faaliyeti olarak değil, geçmiş hayatın ve insan faaliyetlerinin tamamını kuşatan bir ilim olarak tanımlanmaya başlanan tarih; içtimâî, iktisadî, fikrî, kültürel, edebî, dinî, mimarî vs. yönleriyle bütün hayatı kuşatmaya başlamıştır. Türk tarihinin, Osmanlı tarihinin mekân ve zaman olarak dışında kalan kısımları da tarihçiliğin ilgi alanına girmiş, Türk tarihini kendi devamlılığı içinde bir bütün olarak telâkki eden, Osmanlı tarihini de umûmî Türk tarihi içindeki yerine oturtmaya çalışan bir anlayış yerleşmiştir.

Konu çeşitlenmesi beraberinde kaynak çeşitlenmesini de getirmiş, resmî belgeler ve eski tarihlerin yanında halk masalları, halk türküleri, edebiyat, eski eserler, paralar vs. gibi malzemeler de tarihin kaynakları arasına girmiştir. Bu hususta Türkçü tarih tasavvurunun ve Köprülüzade'nin büyük katkıları olmuştur.

“*Mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak*” dönemin tarihçilik bağlamında en sık telaffuz edilen lafzıdır. Bu amaçla bir encümen bile kurulmuştur. Ancak maalesef II. Meşrutiyet döneminde böyle bir eser ortaya çıkmamıştır. Bu başarısızlığın altında tarihçiliğin içerisinde bulunduğu durum kadar dönemin savaşlar ve iç gailer tarafından belirlenen şartları da yatmaktadır. Mükemmel Osmanlı tarihinin arka planı henüz ilmî olarak boştur. Tarih ve tarihçilik batıda görüldüğü veçhile felsefî bir zemine de sahip değildir. Yazılması istenilen mükemmel Osmanlı tarihinin vasıfları batıdan aktarılan yeni görüşler zaviyesinden eski tarihlerin tenkit edilmesiyle ve daha çok ne olmaması gerektiğine odaklanan bir yaklaşımla ortaya çıkmaktadır.

Çalışmamızın başında tarihi, Collingwood'a dayanarak “kısaca konusu/nesnesi ‘res gestae’ olan, kanıtın/belgelerin yorumlanmasıyla işleyen, insanın kendisine ilişkin bilgisi için yürütülen bir çeşit bilimsel araştırmadır” şeklinde tanımlamıştık. Çalışmamıza son noktayı koyarken, yine Collingwood'un tanımına atıfta bulunarak, II. Meşrutiyet dönemi tarihçiliğinin yukarıdaki tanımda görülen dört unsuru da karşıladığını ve bu açıdan Cumhuriyet dönemi Türk tarihçiliğinin temellerini hazırladığını ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

A. ESKİ YAZI VE ÇEVİRİMYAZI KAYNAKLAR

“Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Nizâm-nâme”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S. 1, Mart-Nisan 1331, s. 187.

“Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Talimât-nâme”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S. 1, Mart-Nisan 1331, s. 188-191

“Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Talimât-nâmesi”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, S. 2, Mayıs-Haziran 1331, s. 381-384.

“Bugün Türk Derneği’nde Âza Bulunan Zâtlar Şunlardır”, *Türk Derneği*, S. 3, 1327, s. 103-104.

“Hakikat Karşısında”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 7, 15 Teşrîn-i Sâni 1327, s. 1.

“İçtimâiyâtta Takib Edilecek Usûl” *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 8, 1 Kânun-ı Evvel 1327, s. 7-14.

“İhtisas mı Lâzım, Umûmî Malûmât mı?”, *Yeni Mecmua*, S. 3, Birinci Sene, 26 Temmuz 1917, s. 59-60.

“İlk Padişahımız”, *Halka Doğru*, Yıl: 1, Sayı: 24, 19 Eylül 1329, s. 186-188.

“Mukaddime”, *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 5-6.

“Pek Eski Türk Medeniyeti”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 29 Kânun-ı Evvel 1327, s. 68-69.

“Türk Bilgi Derneği”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 646-647.

“Türk Derneği Nizam-nâmesi”, *Sıratü’l-Müstakim*, Aded: 21, 1 Kânun-ı Sâni 324, s. 331-332.

“Türklük Şuûnu, Türk Bilgi Derneği”, *Türk Yurdu*, S. 46, 21 Ağustos 1913, s. 415.

“Türkiyât Şubesi”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 658.

“Tarih ve Kronik ve Bunların Bizde Tarz-ı Telâkkisi”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 2, Nu: 43-12, 24 Teşrîn-i Sâni 1917, s. 274.

Tarih-i Osmânî Encümeni Hakkında Talimât”, *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 2, Dersaadet 1330, s. 19-22; ayrıca “Tarih-i Osmânî Encümeni Hakkında Talimât Sureti”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, S. 1, 1 Nisan 1326, s. 4-7.

A., *Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329.

A. "Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz", *Türk Derneği*, S. 1, 1327, s. 25-29.

Abdullah Cevdet, "İfade-i Mütercim", *Tarih-i İslâmiyet* (Doktor R. Dozy), C. 1, Mısır 1908, s. 3-8.

Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, C. 1, Tab'-ı Sâni, İstanbul 1315.

A. Nüzhet, *Yeni Küçük Tarih-i İslâm*, Dersaadet 1330.

A. R. [Ahmed Refik], "Tedrisât-ı Tarihiye ve Tarih Kitapları", *Servet-i Fünûn*, C. 39, Nu. 1009, 22 Eylül 1326, s. 358-359.

A. Y. [Akçuraoğlu Yusuf], "Türk Âleminde", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 29 Kânun-i Evvel 1327, s. 71-72.

A. Y., "Geç Kalmış Bir Başlangıç", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 12, 19 Nisan 1328, s. 194-195.

A.Y., "Türk ve Tatar Tarihi", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 18, 12 Temmuz 1328, s. 301-302.

A.Y., "Necib Âsım Bey", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 20, 9 Ağustos 1327, s. 334-336.

A.Y. "Türk Tarihinin Devirlere Taksimi", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 82, 23 Nisan 1331 - 6 Mayıs 1915, s. 112-113.

A.Y., "Akvâm-ı Müslime Tarihinin Devrelere Taksimi", *Türk Yurdu*, Yıl: 6, Sayı: 143, 13 Eylül 1333 - 13 Eylül 1917, s. 208-211.

Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-1", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 17 Teşrîn-i Sâni 1327, s. 15-17.

Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-2", *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1 Kânun-i Evvel 1327, s. 30-32.

Ahmed Hikmet, "Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar", *Türk Yurdu*, S. 12, 19 Nisan 1328, s. 189-192.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, Kısım-ı Evvel, İstanbul 1294.

Ahmed Muhtar, "Tarih", *Musavver Şebab*, Nu. 8, 25 Şubat 325, s. 3-5.

Ahmed Refik, "Tarih ve Felsefe-i Tarihiye" *Şura-i Ümmet*, Nu. 218, 15 Nisan 1326, s. 7-9.

Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, C. 1, İstanbul 1328.

Ahmed Refik, *Resimli ve Haritalı Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1328.

Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1330.

Ahmed Refik, *Tarih Okuyorum*, İstanbul 1332.

Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası*, Dersaadet 1328.

Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-I” *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Nu. 92, 2 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1110-1112.

Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-II”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Nu. 93, 9 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1117-1123.

Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-III”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Nu. 94, 16 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1133-1135.

Ahmed Saib, “Rehber-i Müverrihîn Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmanî Nasıl Yazılır?-IV”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cilt V, Numara 95, 23 Teşrîn-i Sâni 1918, s. 1149-1155.

Ahmed Selahaddin, “Tarih Nasıl Yazılmalıdır?”, *Mülkiye*, Nu: 7, C. 2, 1 Ağustos 1325, s. 41-50.

Ahmed Şuayb, *Hayat ve Kitaplar*, 1317.

Ahmed Şuayb, “Yirminci Asırda Tarih”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324, s. 11-24.

Akçuraoğlu Yusuf, “Müverrih Leon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 1, 17 Teşrîn-i Sâni 1327, s. 18-20.

Akçuraoğlu, “Emel ve İdeal”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 16, 14 Haziran 1328, s. 265-268.

Akçuraoğlu Yusuf, “Türklük”, *Salnâme-i Servet-i Fünûn*, Üçüncü Sene, İstanbul 1328, s. 187-196.

Akçuraoğlu Yusuf, “Ahmed Midhat Efendi”, *Türk Yurdu*, Yıl. 2, S. 30, 9 Ocak 1913, s. 100-104.

Akçuraoğlu Yusuf, “Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe”, *Bilgi Mecmuası*, S. 1, Teşrîn-i Sâni 1329, s. 82-96.

Akçuraoğlu Yusuf, “Tarihî Görüşe Dair”, *Türk Yurdu*, C. 15-1, Nu: 166- 5, Şubat 1925, s. 174-175.

Akçuraoğlu Yusuf, “Türkçülük”, *Türk Yılı 1928*, İstanbul 1928.

Ali Kemâl, *Bir Safha-i Tarih*, 1329.

Ali Kemâl, “Biz ve Mâzimiz”, *Peyâm*, Aded: 7, 7 Teşrîn-i Sâni 1329, s. 1.

Ali Kemâl, “Türkler, Osmanlılar”, *Peyâm*, Aded: 19, 19 Teşrîn-i Sâni 1329, s. 1.

Ali Kemâl, “Âtalet-i Fikriye”, *Peyâm*, Aded: 168, 26 Nisan 1330, s. 1.

Ali Kemal, *Raşid Müverrih mi? Şair mi?*, İstanbul 1334.

Ali Nusret, “Tarihte Tasvîr ve Tahlil-i Vakayi”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 59-65.

Ali Nusret, “Tarihte Muhârebât ve Hissiyât”, *Makalât-ı Tarihiye ve Edebiye*, İstanbul 1328, s. 69-76.

Ali Reşad, *Devlet-i Osmaniye Asr-ı Hazır Tarihi*, Birinci Tab’ı, Dersaadet 1328.

Ali Reşad, “Mekteplerde Tarih Dersi,” *Tedrisât Mecmuası*, Nu: 20, 15 Mayıs 1328, s. 50-64.

Ali Reşad, *İslâm, Türk ve Osmanlı Meşahiri*, İstanbul 1332.

Ali Seydî, *Tarih-i İslâm*, İstanbul 1326.

Ali Seydî, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (Mekâtib-i İdadiye Şakirdanına Mahsus), Dersaadet 1329.

Bedî Nuri, “Hikmet-i İçtimâiye”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*, S. 5, Mayıs 1325, s. 82-108.

Bedî Nuri, “Hikmet-i İçtimâiye”, *Envar-ı Ulûm*, Nu: 6, 1 Kanun-i Evvel, 1324, s. 110-116.

Bedi Nuri, “Hikmet-i İçtimâiye”, *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası*, S. 5, Mayıs 1325, s. 82-108.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, İstanbul 1333.

Celal Nuri, *Türk İnkılâbı*, Haz. Recep Duymaz, Ankara 2000.

Celâl Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye – Mukadderât-ı Tarihi*, 1331.

Celâl Nuri, *Tarih-i İstikbâl*, C. 1, İstanbul 1331.

Celâl Nuri, “Fransızlar ve Gustave Le Bon”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 2, 1335 s. 33-35.

Celâl Nuri, “Muhit”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cild: 1, Nu: 25, 21 Nisan 1917, s. 420-425.

Celâl Nuri, “İrk”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cild: 2, Nu: 26, 28 Nisan 1917, s. 5-11.

Celâl Nuri, “Tarih Usûllerine Dair”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 1, C. 2, Nu: 34-3, Eylül 1917, s. 133-135.

Celâl Nuri, “Zaman”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Cild: 2, Nu: 35-4, 29 Eylül 1917, s. 157-159.

Celâl Nuri, “Millî Tarih, Tenkîdî Tarih”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, Sene: 1, C. 2, Nu: 36-5, 6 Teşrin-i Evvel 1917, s. 171-173.

Doktor Ethem Necdet, “Hayat Emareleri”, *Türk Yurdu*, S. 53, 24 Teşrin-i Sâni 1329, s. 89- 93.

Efdaleddin, “Tarih”, *Mülkiye*, Nu: 1, 1 Şubat 1324, s. 61-64; Nu: 2, 1 Mart 1325, s. 63-64; Nu: 3, 1 Nisan 1325, s. 61-64; Nu: 4, 1 Mayıs 1325, s. 63-64; Nu: 5, 1 Haziran 1325, s. 61-64; Nu: 6, 1 Temmuz 1325, s. 44-48; Nu: 7, 1 Ağustos 1325, s. 57-61; Nu: 8, 1 Eylül 1325, s. 90-92; Nu: 9, 1 Teşrin-i Evvel 1325, s. 59-64.

Emin Ali, “Tarih Usûlüne Dair”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 52, 13 Temmuz 1918, s. 514-517.

Fatma Aliye, *Tarih-i Osmanî'nin Bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi-Ankara Hezimetini*, Dersaadet 1331.

Hüseyin Hıfzı, *Hulâsa-i Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1326.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. 1, Dersaadet, 1328.

Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 4, 25 Mayıs 1325, s. 55-56.

Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih-2”, *Musavver Devr-i Cedid*, Nu: 5, 1 Haziran 1325, s. 71-74.

Hüseyin Kâzım, “Bizde Tarih”, *Donanma Mecmuası*, Nu: 14, Nisan 1327, s. 1298-1301.

İbnü'l-Nüzhet Cevad, *Tarih-i İslâm'a Bir Nazar*, İstanbul 1329.

İhsan, “İlk Osmanlılar”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 1, 15 Şubat 1326, Ders Numuneleri Kısmı, s. 21-26.

İhsan, “Kosova Muharebesi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 5, 15 Haziran 1326, s. 191-197.

İhsan Şerif, *Çocuklara Tarih Dersleri*, Darü'l-Hilâfe-i Âliye 1334.

İsmail Hami, “Mantık ve Tarih”, *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 1, Nu: 25, 21 Nisan 1917, s. 425-427.

İzzet Ulvî, “Türk Masalları-2 Obalarda...”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 6, 26 Kânunisanı 1327, s. 92-94.

Kâzım Nâmî, *Terbiye-i Vataniyede İlk Adım*, Selânik 1327.

Kâzım Nâmî, “Türkçe mi Osmanlıca mı?”, *Genç Kalemler*, C. 1, Nu. 12-(4), s. 132-133.

Kâzım Nâmî, “Bizde Niçin Tarih Yazılamıyor?”, *Genç Kalemler*, C. 1, Nu. 13-(5), s. 146-148.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Ümit ve Azîm”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, S. 32, 24 Kânun-i Sâni 1328, s. 139-142.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl”, *Bilgi Mecmuası*, S 1, Teşrin-i Sâni 1329, s. 3-52.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, *Bilgi Mecmuası*, Yıl 1, Cilt 1, S. 2, Kânun-ı Evvel 1329, s. 185-196.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Selçukîler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. 2, S. 5, Teşrin-i Sâni-Kanun-ı Evvel 1331, s. 193-232.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*, İstanbul 1332.

Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Bizde Millî Tarih Yazılabilir mi?”, *Yeni Mecmua*, S. 22, 6 Kânun-ı Evvel 1917, s. 427-428.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı, İstanbul 1329.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, *Tedrisât-ı İbtidâiye Kânun-ı Muvakkâtı*, İstanbul 1329 veya *Düstur*, Tertîb-i Sâni, C. 5, Dersaadet 1332, s. 804-823.

Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001.

Mahmud Esad, *Tarih-i İslâm*, Dersaadet 1327-1330.

Mehmed Ali Tevfik, "Hindistan ve Türkler", *Genç Kalemler*, 3. Cild, Nu: 17-18, Mart 1328, s. 97-127.

Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, Birinci Cild, İstanbul 1300.

Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, C. 1, 1325.

Mehmed Murad, *Tarih-i Umûmî*, C. 1, Dersadet 1328.

Mehmed Tevfik, *Osmanlı Tarihi*, Kostantiniye 1330.

Mehmed Zeki, "Tarihimizi Öğrenmeli ve Öğretmeliyiz", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, Nu: 83, 31 Ağustos 1918, s. 967-972.

M. Zekeriya, "Tarih Muzırrdır" *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 7, 15 Teşrin-i Sâni 1327, s. 10-17.

M. Zekeriya, "Tarihin Faidesi" *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nu. 8, 1 Kânun-ı Evvel 1327, s. 15-19.

Nâmık Kemâl, "İmtizâc-ı Akvâm", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, İstanbul 2005, s. 98-101.

Necib Âsım, "Tarih-i Osmanî", *Tanin*, Nu. 268, 1 Haziran 1909, s. 3.

Necib Âsım, "Yine Tarih-i Osmanî", *Tanin*, Nu. 270, 3 Haziran 1909, s. 4.

Necib Âsım, "Atalar Sözü ve Osmanlı Tarihi", *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 6, Nisan 1330, s. 661-663.

Necip Âsım-Nehmed Ârif, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, İstanbul 1335.

Necmeddin Sadık, "İçtimâiyât Nedir?", *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 15-24.

Necmeddin Sadık, "İçtimâiyât Bir İlim midir?", *İçtimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 97-106.

Nizameddin Ârif, "Tarih-i Millimiz", *Servet-i Fünûn*, Nu: 1400, 5 Temmuz 1918, s. 344-345.

Nizameddin Ârif, "Türklerin Kurûn-ı Ulâ Tarihine Aid Menabi ve Vesaik", *Servet-i Fünûn*, Nu: 1402, 18 Temmuz 1918, s. 383-386.

Nizameddin Ârif, "Türk Tarihinin Tertib ve Taksimi", *Servet-i Fünûn*, Nu: 1404, 1 Ağustos 1918, s. 414-415.

Oktay Kaan, “Hindistan'da Türklük: Müslüman Türk İmparatorları-1”, *Bilgi Mecmuası*, S. 6, Nisan 1330, s. 570-585.

Osmanlı Tarihi Programı, Dersaadet 1331.

Resulzâde Mehmed Emin, “İran Türkleri -1”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 4, 29 Kânun-ı Evvel 1327, s. 66-68.

Rıdvan Nafiz, *Küçük Türk Tarihi*, İstanbul 1329.

Salnâme-i Devlet-i Osmaniye, Dersaadet 1322.

Satı, “Tarih ve Hikemiyyât-ı Ulûm”, *Envâr-ı Ulûm*, Sene: 1, Nu: 1, 28 Ağustos 1324, s. 9-13.

Satı, “Tarih Tedrisinin Usûl-i Esasiyesi”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 8, 15 Eylül 1326, s. 92-98.

Satı, “Mektebler ve Ahvâl-i İçtimaiye”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 7, 15 Ağustos 1326, s. 1-10.

Satı, “Ezbercilik”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, Nu: 12, 15 Nisan 1327, s. 213-217.

Satı, *Vatan İçin Beş Konferans*, Dersaadet 1329.

Suad Muhtar, “Tarih”, *Donanma*, Nu: 9, Teşrîn-i Sâni, 1326, s. 778-784.

Süleyman Nazif, “Açık Mektub Darülfünûn-ı Osmanî Türk Tarih-i Medeniyeti Muallimi Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihad*, Nu: 71, 11 Temmuz 1329, s. 1549-1551.

Süleyman Nazif, “Cengiz Hastalığı”, *İctihad*, Nu: 72, 18 Temmuz 1329, s. 1573-1574.

Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihad*, Nu: 74, 1 Ağustos 1329, s. 1621-1623.

Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihad*, Nu: 75, 8 Ağustos 1329, s. 1645-1648.

Süleyman Nazif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihad*, Nu: 76, 15 Ağustos 1329, s. 1669-1672.

Şehabeddin Süleyman, “Tarih-i Edebiyat”, *Büyük Duygu*, S. 8, 6 Haziran 1329, s. 115-116.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, C. 1, Kostantiniye 1326.

Tarih-i Osmanî Encümeni, “İfade-i Meram”, *TOEM*, Nu: 1, 1 Nisan 1326, s. 1-3.

Tevfik Nureddin, “Türk İptidâî Mektep Kitapları”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 22, 6 Eylül 1328, s. 362-364.

T.Y. [Türk Yurdu], “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 2, 1 Kânun-i Evvel 1327, s. 38.

T.Y., “Müverrih Aynüddin Efendi Merhum”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 3, 15 Kânun-ı Evvel 1327, s. 48-49.

T.Y., “Türkolog W. Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazerâtının Jübileleri”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 6, 26 Kânun-i Sâni 1327, s. 98-101.

T.Y. “Küçük Muhtıra”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, S. 47, 4 Eylül 1913, s. 427-428.

W. Barthold, “Avrupa ve Rusya’da Şarkî Tettebbu Tarihi”, Mütercimi: Ragıb Hulusi, *Millî Tettebbular Mecmuası*, C. 1, S. 1, 1331, s. 163-186.

Ziya Gökalp, *İlm-i İctimâ Dersleri*, Dersaadet 1329.

Ziya Gökalp, “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usûl”, *Millî Tettebbular Mecmuası*, C. 1, S. 2, Mayıs-Haziran 1331, s. 193-205.

Ziya Gökalp, “İctimâiyât ve Fikriyât”, *İctimâiyât Mecmuası*, S. 1, Nisan 1917, s. 7-11.

Ziya Gökalp, “Cemiyette Büyük Adamların Tesiri”, *İctimâiyât Mecmuası*, S. 2, Mayıs 1917, s. 49-72.

Ziya Gökalp, “Tarih İlim mi Yoksa Sanat mı? ”, *Küçük Mecmua*, S. 11, 14 Ağustos 338, s. 15-16.

Ziya Gökalp, “Tarihte Usûl”, *Küçük Mecmua*, S. 12, 21 Ağustos 338, s. 12-15.

Ziyetullah Nuşirevan, “Türk Tarihinin Karnlara Taksimene Dair Bir Tecrübe-i Kalemîye”, *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 82, 23 Nisan 1331 - 6 Mayıs 1915, s. 113-114.

Ziyetullah Nuşirevan, “Türk Tarihinin Karnlara Taksimene Dair Bir Tecrübe-i Kalemîye”, *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı: 83, 12 Mayıs 1331 - 25 Mayıs 1915, s. 122-123.

B. YARDIMCI KAYNAKLAR

1. KİTAPLAR

AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, (Yeditepe Yayınevi), İstanbul 2007.

AKBAYRAK, Hasan, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Kurumsal Tarih Çalışmaları*, (Kitabevi), İstanbul 2009.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İmge Kitabevi), 3.Baskı, Ankara 2001.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, (Metis Yayınları), İkinci Basım, İstanbul 1995.

ARAI, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (İletişim Yayınları), İstanbul 2003.

AYDIN, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, (Gündoğan Yayınları), 2. Basım, İstanbul 2000.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Tanrıdağı'ndan Hıra Dağı'na Milliyetçilik ve Muhafazakârlık Üzerine Yazılar*, (Kapı Yayınları), İstanbul 2009.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları), 3. Baskı, Ankara 2000.

BENTLEY, Michael, *Modern Historiography*, London and New York, 1999.

BERKTAY, Halil, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, (Kaynak Yayınları), İstanbul 1983.

BERLIN, Isaiah, *Vico And Herder Two Studies In The History Of Ideas*, London 1980.

BIÇAK, Ayhan, *Tarih Düşüncesi-I Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2004.

BIÇAK, Ayhan, *Tarih Düşüncesi-II Felsefe ve Tarih*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2004.

BIÇAK, Ayhan, *Tarih Düşüncesi-III Tarih Felsefesinin Oluşumu*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2004.

BIÇAK, Ayhan, *Tarih Düşüncesi-IV Tarih Metafizikleri*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2005.

BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi-I Kökenler*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2009.

BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi-II Kaygılar*, (Dergâh Yayınları), İstanbul 2010.

BREISACH, Ernst, *Tarihyazımı*, Çeviren: Hülya Kocaoluk, (Yapı Kredi Yayınları), İstanbul 2009.

CARR, Edward Hallett, *Tarih Nedir?*, Çeviren: Misket Gizem Gürtürk, (İletişim Yayınları), 12. Baskı, İstanbul 2009.

COLLINGWOOD, R. G., *Tarihin İlkeleri*, Çeviren: Ahmet Hamdi Aydoğan, (Yapı Kredi Yayınları), İstanbul 2005.

COLLINGWOOD, R. G., *Tarih Tasarımı*, Çeviren: Kurtuluş Dinçer, (Doğu Batı Yayınları), 4. Basım, Ankara 2010.

CROCE, Benedetto, *The Philosophy Of Giambattista Vico*, London 1913.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), Ankara 1986.

DOĞAN, Atila, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal ve Darwinizm*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), İstanbul 2006

DOĞAN, Atila, Haluk ALKAN, *Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), İstanbul 2010.

DOĞAN, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (Bağlam Yayıncılık), İstanbul 1994.

DURKHEIM, Emile, *Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları*, Fransızca'dan Çeviren: Cemal Baki Akal, (Engin Yayıncılık), İstanbul 1995.

DUYMAZ, Recep, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları), İstanbul 2004.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, (Ötüken Neşriyat), İstanbul 1992.

EVANS, Richard J., *Tarihin Savunusu*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, (İmge Kitabevi), Ankara 1999.

FREUND, Julien, *Beşerî Bilim Teorileri*, Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 1997.

FREYER, Hans, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, Ankara 2012.

GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları), Üçüncü Baskı, Ankara 1999.

GIBB, H. A. R., "Tarih", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, Eskişehir 2001, s. 782-799

GILDERHUS, Mark. T., *Tarih ve Tarihçiler*, Çeviren: Emine Sonnur Özcan, (Birleşik Yayınevi), Ankara 2011.

GOOCH, G.P., *History and Historians In The Nineteenth Century*, Second Edition, London 1913.

GÜNDÜZ, Mustafa; *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, (Lotus Yayınevi), Ankara 2007.

HALKIN, Léon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2000.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (Üçdal Neşriyat), İstanbul 1981

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C. I, (İletişim Yayınları), İstanbul 1986.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, (Bağlam Yayıncılık), İstanbul 2006.

HERODOT, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1973.

HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev. Kadir Günay, (Kültür Bakanlığı Yayınları) Ankara 2002.

HUGHES-WARRINGTON, Marnie, *Fifty Key Thinkers on History*, Second Edition, London and New York 2007.

KARA, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri Hilafet ve Meşrutiyet*, (Dergâh Yayınları), Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2000.

KARA, İsmail, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (Dergâh Yayınları), 2. Basılış, İstanbul 2005.

KARAKAŞ, Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, (Vadi Yayınları), Ankara 2000.

KARPAT, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, Çeviren: Şiar Yalçın, (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları), 2. Baskı, İstanbul 2005.

KİLİ, Suna; GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) Ankara 1985.

KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, (İnsan Yayınları), İstanbul 1986.

KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ter. Zeki Doğan, (Fener Yayınları), İstanbul 1998.

LANDAU, M. Jacob, *Pan-İslâm Politikaları*, (Anka Yayınları), İstanbul 2001.

LANGLOİS, Ch. V., Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Çeviren: Galip Ataç, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2010.

LE BON, Gustave, *The Crowd A Study of The Popular Mind*, London 1903.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Yedinci Baskı, Ankara 1998.

MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İletişim Yayınları), Sekizinci Baskı, İstanbul 2001.

MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, Makaleler 4, Derleyenler: Mümtaz'erTürköne/Tuncay Önder, (İletişim Yayınları), Onuncu Baskı, İstanbul 2002.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çevirenler: Mümtaz'erTürköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan, (İletişim Yayınları), Üçüncü Baskı, İstanbul 2002.

MERİÇ, Cemil, *Bu Ülke*, 28. Baskı, (İletişim Yayınları), İstanbul 2007.

OBA, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (İmge Kitabevi), Ankara 1995.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, (İletişim Yayınları), 11. Baskı, İstanbul 2011.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, (Kömen Yayınları), İkinci Baskı, Ankara 1977.

ORTAYLI, İlber, *Gelenekten Geleceğe*, (Ufuk Kitapları), 5. Baskı, İstanbul 2002.

- ORTAYLI, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, 2. Baskı, (Cedit Neşriyat), Ankara 2011.
- ÖZBARAN, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, (Tarih Vakfı Yayınları) 3. Basım, İstanbul 2005.
- ÖZLEM, Doğan, *Tarih Felsefesi*, (Say Yayınları), 2010.
- ÖZLEM, Doğan, *Bilim Felsefesi (Ders Notları)*, (İnkılâp Kitabevi), İstanbul 2003.
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktaş, (İletişim Yayınları), 4. Baskı, İstanbul 2005.
- RUSS, Jacqueline, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, Çeviri: Özcan Doğan, (Doğu Batı Yayınları), Ankara 2011.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, (Ötüken Neşriyat), 2. Basım, İstanbul 2004.
- SHOTWELL, James T., *An Introduction To The History Of History*, New York 1922.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İşar Vakfı Yayınları) İstanbul 1998.
- TAINÉ, H. A., *History of English Literature*, Vol. 1, London 1920, s. 13.
- TEMİR, Ahmet, *Yusuf Akçura*, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), İkinci Baskı, Ankara 1997.
- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, (İmge Kitabevi), 4. Baskı, Ankara 2000.
- TİMUR, Taner, *Felsefe, Toplumbilimleri ve Tarihçi*, (Yordam Kitap), İstanbul 2011.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, (Enderun Kitabevi), İstanbul 1981.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *İslâmcılık Akımı*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi), İstanbul 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (İstanbul Bilgi Üniversitesi), 2004.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, (Lotus Yayınevi), 3. Baskı, Ankara 2003.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Ülken Yayınevi), Yedinci Baskı, İstanbul 2001.

VURUCU, İkbâl, *Çokluktan Birliğe Türk Kimliğinin Yeni Boyutları*, (Serhat Kitabevi), Konya 2010.

2. MAKALELER

AKÇURAOĞLU Yusuf, “Tarih Yazmak ve Okutmak Usullerine Dair”, *Birinci Türk Tarih Kongresi Ankara: 2-11 Temmuz 1932 Konferanslar Müzakere Zabıtları*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2010, s. 577-616.

AKSOY, Mustafa, “Sosyoloji ve Tarih İlişkisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 134, Şubat 1998, s. 22-26.

AKSOY, Mustafa, “Tarih ve Sosyoloji ya da Bir İmkân Olarak Tarihsel Sosyoloji”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, İstanbul 2011, s. 501-519.

ALKAN, Mehmet Ö., “Resmî İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C. I Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (İletişim Yayınları), 5. Baskı, İstanbul 2003, s. 377-407.

ALKAN, Mehmet Ö., “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, (Yeditepe Yayınları), İstanbul 2011, s. 155-177.

ALPUGAN, Betül Başaran, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları”, *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s. 262-270.

ARIKAN, Zeki, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tarihçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (İletişim Yayınları), C. 6, İstanbul 1985, s. 1584-1594.

ARIKAN, Zeki, “Herodot’tan Annales Okuluna Tarih”, *Sosyoloji Yıllığı Sosyoloji ve Coğrafya*, İstanbul 2006, s. 156-168.

AYSEVENER, Kubilay, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 41, S. 1, 2001, s. 171-186.

BERİTAN, Fatma, Ahmet Şimşek, “Tarihyazımında Avrupamerkezciliğin İzleri”, *Türkiye’de Tarihyazımı*, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, (Yeditepe Yayınları), İstanbul 2011, s. 301-314.

BERKTAY, Halil, “Dört Tarihçinin Sosyal Portresi”, *Toplum ve Bilim*, S. 54/55, Yaz/Güz 1991, s. 19-45.

BOUAMRANE, Chikh, “İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, Çev. Nesimi Yazıcı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 30.

ÇAPA, Mesut, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, Ocak-2012, s. 9-17.

DİNÇER, Kurtuluş, “Tarihte Açıklama ve Anlama”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, (Yeditepe Yayınları), İstanbul 2011, s. 257-269.

EKE, Beğlü, “Ziya Gökalp’ta Büyük Adam Sorunu”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 14, 1976, s. 62-84.

GÖKÇEK, Fazıl, “Tanzimat Dönemi Türk Romanında Osmanlı Kimliği”, *Doğu Batı Osmanlılar II*, Yıl: 13, S. 52, 2010, s. 249-260.

HOCAOĞLU, Durmuş, “Bir Varlık Alanı ve Bir Bilim Olarak Tarih”, *Bilgi ve Düşünce*, Yıl 1, Sayı 2, 2002, s. 34-40.

HOCAOĞLU, Durmuş, “Orada Öylece Duran Tarih”, *Bilgi ve Düşünce*, Yıl 1, Sayı 4, Ocak 2003, s. 82-87.

HOCAOĞLU, Durmuş, “Tarihin Ontolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Türkiye Günlüğü*, S. 73, 2003, 23-42.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Osmanlılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, s. 1394-1399.

HANİOĞLU, M. Şükrü, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, s. 1389-1393.

HATİPOĞLU, İbrahim, “Osmanlı Aydınlarınca Dozy’nin Tarih-i İslamiyet’ine Yöneltilen Tenkitler”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, s. 197-213.

İNALCIK, Halil; Bülent ARI, “Osmanlı Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, S. 87, Ankara 2007, s. 213-247; Ayrıca, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, s. 107-136, 179-196, 453-467.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, *Osmanlı-8*, Ankara 1999.

KARA, İsmail, “İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C. I Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (İletişim Yayınları), 5. Baskı, İstanbul 2003, s. 234-264.

MARDİN, Şerif, “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (İletişim Yayınları), C. 5, İstanbul 1985, İstanbul 1985.

ORTAYLI, İlber, “Tarih Nedir?”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 73, 2003, s. 5-22.

ORTAYLI, İlber, “19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II*, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), İstanbul 2008, s. 297-308.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, S. 75, 2003.

SADRİ Maksudi, “Tarihin Âmilleri”, *Birinci Türk Tarih Kongresi Ankara: 2-11 Temmuz 1932 Konferanslar Müzakere Zabıtları*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları), Ankara 2010, s. 339-364.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s.88-116.

ŞENGÜL, Tuba, “Siyasi Düşünce Akımları ve Tarih Ders Programlarındaki Düşünsel Değişim (1908-1930)”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 1, 2007, s. 63-97.

ŞİMŞEK, Ahmet, “Giriş ya da Heredotos’tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Şimşek, (Yeditepe Yayınları), İstanbul 2011, s. 1-20.

ŞİMŞEK, Ahmet, “Sunuş”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Editör: Ahmet Şimşek, (Tarihçi Kitabevi), İstanbul 2011, s. 11-19.

ÜSTEL, Füsun, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce; C. 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (İletişim Yayınları) Beşinci Baskı, İstanbul 2003, s. 166-179.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihcilik”, *Tanzimat*, C. 2, (MEB Yayınları), İkinci Baskı, İstanbul 1999, s. 573-595.

DİZİN

A

- Abdullah Cevdet · 19, 57, 74, 147, 149, 185, 212
 Abdurrahman Şeref · 11, 14, 72, 131, 167, 212
 Abdülhamid II · 15, 16, 122, 128, 158, 182, 183, 189, 207
 Ahmed Agayef (Ağaoğlu) · 133, 177, 178, 196, 197, 200, 203
 Ahmed Cevdet Paşa · 11, 12, 14, 111, 113, 116, 117, 121, 122, 125, 126, 174, 208
 Ahmed Hikmet · 193, 195, 196, 200, 202, 203
 Ahmed Lûtfî · 122
 Ahmed Midhat Efendi · 14, 67, 68, 72, 101, 118, 175, 176, 180
 Ahmed Muhtar · 16, 17, 20, 144, 145, 150
 Ahmed Naim · 184
 Ahmed Refik · 17, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 40, 43, 47, 48, 49, 50, 70, 71, 73, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 109, 117, 118, 129, 131, 132, 144, 145, 147, 149, 150, 170, 185, 196, 204
 Ahmed Saib · 20, 21, 24, 25, 27, 40, 41, 42, 45, 46, 73, 93, 94, 97, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 115, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 137, 138, 151, 160
 Ahmed Selahaddin · 73, 98, 101, 106
 Ahmed Şuayb · 21, 22, 23, 27, 43, 44, 52, 56, 57, 60, 61, 62, 73, 86, 87, 109
 Ahmed Vefik Paşa · 14, 72, 192
 Ahmedî · 12, 112
 Akçuraoğlu Yusuf · 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 67, 68, 72, 73, 94, 133, 135, 136, 158, 159, 160, 161, 170, 171, 172, 176, 181, 182, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 203, 204
 Aksekili Ahmed Hamdi · 184
 Ali Canib · 193
 Ali Kemâl · 39, 67, 73, 94, 95, 98, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 115, 117, 118, 130, 132, 145, 146, 149, 176, 177
 Ali Nusret · 73, 108, 114, 116, 118, 119, 134, 139, 140, 147, 148
 Ali Reşad · 73, 146, 147, 148, 157, 158, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 169, 185
 Ali Seydî · 167
 Alkan, Mehmet Ö. · 204
 Anderson, Benedict · 183
 Anton Tıngır · 195, 196
 Antropoloji · 23, 47, 87
 Aristo · 2, 76
 Arkeoloji · 23, 39, 47, 87
 Asafnâme · 13

- Aşıkpaşazâde · 12, 123, 137
 Ayaz İshakî · 195
 Aydınlanma · 1, 5, 6, 7, 21, 27, 31
 Ayhan Bıçak · 2, 4, 7, 11, 15, 75

B

- Babington, Thomas · 7
 Bacon, Fancis · 5, 22, 79
 Bağdat · 25
 Bakî · 45
 Barthold, Wilhelm · 73, 99, 199, 203, 213, 219
 Bayezid II · 12
 Bediî Nuri · 75, 76, 77, 80, 81, 214
 Behçetü't-Tevârih · 12
 Bergson, Henri · 89
 Berlin, Isaiah · 6
 Beyanü'l-Hak · 181, 184
 Bodin, Jean · 5
 Bordeaux, Louis · 91
 Bossuet, Jacques-Bénigne · 85
 Boyacıyan Agob · 195
 Braudel, Fernand · 3
 Bresiac, Ernst · 3
 Buckle, Henry Thomas · 8, 52
 Bursalı Mehmed Tahir · 67, 68, 132, 192, 193, 196

C

- Carlyle, Thomas · 9, 52, 63, 67, 118
 Carr, Edward Hallett · 1
 Celâl Nuri · 20, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 102, 103, 104, 108, 128
 Celâlzâde Mustafa Çelebi · 13
 Cellarius, Christoph · 35, 36, 37
 Cemaleddin Afganî · 181, 182
 Cengiz Han · 33, 34, 135, 177, 178, 199, 203, 205
 Cicero · 2
 Collingwood, R. G. · 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 39, 75, 86, 210
 Comte, Auguste · 8, 22, 52, 56, 75, 76, 78, 89, 91
 Condercet, Marquis · 77
 Coulanges, Fustel de · 9, 91
 Croce, Benedetto · 6

D

- Darwin · 65, 84, 86, 87, 90

Darwinizm · 27, 89, 207
 Davids Lumley · 192
 De Guignes · 191, 192
 Descartes · 5, 21, 22
 Dilthey, Wilhelm · 6, 8
 Dozy, Reinhart · 19, 185
 Durkheim, Emile · 50, 52, 63, 71, 75, 77
 Düstürnâme · 12

E

Ebu'l Gazi Bahadır Han · 192
 Ebu'l-Fida · 25
 Edhem Necdet · 87
 Efdaleddin · 18, 41, 42, 73, 87, 88, 102, 113, 119,
 120, 121, 122, 123, 126, 136, 137, 139, 140, 141
 Emin Ali · 21, 39, 46, 47, 50, 73, 91, 92, 93, 105,
 106, 107
 Endülüs · 25, 184, 188
 Engels · 9
 Enveri · 12
 Eski Ahit · 4
 Evans, Richard J. · 7, 9
 Evliya Çelebi · 13, 119

F

Fatma Aliye · 105, 106
 Fransa · 7, 8, 24, 30, 31, 52, 53, 59, 60, 127, 133,
 138
 Fransız İhtilâli · 24, 25, 27, 30, 31, 37, 58, 60, 87,
 93, 122, 155, 171, 208
 Freund, Julien · 8, 52, 75

G

Gaspıralı İsmail · 193, 195
 Gelenbevizâde Ahmet Tevfik · 72
 Gelibolu Mustafa Âli · 13
 Gibbon, Edward · 6
 Gilderhus, Mark T. · 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10
 Gobineau, Arthur · 52
 Goethe · 84
 Gordlevski, Vladimir · 195
 Guicciardini, Francesco · 5
 Guizot, François · 7, 22, 24
 Gustave Le Bon · 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 151,
 152

H

Halil Edhem · 131
 Halkin · 7, 8, 52, 56
 Hamdullah Subhi · 193
 Hammer · 85, 101, 126, 127
 Hanioglu, Şükrü · 174
 Hayrullah Efendi · 14, 125
 Hegel · 6
 Heinrich von Treitschke · 9
 Henri de Tourville · 53
 Herder · 6, 7, 8, 91
 Hermeneutik · 6, 7, 9
 Herodot · 2, 3, 21, 25, 40, 63
 Heşt Bihişt · 12, 113, 123, 124
 Hindistan · 24, 181, 200, 202
 Hobbes, Thomas · 76
 Hoca Saadeddin · 13, 113, 120, 124
 Homeros · 3, 100
 Hristiyanlık · 1, 4, 5, 58
 Hume, David · 6, 25, 93
 Hümanizm · 5
 Hüseyin Cahid · 116, 126, 127, 141
 Hüseyin Hüsameddin · 144
 Hüseyin Kâzım · 19, 20, 21, 73, 94, 113, 114, 116,
 119, 127, 135, 143, 149, 150
 Hüseyinzâde Ali · 196, 197
 Hz. İsa · 4, 22
 Hz. Muhammed · 10, 185, 186, 189

İ

İbn Haldun · 10, 11, 21, 25, 129, 208
 İbn İshak · 11
 İbn Kelbî · 11
 İbnü'l Esîr · 11, 25
 İbrahim Peçevî · 13, 113, 119, 120, 123, 126
 İbraniler · 4, 31
 İdris-i Bitlisî · 12, 124, 137
 İncil · 4
 İran · 12, 24, 30, 104, 112, 113, 124, 135, 184, 200,
 202, 203
 İskendernâme · 12, 112
 İslâmcılık · VII, 38, 170, 171, 175, 181, 182, 183,
 184, 190, 191
 İslâmiyet · 10, 19, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 56, 135,
 147, 182, 184, 194, 197
 İsmail Hami · 57, 59, 60
 İtalya · 7, 24
 İttihad-ı İslâm · 183
 İttihat ve Terakki · 174, 207
 İzzî · 120, 121

J

Jeoloji · 23

K

Kabusnâme · 12
 Kanunî · 12, 13, 120, 188, 199
 Kanun-i Esasî · 15, 189
 Kara, İsmail · 19, 181, 185, 186, 189
 Karamanî Mehmed Paşa · 12
 Karpat, Kemal · 183
 Kâtib Çelebi · 11, 13, 113, 120, 125
 Kâzım Nâmî · 97, 128, 134, 186, 187, 188, 189, 200
 Keldanîler · 31
 Kemalpaşazâde · 12
 Kepler · 84
 Keykavus · 12
 Kısas-ı Enbiyâ · 14, 121
 Kitab-ı Cihannümâ · 12
 Kopernik · 84
 Köprülüzâde Mehmed Fuad · 17, 18, 44, 45, 51, 70, 71, 73, 89, 90, 91, 93, 94, 97, 105, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 139, 141, 142, 193, 196, 197, 199, 201, 202, 207
 Kur'an-ı Kerim · 10, 186
 Kühû'l-Ahbâr · 13, 123, 124

L

La Fontaine · 103
 Lamarck · 84, 87
 Langlois, Charles-Victor · 9, 47, 73, 89, 105
 Le Bon, Gustave · 52, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 151, 152
 Le Play · 53
 Leibnitz · 5
 Léon Cahun · 33, 191
 Livius · 2, 3, 4
 Lütü Paşa · 13

M

M. Zekeriyâ · 151, 152, 153, 154, 155, 156
 Macaulay, Thomas Babington · 7
 Machiavelli, Niccolo · 5
 Mardin, Şerif · 174, 175, 181
 Marx · 9, 52, 90, 91

Materyalizm · 74
 Mehmed Ali Tevfik · 202
 Mehmed Emin Resulzâde · 202
 Mehmed Emin (Yurdakul) · 193, 196, 203
 Mehmed Murad (Mizancı) · 14, 16, 20, 27, 30, 32, 39, 40, 43, 47, 48, 72, 129, 133, 144, 145, 148, 179
 Mehmed Şemseddin · 184
 Mehmed Tevfik · 20
 Mesudi · 11, 25
 Mısır · 19, 24, 25, 30, 31, 44, 46, 48, 135, 137, 147, 181, 184, 188
 Michelet, Jules · 6, 7, 24, 54, 118
 Midhat Paşa · 173, 189, 207
 Mommsen, Theodor · 9, 24, 85
 Monod, Gabriel · 73, 83, 91
 Montesquieu · 6, 24, 52, 77, 85
 Mortmann · 35, 36, 73
 Muhammed Abduh · 181
 Muhammed bin Ömer Vakidî · 11
 Murad II · 12
 Musa Kâzım · 184
 Mustafa Celaleddin Paşa · 192
 Mustafa Nuri Paşa · 14
 Müneccimbaşı Ahmed Dede · 13

N

Naima · 11, 14, 111, 113, 116, 120, 125, 126
 Namık Kemâl · 14
 Napolyon · 61, 100, 153, 203
 Necib Âsım · 45, 73, 95, 126, 127, 131, 135, 137, 141, 192, 193, 195, 196, 202
 Necmeddin Sadık · 75, 76, 80, 81, 217
 Nedim · 45
 Neff · 45
 Neşri · 12, 112, 123, 124, 137, 178, 204
 Newton · 84
 Nizameddin Ârif · 27, 30, 37, 38, 49, 69, 70, 71, 83, 97, 98, 102, 117, 200, 202
 Nordau, Max · 73, 91
 Nushatü's-Selâtin · 13

O

Orhan Gazi · 12
 Ortaylı, İlber · 1, 2, 3, 14, 76, 183
 Oruç Bey · 12, 137, 178, 204
 Osman Gazi · 12, 13, 179, 189
 Osmanlılık · VII, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 190, 206, 209
 Owen, Robert · 84

Ö

Özlem, Doğan · 8

P

Paleontoloji · 23, 47, 84, 87
 Peloponnesos Savaşları · 3
 Pirizâde Sahib Efendi · 12
 Plutarkhos · 2
 Pozitivizm · VI, 8, 9, 27, 39, 52, 74, 75, 76, 82, 84,
 88, 89, 207
 Psikoloji · 23, 47, 56, 60, 62

R

Radloff, Vasili · 191
 Ranke · 9, 24, 67, 97, 118
 Raşid · 45, 94, 98, 105, 111, 113, 117, 120, 121
 Reclus, Elisée · 53
 Renan, Ernest · 19, 22, 133
 Richard, Gaston · 91
 Roma · 1, 2, 3, 5, 6, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31,
 32, 33, 36, 40, 48, 135, 184, 204
 Romanesk tarih · 21, 22
 Romantizm · 6, 7
 Rousseau · 7, 76
 Rönesans · 1, 5, 21, 26, 31, 182
 Ruhî · 45

S

Said Halim Paşa · 184
 Saint Simon · 77
 Satı · 73, 82, 83, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164,
 165, 166, 167, 168
 Sebilü'r-Reşad · 181, 184
 Seignobos, Charles · 9, 47, 73, 89, 91, 105, 128,
 150, 161, 208,
 Servet-i Fünûn · 27, 31, 38, 50, 52, 69, 70, 83, 102,
 117, 150, 200
 Seyf bin Ömer Esedî · 11
 Seyyid Ahmed Han · 181
 Seyyid Lokman · 13
 Sırat-ı Müstakîm · 181
 Silvestre de Sacy · 191
 Solakzâde · 13, 120
 Somel, Selçuk Akşin · 172
 Sorel, Albert · 67, 91
 Sosyal Darwinizm · 74
 Spencer, Herbert · 9, 52, 90

Spinoza · 5
 Stuart Mill · 91
 Suad Muhtar · 19, 21, 23, 24, 28, 31, 44, 70, 73, 83,
 86, 87, 88, 108, 109, 146, 150
 Süleyman Nazif · 177, 178
 Süleyman Paşa · 192

Ş

Şakaik-i Numaniye · 13
 Şanizâde Mehmed Ataullah · 14
 Şehabeddin Mercanî · 193
 Şehabeddin Süleyman · 44, 45, 216, 218
 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi · 19, 28, 30,
 42, 43, 112, 114, 116, 184, 186
 Şemseddin Sâmî · 192
 Şeşen, Ramazan · 10, 11
 Şükrüllah · 12

T

Taberî · 11
 Tacitus · 2, 3, 4, 22, 26
 Tacü't-Tevârih · 13, 113, 120, 124, 137
 Tahirü'l-Mevlevî · 184
 Taine, Hippolyte · 8, 24, 44, 52, 53, 54, 55, 56, 62,
 67, 109, 133
 Tarde, Gabriel · 52, 91
 Tarih-i Cevdet · 14, 121, 125, 127
 Tarih-i Ebu'l-Feth · 12
 Tarih-i Osmanî Encümeni · IV, 15, 68, 69, 95, 104,
 126, 129, 130, 131, 138, 201
 Tarih-i Selânikî · 13
 Taşköprüzâde · 11
 Tevârîh-i Selâtinü'l-Osmâniye · 12
 Tevfik Nureddin · 159, 219
 Tevrat · 4, 40, 135
 Thierry, Augustin · 9
 Thukydides · 2, 3, 25, 26
 Timur · 2, 3, 6, 7, 9, 33, 34, 35, 178, 199, 203, 205
 Topçular Kâtibi Abdülkadir · 13
 Tunaya, Tark Zafer · 15, 182, 184
 Tursun Bey · 12
 Tüccarzâde İbrahim Hilmi · 148, 149
 Türk Yurdu · 29, 33, 34, 68, 69, 72, 87, 90, 94, 139,
 140, 158, 159, 161, 162, 193, 196, 200, 201,
 202, 203, 204,
 Türkçü(lük) · IV, VII, 15, 33, 38, 69, 170, 171, 175,
 178, 181, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 199,
 200, 201, 202, 203, 204, 206, 209, 210
 Türköne, Mümtaz'er · 181

V

Vasiliyeviç, Vasil · 195
Veled Çelebi · 192, 193, 195, 196
Vico, Giambattista · 6, 8, 11, 25, 91, 93
Voltaire · 6, 24, 25, 93
Vambéry, Arminius · 191

Y

Yahşi Fakih · 12
Yahudiler · 4, 40, 85
Yakubî · 11

Yavuz Sultan Selim · 12, 100, 202
Yazıcızâde Ali · 12
Yazıcızâde Mehmed · 12
Yeni Ahit · 4
Yıldırım Bayezid · 12

Z

Zeydan, Corci · 185
Ziya Gökalp · 38, 50, 52, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
71, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 95, 96, 171,
181, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 206
Ziynetullah Nuşirevan · 33, 34, 35, 200